

**ACTA
ACADEMIAE PAEDAGOGICAE AGRIENSIS
NOVA SERIES TOM. XXIV.**

AZ ESZTERHÁZY KÁROLY TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI

REDIGIT – SZERKESZTI
ORBÁN SÁNDOR, V. RAISZ RÓZSA

SECTIO LINGUISTICA HUNGARICA

TANULMÁNYOK
A MAGYAR NYELVRŐL

REDIGIT – SZERKESZTI
H. VARGA GYULA

**EGER
1998**

R. 2. 1. 1.

Eszterházy Károly Főiskola.
Kutató

* 152746*

helyrebeszt

**ACTA
ACADEMIAE PAEDAGOGICAE AGRIENSIS
NOVA SERIES TOM. XXIV.**

**AZ ESZTERHÁZY KÁROLY TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI**

REDIGIT – SZERKESZTI
ORBÁN SÁNDOR, V. RAISZ RÓZSA

SECTIO LINGUISTICA HUNGARICA

TANULMÁNYOK
A MAGYAR NYELVRŐL

REDIGIT – SZERKESZTI
H. VARGA GYULA

**EGER
1998**

Lektorálta : Sebestyén Árpád

ISSN 1216–59654

Felelős kiadó: Palcsóné dr. Zám Éva
főiskolai főigazgató

Műszaki szerkesztő: Nagy Sándorné

Tanulmányok Fekete Péter 70. születésnapjára

FEKETE PÉTER KÖSZÖNTÉSE

Szép szokás, hogy a magasabb életkorban kerek évszámot elérő kollégáinkat nemcsak kézfogással, öleléssel, kedves szavakkal köszöntjük, hanem átnyújtunk az ünnepeltnek egy olyan tanulmánykötetet, amelyben ez alkalomra írt dolgozatokat jelentetnek meg pályatársai, barátai, közvetlen munkatársai.

E kötet Fekete Péter tiszteletére készült 70. születésnapja alkalmából.

Nagy örömünkre szolgál, hogy sikerült megnyernünk szerzőként a magyar nyelvtudománynak több kiválóságát, olyanokat, akik a szociolingvisztika, a dialektológia és a névtan tudósai. Ünnepeltünk is ezeket a diszciplínákat tekinti szűkebb szakterületének.

A felsorolt területek iránti érdeklődés kialakulása, majd aktív tudományos művelése természetesen adódik Fekete Péter életpályájából: 1928. május 23-án született Tiszaszőlősen, földműves családban. Az elemi iskolában társai közül éles eszével kiváló fiút a Debreceni Református Kollégiumba küldték tanulni szülei, annak tanítóképző intézetében érettségizett, utána az akkor Debrecenben megalakuló pedagógiai főiskola hallgatója lett. Első tanári diplomáját magyar–történelem szakon az Egerbe áttelepült pedagógiai főiskolán szerezte. A kiváló nyelvtudós, Papp István munkatársául választotta, így 1951-ben az Egri Pedagógiai Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének gyakornoka, majd tanársegédje lett. Az 1954-ben megejtett létszámcsökkentés folytán saját kérésére került a Heves megyei Tanács Népművelési

Osztályára, ahol mint könyvtárügyi előadónak alkalma nyílt megismerkedni a megye kulturális intézményeivel. 1957-től 1963-ig általános iskolai tanárként, később igazgatóként dolgozott Egerben, többször vezetett magyartanárok számára továbbképzési konferenciákat, tartott előadásokat és bemutató órákat. A főiskolával ebben az időben kettős munkakapcsolata alakult is: egyrészt a hallgatói létszám növekedése következtében az ő iskoláját kérték fel a gyakorlóiskola kiegészítésére, s így igazgatóként szervezte a főiskolások hospitálását és gyakorlati tanítását. Másrészt néhány évig félállású adjunktusként működött a Magyar Nyelvészeti Tanszéken. 1963-ban hívta meg a főiskola ismét főállású oktatónak a Magyar Nyelvészeti Tanszékre. 1977-ben docensi, 1990-ben főiskolai tanári előléptetést kapott.

A kezdeti években a leíró magyar nyelvtan gyakorlatait és a nyelvművelés tárgyait oktatta, később egyre inkább a dialektológia, a névtan és a szocio-lingvisztika felé fordult érdeklődése. Kutatási témáit is e diszciplínákból választotta, egyetemi diplomamunkája és doktori disszertációja (Kossuth Lajos Tudományegyetem 1977) egyaránt szülőfalujának, Tiszaszőlősnek földrajzi neveit dolgozta fel teljes alaposággal. Névtani témájú tudományos diákkörének tagjai évtizedeken át aktív és eredményes résztvevői voltak az országos tudományos diákköri konferenciáknak, s felnőtt pályázatokon is értek el helyezést. Fekete Péter hozta létre a tanszék nyelvjárási archívumát. Tanulmányokat írt Eger és Felnémet névanyagáról, vizsgálta az í-zés és az ë-zés jelenségét a tiszai nyelvjárásterületen, írt etimológiai tanulmányokat.

Ünnepeltünk tevékenysége igazán akkor teljesedett ki, amikor – Bakos József nyugalomba vonulása után 1979-ben, – a főiskola vezetői őt bízták meg a Magyar Nyelvészeti Tanszék vezetésével. Tanszékvezetőként arra törekedett, hogy a tanszék tevékenységét főiskolai szinten és országosan is megismertesse és elismertesse. Kollégáit ösztönözte és segítette a tudomá-

nyos fokozatok szerzésében: négy kandidátusi fokozat született a tanszéken ez alatt az idő alatt. Az ő vezetése idején alakult ki a tanszék jelenlegi személyi állománya; ekkor bízta meg a Magyar Nyelvtudományi Társaság a tanszéket az országos anyanyelv-oktatási napok kétévenként periodikusan ismétlődő megrendezésével; ez időszak eredménye, hogy a tanszék kezdeményezésére létrejött a pedagógusjelöltek országos helyesírási versenyének évente megismétlődő rendezvénysorozata. Az ő munkálkodásának köszönhető, hogy a tanszék jó szakmai kapcsolatot alakított ki a magyarországi tudományegyetemek és tanárképző főiskolák magyar nyelvészeti tanszékeivel, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetével; ennek tudható be, hogy számos kiváló nyelvész vállalt oktatói munkát mellékfoglalkozásként tanszékünkön. Fekete Péter szakmai elismertségét jelzi, hogy a Miskolci Egyetem 1993-tól félállású docensként alkalmazta Magyar Nyelvtudományi Tanszékén a dialektológia és a szociolingvisztika oktatására. 1996-ban bekövetkezett nyugdíjazása óta is folyamatosan oktat a Miskolci Egyetemen és főiskolánkon.

Kívánjuk, hogy töretlen munkakedvét, aktivitását, érdeklődését és jó egészségét őrizze meg az elkövetkezendő évtizedekben is.

V. Raisz Rózsa

KISS JENŐ

NYELVJÁRÁSTAN ÉS DIALEKTOLÓGIA

1. Ha akárcsak felületes pillantást vetünk azokra a magyar munkákra, tanulmányokra, amelyeknek vizsgálati tárgya a területi nyelvváltozatok, bizonyára feltűnik, hogy hol a *nyelvjárástan*-nal, hol pedig a *dialektológiá*-val (illetőleg melléknévi származékaikkal: a *nyelvjárástani*-val és a *dialektológiai*-val) találkozunk. Közelebbről szemügyre véve a két szakszó használatát, azt tapasztaljuk, hogy nagyrészt szinonimákként élnek velük a kutatók – ahogy egyébként számos más nyelvben is, így például a németben (*Mundartkunde : Dialektologie*) vagy a finnben (*murteentutkimus : dialektologia*). Nem véletlenül. A szótörténeti adatok szerint ugyanis a két terminus azonos jelentésű szóként kezdte s folytatta is pályafutását: a *nyelvjárástan* 1844-től adathozható (Imre 1978: 145), a *dialektologia* (sic!) pedig 1893-tól (PallasLex. *Dialektologia* a.), s meghatározásaik szerint valóban azonos fogalmat jelöltek. De lássunk bizonyosságul újabb adatokat is! Balogh Lajostól idézek: „az említett két terület, a hagyományos értelemben vett dialektológia és a beszédváltozatokat a szociolingvisztika módszereivel feltáró nyelvjáráskutatás sok vonatkozásban különbözik egymástól ... Nem ok nélkül bonyolultabb tehát ez az új feladat a hagyományos nyelvjáráskutatásnál” (1978: 49). Itt tehát a *dialektológiá*-t hagyományos értelemben láthatjuk szerepeltetve, s

ezzel mintegy szembe állítva a szociolingvisztika módszereivel dolgozó, tehát nem hagyományos értelemben vett, azaz modern *nyelvjáráskutatás*, hogy aztán megint a *nyelvjáráskutatás* következze, de immár a *hagyományos* jelző kíséretében. Imre Samu 1979-ben így írt: „A regionális köznyelvi kutatások ... a nyelvjárástani kutatásokból nőttek ki. Dialektológusok kezdeményezték az ilyen jellegű vizsgálatokat ... Kezdetből fogva világos volt azonban ..., hogy a dialektológia legkorszerűbb, a gyakorlat példáját is kiállt módszerei sem alkalmazhatók mechanikusan a regionális köznyelvi vizsgálatokban” (1979: 4). Itt is szinonimákkal találkozunk, tehát éppenséggel fordított megfogalmazás is lehetséges megoldás lett volna, mondjuk így: a regionális köznyelvi kutatások ... a dialektológiai kutatásokból nőttek ki. Nyelvjáráskutatók kezdeményezték az ilyen jellegű vizsgálatokat. Deme szakszóhasználatáról is ugyanez mondható: ő „A századforduló dialektológiai munkálkodását” (1982: 213–214) emlegeti, s nyilván természetesnek tartanánk, ha ezt olvashatnánk: a századforduló nyelvjárástani munkálkodását így és így értékeljük ma. Végül még egy Imre Samu-idézet: „A dialektológia a magyar nyelvtudománynak az utóbbi másfél évszázadban majdnem mindig igen számottevő és eredményesen művelt részterülete volt” (1978: 140). A jeles dialektológus tehát arra az időszakra is vonatkoztatja a *dialektológiát*, amikor még módszeres nyelvjáráskutatásról nem lehet beszélni. Magyarán tehát: *nyelvjáráskutatás és nyelvjárástan = dialektológia*.

2. Ha a szóban forgó szinonimák előfordulási gyakoriságát nézzük, akkor a *dialektológia* és *dialektológiai* feltűnő előrenyomulását érzékelhetjük a nyolcvanas évek elejétől. Ha nem is határhő, de bizonyosan fontos állomás volt az 1981-ben Szombathelyen megtartott nyelvjárástani értekezés – a korábbi népnyelvkutató értekezletek egyenes ági utódja, l. Deme 1982: 215 –, amely a *dialektológiai szimpozion* nevet viselte. (Ezen a címen jelentek

meg 1982-ben az előadások is. De ezt a címet viselték a későbbi konferenciák és kötetek is.) Ezen az értekezleten a nyelvjárások problematikáján kívül foglalkoztunk a regionális köznyelviséggel, a nyelvjárási változásvizsgálattal, s a szociolingvisztika bizonyos vonatkozásaival is. Azaz olyan kérdésekkel is, amelyekkel a korábbi népnyelvkutató értekezletek nem foglalkoztak, mert részben nem is foglalkozhattak. Benkő Loránd fogalmazta meg ott és akkor: „a nyelvjárási diszciplínának a tartalmát meg kell újítani ... A régi, hagyományos értelemben a nyelvjárási diszciplínát már nem lehet szemlélni. Abba beletartozik sok minden ... a regionális köznyelvi kutatások ... általában a szociolingvisztikának ... igen tág kérdésköre” (1982: 145). A két szóban forgó terminus, a *nyelvjárástan* (*nyelvjáráskutatás*, sőt *nyelvjárástudomány*) és a *dialektológia* teljes fogalmi fedését ekkor kezdi felváltani a részleges fedés. Magyarán: a *dialektológia* kezdi jelölni a tágabb körű fogalmat, a *nyelvjárástan* (*nyelvjáráskutatás*) pedig megmarad a korábbi, a *dialektológiá*-éhoz képest most már szűkebb fogalom jelölésénél.

Mi ennek az oka? Elsődlegesen az, hogy a korábbiakhoz képest számottevő változás következik be mind a regionális nyelvváltozatok állapotában, mind pedig a kutatások tematikájában (l. a Benkő-idézetet). Ami az előbbit illeti: a legfontosabb s legnagyobb hatókörű változásként kialakult és elterjedt a regionális köznyelviség, az a sajátos nyelvi köztesség vagy közveleg, amely paradox módon a köznyelv terjedésének, egyszersmind pedig a nyelvjárások erejének az igazolása. A másik: a nyelvjárások visszaszorulása folytatódott, s ez összefügg a hagyományos paraszti gazdálkodás megszűntével. A mai nyelvjárások szociológiai létfeltételei nem azonosak az ötven vagy akár a húsz évvel ezelőttiek létfeltételeivel. Kisebb szerepe van a nyelvjárásnak mint sajátos kommunikációs rendszernek, de megmaradt a nyelvjárás szimbólumfunkciója. Mindebből értelemszerűen következik, hogy

megváltozott a kutatások tematikája is: új kutatási területként belépett a regionális köznyelviség s a kettősnyelvűség. De a nyelvtudomány fejlődése, főként a szociolingvisztika jelentkezése a maga új kérdésfelvetéseivel és módszereivel a hagyományos tematika átrajzolását vonta maga után. Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a dialektológia szociolingvisztikai szemléletű megújulásának a következményeként ez a hagyományos nyelvtudományi ágazat kétdimenzióssá válóban van. Tudniillik a nyelvhasználatnak nemcsak területi dimenzióját vizsgálja, hanem a területiben a társadalmat is. Azaz a területi nyelvváltozatoknak a vizsgálatát a releváns társadalmi tényezőknek a feltárásával mélyíti el.

De nemcsak a regionális nyelvváltozatok állapotában, illetőleg a kutatások tematikájában következtek be változások, hanem a szaktudományi környezetben is. Arra gondolok, hogy a magyar dialektológia a korábbinál jobban kapcsolatban van, lehet a külföldi (itt: nyugati) dialektológiával, s az onnan jövő impulzusok a dialektológia szélesebb körű értelmezését támogatják. Nem beszélve arról, hogy az angolszász irodalomban az angol *dialect* nemcsak a területi, hanem a társadalmi nyelvváltozatokat is jelöli, így az angol *dialectology* („Dialectology ... is the study of dialect and dialects”: Chambers, Trudgill 1988: 3) eleve szélesebb körű fogalom, mint amihez mi szokva vagyunk (L. még Trudgill 1992 *Dialect* a.). Továbbá: Nyugat-Európában a városi nyelvek vizsgálata is dialektológiai feladat („urban dialectology”). Ha tehát a magyar dialektológia hagyományos és tovább művelendő területei mellett összefogja azokat a szálakat is, amit a korábban városi népnyelvkutatásnak (l. Bárczi vonatkozó munkáit) nevezett vizsgálatok s a városi regionális köznyelvi kutatások s a mai szociolingvisztikaiak vonulata jelent, akkor tematikáját tovább bővíti, módszertani fegyvertárát pedig nagyrészt korszerűre cseréli.

Ha a magyar nyelvészek úgy látják jónak, hogy a *nyelvjárás*-t (*nyelvjáráskutatás*-t, *nyelvjárástudomány*-t) és a *dialektológia*-t teljes értékű szinonimákként használják, akkor ezt éppúgy természetesnek kell tartanunk, ahogy az *alak*-t és a *morfológia*, a *jelentés*-t és a *szemantika*-féle kettőségeket. Ha azonban az a gyakorlat válik általánossá, hogy a *nyelvjárás*-t szűkebb, a *dialektológia*-t pedig tágabb értelemben használjuk, akkor ennek – láttuk – megvan a maga racionális, tudományon belüli magyarázata. Azt mondhatjuk ugyanis, hogy a *dialektológia* a szóban forgó tudományágnak ma már a magyarban is nemcsak jóval gyakrabban használt megnevezése, mint a *nyelvjárás*, hanem a mai nyelvi helyzetet és a tudományágtól átfogott tartományt terminológiai is pontosabban kifejező terminus. (A *nyelvjárás* előtagjának az egyértelműsége, illetőleg jelentésbeli kötöttsége miatt kevésbé alkalmas a jelentésbővülésre.)

I r o d a l o m

- Balogh Lajos 1978. Nyelvjáráskutatás és szociolingvisztika. Magyar Nyelv 79: 44–55.
- Benkő Loránd 1982. Hozzászólás. In: Szabó G.–Molnár Z. 1982: 141–148.
- Besch, W. et alii (ed.) 1982. Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung. Erster Halbband. Walter de Gruyter. Berlin, New York.
- Chambers, J. K.–Trudgill, P. 1988. Dialectology. Cambridge University Press. Cambridge.
- Deme László 1982. Néhány visszatekintő megjegyzés az elhangzottakhoz. In: Szabó G.–Molnár Z. 1982: 213–215.
- Goossens, J. 1977. Deutsche Dialektologie. Walter de Gruyter. Berlin, New York.
- Hakulinen, A.–Ojanen, J. 1970. Kielitieteellinen ja fonetiikan terminologiaa. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki.
- Imre Samu 1978. Tudománytörténeti kérdések a magyar dialektológiában. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei. 30: 139–153.
- Imre Samu 1979. Előszó. Nyelvtudományi Értekezések 100. sz. 3–5.

- Kálmán Béla 1966. Nyelvjárásaink. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Niebaum, H. 1983. Dialektologie. Niemeyer. Tübingen.
- Szabó Géza – Molnár Zoltán (szerk.) 1982. Dialektológia szimpozion. VEAB Értesítő. 1982, II. A MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága. Veszprém.
- Trudgill, P. 1992. Introducing Language and Society. Penguin Group. London.

SZABÓ JÓZSEF:

NYELVJÁRÁSI SZÖVEG KOPPÁNSZÁNTÓRÓL

Annak ellenére, hogy a gépi eszközök (elsősorban a magnetofon) elterjedése a korábbi gyűjtési módszerekhez viszonyítva rendkívül kedvező lehetőséget teremtett összefüggő nyelvjárási szövegek fölvételére és lejegyzésére, sajnálattal kell megállapítanunk, hogy a magnetofonnal való adatrögzítés előnyeit korántsem aknázták ki dialektológiai kutatásunk, hiszen önálló kötetben vagy pl. különféle évkönyvekben, folyóiratokban meglehetősen kevés szövegközlés látott napvilágot az utóbbi három-négy évtizedben is. Régóta foglalkoztat az a kérdés: vajon mi lehet ennek az oka. Az ugyanis közhelynek számít a nyelvjáráskutatásban, hogy a magnetofonnal fölvett nyelvjárási szövegek, ha a dialektológiai és technikai kívánalmaknak egyaránt megfelelnek, a hangtántól a szókészleten át a szövegtani célú vizsgálatokig sokoldalúan hasznosíthatók.

A szövegközlések viszonylag csekély számát két tényezővel magyarázom. Az egyik az, hogy a fölvételek elkészítése (pl. a jó adatközlők kiválasztása), a szövegek gondos lejegyzése, fonetikus átírása nagyon időigényes feladat. A másik okot abban látom, hogy a nyelvjárási szövegek gyűjtését és közzétételét – különösen az utóbbi években – a magyarországi nyelvészek bizonyos köreiből lebecsülik, rangon alulinak tartják, s például a különféle dia-

lektológiai vizsgálódásokkal, a földrajzi nevek gyűjtésével és közzétételével együtt nem tekintik igazán tudományos értékű munkának. (Hogy ez a szemlélet milyen hatással van a fiatalabb nyelvésznemzedék kutatásaira, azt jól mutatja az utóbbi időben megjelent cikkek, tanulmányok témaválasztása.) Pedig nem volna szabad megfélekedni arról, hogy a nyelvjárások visszaszorulása miatt – részben a leletmentés, részben a köznyelvi hatásra bekövetkező nyelvi-nyelvjárási alakváltozatok gazdagsága s ezek rögzítése céljából – soha nem volt annyira sürgős a szöveggyűjtés, mint éppen napjainkban. Továbbá azt is szem előtt kell(ene) tartanunk, hogy ezt a munkát nekünk, magyar nyelvjáráskutatóknak kell elvégeznünk. Ezért is tölt be fontos feladatot a magyar szakos (egyetemi és főiskolai) hallgatók képzésében a dialektológia mint tantárgy, amelynek keretében többek között a nyelvjárási anyaggyűjtés elméleti és gyakorlati kérdéseinek megismerésére egyaránt lehetőség adódik.

A nyelvjárási szövegek fölvétele nem csupán azért jelentős, mert forrásértékű anyagot nyújthat több tudományszak számára, hanem amiatt is, hogy a terepen végzett gyűjtőmunka a benne részt vevő hallgatókban érdeklődést ébreszthet a nyelvészet iránt, illetőleg az esetleg már korábban kialakult vonzódást még inkább elmélyítheti. Ez utóbbi szempont már csak azért sem lebecsülendő, mert a magyar nyelvjáráskutatás – sajnálatos módon – utánpótlás gondokkal is küszködik. S ennek a helyzetnek a bizonyos fokú megváltoztatásában szerepet játszhatnak a hallgatók számára szervezett nyelvjárási tanulmányutak, amelyek nemcsak gyűjtésmódszertani tapasztalatokkal vértelmezhetik föl a diákokat, hanem kinek-kinek akár életre szóló nyelvi-nyelvjárási élményeket, gazdag szakmai ismereteket is jelenthetnek.

Mindez annak kapcsán merült föl bennem, hogy eszembe jutottak azok az Eger környéki nyelvjárási gyűjtőutak, melyeknek előkészítésében és lebonyolításában mindig készségesen segített tanszékünk oktatóinak és hallga-

tóinak a most 70. születésnapját ünneplő Fekete Péter tanár úr. Az ő önzetlen, lelkiismeretes és szakmaszeretetről, hozzáértésről tanúskodó támogatása nélkül kevesebb és kevésbé értékes fölvétellel térhettünk volna haza. Mind ezért ezúton is köszönetet mondok neki, aki pályája során maga is szép példát mutatott az eredményes nyelvjárási és névtani vizsgálódásokra. Az 1970-es és 80-as évekbeli, a Palócföldön folytatott nyelvjárási gyűjtésekre is viszszagondolva kívánok Fekete Péter tanár úrnak jó egészséget, hosszú életet, töretlen alkotóerőt és további eredményes munkát.

Az itt közölt nyelvjárási szöveg fonetikus átírásában a Deme László kidolgozta hangjelölést (vö. MNyj. II, 18–37) alkalmaztam. Az adatközlő nevét és életkorát, valamint a fölvétel idejét a szöveg végén tüntettem föl.

Szórakozás, táncalkalmak régen

– A mi kislán korungba l nagyon l nem ijen helzed vót, mind most van. Nagyon eltérő vót tüle. Mer bizony mikor az iskolába méntünk, örültünk, ha kaptunk ëty tojást. Azér kaptunk ëty tasakka kis cukrot. Na és aszt a cukrod bizony csak kënyérrel ëhettük mëg. Hát közbe mëgnödögëtünk. Vótunk tizen-tizënkëtten ëtyforma idősök, és hát közbe mëg'gyütt az is, hoty hát e lehetët mënnyi a farsangi bálba. Na és közbe összejëttünk hol az ëggyőkné, hol a másőkná. Nagyon örültünk, mikor a szüleink mëgengették, hogy most nálunk is lehették, összejëhették. Vótak hozzángvaló gyerëkëk is. Hát asztám mind a surgyánka gyerëkëk, lányok, elnevedgëtünk. Utóbb ëggy-ëk kizs bort is kaptunk, és nagyon jól ërésztük magunkat. Hát közbe muladgattunk, de bizon hama lejárt az időnk. A szülők nevellése utám mënni köllöt haza. Hát mit tēhettünk? Mink nem mertünk ellenüg beszényi, mer az vót a parancs. Na és közbe mëgjött a másik vasárnap is. Utánna ujra csak méntünk a másik kis háshzó. Na közbe l hát csak jól ërésztük, de bizon hama lejárt a farsanG.

(– Hogyan zajlott le egy ilyen mulatság?)

– Hát a mulactságba vót ëty kis nevedgëllés, ëty kis nóta, közbe táncú-tunk is a magunk móggya szërint. Hát akkor vittünk ëggy-ëk kis kosztot is, mer persze hát azér job kedvüng vót, amikor innya is kaptunk ëty kizs bort. Nëm vót ám akkor még szó^udaviz. Ëty kis nohabor vót, ijen kis ócska noha-bor, de mi annak is nagyon örütünk. Hát, na és akkor persze vót ek közöt citëra is. Söd vót ókor, hogy ëtypár fillért mëgreckérosztunk, vót hërmunika is köszte. Az én édësapám is az vót. Bizony nagyon sokat szokott a mi ban-dánknak muzsikányi. Hát persze ugyë ém mëg mëg akkor kapóssabb izs vó-tam, mer hát az én édësapám hát az muzsikás, hát akkor má asztat csak e köl hijnya. Hát mëg a szülöknek is azér csak, azok is örütek a gyerekeknek, csag bemëntek, mëgnészték. Hát mit mongyak? Vót sokszor annyi legény, amennyi lány vó^ut. Hát | jól érëszttük magunkat.

(– Hogyan készülődött a lány a bálba?)

– Hád bizony nagyon örültünk má mikor mëg akart a farsang gyünnyi. Mikor emút a karácsony, hú, mongyuk, mos má majd lëssz ám nekünk ëk kis, ëk kizs vigalom. Szëgény édësaným gyöszkölődöt rajta, hogy bizony hogyan is tuggya a báli ruhánkot... Nëm ijem bizony, mim most, hanëm vó^ut akkor bő ruha. Mëk far izs vót hozzá. Hád bizony cipő së gyutot hozzá, mer abba csak cifratutyiba köllöt lënnyi. Mëg bizony vót piros kapcánk is, mëk fehér flórkapcánk is. Hád bizony nagyon küzdelmessen tutták a szülejink összeszënnyi. De bizony mikor fölő^ütöszteteg bennünket, nagyon örütünk neki. Na és a tutyit azér könnyebbem mëkcsinátuk, mer aszt házilag e tuttuk készittenyi. Vótag birkák. Lënyirtük, akkor földógosztuk. Közbe mëkföstöt-tük. Na és asztat mëkkötöttük. Nagyon szép cifrákra kikötöttük, kiraktug belinërrel színësre, rózsaszünü. Sarkát, mëg vót ugy, ha nëm röstetük, az

ódalát is kikötöttük. Na hát most a lábunkom megvót azér, de fönt am mēk kölcségbe kerūt. Azd bizony bódba köllöt nehéz pénzér, drága pénzér megvēnnyi. De azér csak a szülők mēkcsináták a kedvünkér. Akkor vótak nagyon kemény péntöleink. Vótak. Pufándling vó^ut. De még bórakszot is tettünk a péntőbe, hoty hát keménnyek légyenek. Örütünk neki nagyon. Akkor vót nagyon bodros ingünk is, piros szallagos. Mēg, mēg mēg vót a nyakunkon izs valami. Valami uan régifajta lánc. Na és akkor ezek minD l nagyon szépēg vótak, nagyon cifrág vótak. Nagyon tuttuk neki örūnyi. Na és még a hajunkon vót a, a fonyásosféle, mindēmféle konty. Akkor vótak a küjes csatok, a fēsük. De még muskádilit is túsztung bele, mer nagyon örütünk, hogy nagyon cifrák légyünk. Mer hát szép a mostani viselet is, de azér akkor mikor fölötöszttünk, mēk sokka cifrábbag vó^utunk. Nagyon örütek a szüleink is nekik, pedig nagyom mēkszemvettek érte. Na de akkor közbe, hát jó vam mos má fölötöszttünk. Emēntünk. Emēntünk hun az ēggyik hász hó, hun a másikhó. Hád bizony vittük a sūttojást. Örütünk neki, mos farsang van, mos nēmcsak a ruháng diszlik, de még jó is lakhattunk. Mer bizom máskor csak ēttünk ēggy-ēty tányér pipicét. Amikor...

(– Mi volt az a pipice?)

– Hát aszt, ujam pempőnek mongyák sok helēnn. Akkor mink máskor csak nagyon sokat aszt ēttünk, pipicét. De bizony mikor emēntünk farsagūnyi, akkor mēg, hát kaptunk ēk kizs vindzsába sūttojást. Hum vód benn ēty falat szalonna, hun nēm vód benn. De hát mink annak is örütünk. Még ókor ēk kis kóbászt is kaptunk. Ekkor mēg'gyütt a kedvünk. Mēk hát, mind ahogyan má montam is, ēk kizs bort is kaptunk. Hát akkor táncútunk a gyerekekkel. A gyerekek is nagyon szép bő gatyára, kalapossam fő vótak ötözve. Azok is régiessen. Hát, mēk csizma vót rajtuk, mellény. Nagyon tuttak neki örūnyi. Hát persze, esőbe örütünk a ruhánkknok, utánna örütünk,

18

hogy most nekünk izz van éty kis farsangunk. Jól éreztük magunkat, mer cifrák izz vótunk, mer asz csak ókor vó^{ut}.

(– Hogyan zajlott le a mulatság?)

– Hát nagyon jól éreztük a mulactságbo magunkat. Gyerékék is égyet-égyet kurjantottak. Monták, hogy éjjén a piros kapcsászár, mer nagyon örűtek neki. Akkor mikor körbe játunk az összezs gyermek még a lány, hát persze nagyon jól éreztük magunkat. Hát aszt mēnt a zene. Zenész mēk közbe od vót körbe. Ahogyann a fíjatalok körbe vótak, a zenész mēk közibünk át, am még még jop kedvet adott. Na és összegyülekészünk. Hát mikor? Ujan öt óra felé, iskola után. Mer hát azér köllött akkor is, mēk tizenégy éves korungba is iskolábo jányi. Akkor iskola utám mire fölötöszköttünk, emēntünk. Akkor betartot legaláp tisz-tizenégy óráig, mer tovább nēm kaptunk szabactságot. A szülők akkor asz monták: gyermekék, má régén ehuszták a harankszót, hazafelé! Hát ek kicsit hunnyáskottunk, hoty hát nēm nagyon teccēt nekünk sē, hoty haza köl mēnni, de hát mindēgy, mēk ha jó kedvūng vót, akkor is fébe köllöt hanyi.

(– Milyen alkalma volt a fiataloknak táncolásra farsang után?)

– Hát farsang utám mongyuk, od vót a bōt. Utánna mikor kigyűttek a jó üdők, akkor csak ujra összemēntünk égy-éty háshó. Vagy mongyuk azogba a kis udvarogba is összegyülekészünk, aszt ot muladgattunk. Akkor hát ott izz beestélēdēt. Szóval jól éreztük magunkat. Utyhogy emuladgattunk. Akkor mikor még'gyűtt a jó idő, májjus, hád bizony vártuk, hogy majd álittanak ám a gyermekék nekünk májjusfát is. Hád bizony vót. Kinek mēgmonták, kinek nēm. De hát azér mink csak nagyon erősem vártuk, hátha mink izz belekerűtünk abba a sorba, hogy nekünk is lēsz májjusfánk. Hát mēk ha a szülők monták is, fekűgyünk lē, de mink azér csak nēm tuttunk nyugottan

fekünni, mer hátha hozzák az éjjel a májjusfát. Hát akkor mégis l hoszták. Hát főketünk. A szallagok késszeg vótak. Akkor boros... ëk kizs borosüvegët tettünk a májjusfáro. Mëk hát mongyuk a l édesapám is főket, asztán léalították a májjusfát. Akkor közbe a gyerekëket, mëk hát mikor nagyop korba, akkor mëg má legényëket, akkor mëg behijtuk azokat is. Hát hogy ëk kicsit ivogassanak. Hát jop kedvük lëssz, mer mingyá jobban ehijnag bennünket táncúnyi is. Hát aszt jó van azér a másik lányoknak izs vittek. De bizony a gyerekëk, mire léalogatták a májjusfát, jól beruktak. Na és aszt a májjusfát persze ugyë nëm mindënkinek álitották, csak annak, akinek hád vód valaki szeretőjje. Mer hát ugyë azér csak annak köllöt lënni, hoty hát huz ehhol a lányhó, hát csak annag viszëk. Hád bizony akinek nëm vittek, az nagyon eszomorodott. Persze akineg vittek, hát am mëg ugyë örút neki nagyonn.

(– Hogyan szerezték be a májjusfát a legények?)

– A májjusfád bizon azok is lobva tuttág beszëreznyi. Mer elmëntek az erdőbe – má vót ugy, hogy ëty héttel előbb is emëntek –, és az erdész ezavarta üket. Mer hun sikerút nekik elopnyi, hun nëm. No de hát mindëggy, azér csak addig gyöszköttek – vaty fizették vagy lopták, vagy mikor hogyan tutták –, hogy a lányoknak azér csag beszërezzék. Na és hát persze, hát csak ara gondút ez a fiu, hogy l hát maj csak eszt a lánt akarom én elvënni. Hát jó van ugyë udvarúgattunk mëk hád beszélëgettünk, mëk hát ugyë, mind akkor is szokták, hoty hát, hát szeretóm van. Akkor nëm l csak ebeszëgettünk. Asztán hád bizony ugyë közbe azér mëg'gyütt a májjus, léalogatták a fát, és utánna hát eszt ki is köl táncúnyi. Mer hát azér sok pénzbe kerút, mer lektöp-ször uty köllött a bort is mëgvënni. Akkor hát csag valamit, ha sütemény, torta nëm vót is abba az üdőbe mëg, ugyë azér csak az a kuglóf, kalács, az is csak pénzbe kerút. Hát jó vam persze jobban örútünk talán neki, máskor a kuglófnak mëg a kalácsnak, a likaskalácsnak, mind most a tortának. Na és

akkor mindéggy, hát a szülők azér a gyerek örömiér mēkszērēsték aszt, hoty | hát persze jól érezze a gyerekēm magát. Asztán ott is csak összegyūtünk. Hád vótunk tizen-tizēnketten. Mēk hát | vót ugy, hogy másik | pajtások izs gyūttek össze, utyhogy az egész iskola gyerekei összegyūttek. Na és ot nagyon jól mulattunk. Na és persze az a májjusfa lektōpször nēm kerūt ki a májjus hónabbu, mer annyiam vótunk, hogy még a juniuzsba izs belekerūtünk. Asztán ugyē hát ot persze vendégēket is, azér máskor is csak hijtung vendēgēket. A körōsztanyáinkat mēg esetleg nēnéinket, bátyáinkat hát azér csak akkor is mēkhijtuk. Ami ki nēm kerūt a májjuzsba, belemēntünk a juniuzsba. Akkor is jólesett az a mulaccság. Hát | bizony azér nēm kevés pénzüngbe kerūt, de mēgérte, mer jól érēstük magunkat. Na és utánna kezdett a szántai bucsu lēnnyi Bērtalankor, agusztus huszonnegyedikén. Hú, hát annak mēg mēgen nagyon örūtünk! Mer gyūttek a vidéki gyerekēk is. Persze hát azok mēg ritkán látó vendégēk, azoknak mēg mēg jobban örūtünk. Akkor mēk hád vótág bazárusok is. Bazárusz bizon nagyon sog vót. De örūtünk, hotyha a gyerekēg vētteg ēggy-ēk kis poharat, vaty pedig ēgy brostūt. Mer akkor azoknak sē sok pénzüg vót. Na de mindéggy, evve mēgvót az a vigalom, hogy utánna mēgvót az ismereccség, utánna mulattunk. Hát mit mohhatok erū is, mind aszt, hoty hát a lányoknak, legényēknek nagyom vigalmas az életük. Azok fēretēttek, hogy mījen nehezen tuggyuk mēgvēnni aszt a gyōngyöt mēg aszt a brostūt. De azér csak mink örūtünk a jó^u mulaccságnok, a zenének. Bucsú délutám mēg naty szokázs vót az is, hogy nagyon keményitēt pēntōbe mēg a fodros szoknyábo... Hád bizony összefogóctunk ugy, hoty sokszor mēk két sorba sē fērtünk el az uccán. Hát persze akkor örūtünk, amēllōnk után gyūt ēggy-ēgy gyerek. Asztám bizony hun eszt monták, hun amaszt. Akkor csak el-enevedgētünk. Elātunk az ēggyik sátorhol is, mēg a másig bazárushol is. Hád bizony aszt ott enevedgētünk. Na de még a délutá-

ni bucsuba még mennyire sokat ért a ringlispi! Bizony ugy örültünk, mikor a bő péntőt horta ja ringlisënn a szél! Még vótak a céllövöldék. Hú, a gyerekëg de nagy babákat lútek még a rózsákat! De nagyon örültünk mi neki! Na jó van, hát evvel ejárt a délutánn. Este még elmëntünk a kocsmábo. Od bizon kint a kocsmaudvarba, mer bizony nëm bent a kulturba vótunk ám, hanëm akkor rétüngössen, tutyissan kint a kocsmaudvarba táncútunk. Karikára átunk, a gyerekëk mëk szépën intëgettek. Ágnis, gyere be táncúnyi! Ém még örütem nagyon, hogy mëhettem. Hád bizom vót úGy, hoty sokan lëkértek. De vót ugy is, hogy összevesztek értem.

(– Milyen alkalmak voltak a fiatal házásoknak a táncolásra?)

– Hát a fíjatal házásoknag bizon csak kamurágbo csinátunk ëggy-ëty kis helet, hogy ot tuggyunk mulatnyi, mer bizony akkor még nëm vótak kultur-házok, de bizom mink nagyon jól mulattunk a höppögövel még a citërával. Az vót a zenészünk. Hát asztán a citërának luttol vót a nyele, a citërájjo, akkor a höppögő ez mëk tejesfazégbu vót. A tejesfazékom még ijen disznóhó-jagbu vót, amivel höppöktek, amivel l zenétek. Szóval ölég asz hozzá, hogy nekünk nagyon jó vót, nagyon jól érëszttük magunkat. Hád bizon nagyon örültünk, mer amikor összegyüttünk, hát mi is lëgyën a mi kis társulatunknak a neve. Míng bizony enevesztük movënak, mer nagyon jól jól érëszttük magunkat. Mind ijen koromhó valóg vótak, és hát jól mulattunk. Vót ugy, hogy rëggelig is emulattunk. És hát fölvádvó mënt, hogy hun az ëggyönk kamurájába vótunk, hun a másónknak az istálójábo. De mindëhhun od vótunk. Od vót a höppögő izs velünk még a citëra is, az gyüd velünk mindëhhá. Ez a kis l társaság vót a movëalakulatunk. De nagyon jó vót. Bá még a mái napig így mënne! Most akkor pesze köllött ëk kis ënnyivaló is, mer azër csak mëgehűtünk, mer mënt az ivás, hát aszt közbe azër harapnyi is köllöt rá. Hád vitünk, hum vót ëk kis sunka kaláccsol, hun ëk kizs bor. De hát aszt mindënki

vitte, magunk l ellátásávo vótunk, utyhogy evve véget ért. Sokszor még az vót hosszi, hoty hát l hama mëgvératt, pedig ölék hossziag vótak a farsangi éccakák. Hát aszt persze ugyë jó vóna még most ötfenéves koromba is, ha mulathatnánk. De bizon harmincöt éves korungba bekötötték a koszorunkat. Akkor vége köllöt lënnyi a mulaccságnak, mer a gyerekëk ránk nőtek, aszt azutám má nëm vót nekünk ara l tëheccségünk mëk kedvünk së.

Elmondta: Rohoncz Péterné, 52 éves koppányszántói lakos
1972. június 7-én.

V. RAISZ RÓZSA:

NÉPNYELV, NYELVJÁRÁS – ÉS MIKSZÁTH

Mottó: Elbeszélni nem a regényíróktól tanultam, hanem [...] a magyar paraszttól. (Mikszáth Kálmán *Ars poeticája* Bp., 1960. 277)

„...Nagyon kevés írónk van, ha ugyan egyáltalában van, aki öntudatlanul vagy tudatosan nem fordult gyakrabban-gyérebben a nyelvjárások kimeríthetetlen tárházához képért, színért, szóért, fordulatért, szólásért, kifejező szókapcsolatért.” (Bárczi 1961: 68)

1. A népnyelv és a nyelvjárás fogalmának értelmezése, különbségük meghatározása az elmúlt évtizedek magyar szakirodalmában eltéréseket mutat. Az ÉrtSz. szerint a *népnyelv* < az irodalmi és a köznyelvvvel ellentétben > az a nyelv, amelyen a nép [= a parasztság, a falusi lakosság] beszél, a *nyelvjárás* pedig „vmely nyelvnek vidékek szerint többé-kevésbé elkülönülő változatai közül vmelyik; dialektus, tájnyelv, tájszólás.”

Az ÉKsz. a *népnyelvnek* két értelmét jelöli meg: 1. Más-más nyelvjárásban beszélők nem köznyelvi, de közös nyelvi sajátságainak kifejezőeszközeinek összessége. 2. *Rég* a nyelvjárások összessége.

Bárczi Géza fentiekkel szemben városi népnyelvről is beszél; „a *népnyelv* szóval általában azokat a nyelvváltozatokat foglaljuk össze, melyeket az iro-

dalmi és a köznyelv hatása viszonylag legkevésbé érintett akár városban, akár falun beszéljék” (1961: 64). Az irodalmi felhasználás szempontjából együtt említi a népnyelvi és a nyelvjárási elemeket (uo. 66). A nyelvváltozatokról szólva megszívlelendő megállapítása, hogy ezek „szövevényesen egymásba fonódnak, élesen elhatárolni őket sem egymástól, sem a két szélső pólustól [irodalmi nyelv – népnyelv] nem lehet” (uo. 64). A magyar stilisztika útja is két altípusát különbözteti meg a népnyelvnek: nyelvjárás vagy tájnyelv, illetve csoport- és rétegnyelv (Szathmári 1961). Sebestyén Árpád a nyelvi rétegeket osztályozva (1981: 322–3, 1990: 47, erre hivatkozik Kiss 1995) a területi változatok összefoglaló neveként használja a *népnyelv* terminust, két altípusát különítve el, a) nyelvjárástípusok, b) helyi nyelvjárások.

Wacha Imre (1992: 49–106) a *népnyelvet* és a *nyelvjárást* egymás mellett meglévő variánsokat mutató nyelvváltozatok megjelölésére használja, összefoglaló táblázatában (uo. 89) igény szerint elkülönülő kategóriának tartja a népnyelvet, területi-földrajzi rétegződés szerint beszél nyelvjárásokról.

A jelen dolgozatban legcélszerűbbnek látszik a NymKsz. által összefoglaltakat követni. E szerint a népnyelv „azoknak a szókészleti és nyelvtani jelenségeknek az összessége és rendszere, melyeket még nem fogadott magába a nemzeti jellegű kny.-ünk, de elterjedtek, használatosak, egymástól távoli, össze nem függő nyj.-okban is.” Ez egybehangzik Bárczi Géza megfogalmazásával, mely szerint a népnyelv „a köztudatban helyhez nem kötött népies forma” (1961: 91); elkülönül tehát a helyhez köthető, egy-egy vidéken élő nyelvjárási alaktól. Sebestyén Árpád viszont tagadja az olyan népnyelvi sajátságok meglétét, „amelyek országszerte általánosak, és mégis köznyelven kívüliek” (MNy. 1972: 21). Mikszáth nyelvhasználatának népnyelvi és nyelvjárási vonatkozásairól egyaránt szeretnék szólni, a lehetőség szerint megkülönböztetve a két kategóriát, miként például a Petőfi-szótár

(48–49. lap) is különféleképpen minősíti őket: *nép* (népies, népnyelvi) és *táj* (tájszó, tájnyelvi).

2. További tisztázandó kérdés Mikszáth népiességével kapcsolatos. Az ő írásaiban igen könnyű olyan nyilatkozatokat találni, amelyek palóc szülőföldjéhez vagy általában a néphez való ragaszkodását mutatják. Schöpflin Aladár szerint „Mindvégig palócos dialektusban beszélt; ez kicsit szándékos-ság is volt nála, jelezte distanciáját a pesties beszéd-től” (1940: 84). Írásaiban azonban mérsékletre intett a népies elemek használatával kapcsolatban. „Némely íróink valósággal összegyűjtik a nép száján forgó, szemenszedett, karakán kiszólásokat és furcsaságokat, úgyhogy ez a nyelv, ez az észjárás és előadási forma szinte bög a ködmönszagtól” (Mikszáthtól idézi Fábri Anna 1983: 83). Stíluseszménye tehát nem azonos Szarvas Gábor, illetve a Nyr. első évtizede elképzeléséről a népies stílussal kapcsolatban (Németh 1978: 502). Mikszáth népiessége pályakezdésének jellemző stílusa. Már Rubinyi Mózes is legfőbb stiláris jellemzőjének az élőbeszéd jelleget tartotta (1910: 15–35), Szabó Zoltán szerint „Stílusszintézisének alapanyaga a kezdettől fogva meglevő, élőnyelvet jelentő népiesség” (1986: 234). Szabó Zoltán (1986: 203), Fábri Anna (1983: 81–3), Bisztray Gyula (1968: 207) egyaránt úgy látja, hogy ez a népiesség Petőfi, Arany népiességétől nyert bátorítást és útmutatást.

3. Hogy milyen eszközökkel éri le Mikszáth ezt a népies hatást, abban megoszlik a szerzők véleménye. Ambrus Zoltán (idézi a Krk. 32. 377) szerint Mikszáth elbeszéléseinek hangja „Tiszta, hamisítatlan, népies hang, melyet nem éktelenítenek el sem a provincializmus csinált virágai, sem a tájszók cafrangjai. Mikszáth palócai nem beszélnek a felvidék tájnyelvén, nem fejezik ki gondolataikat egyes nyelvjárások furcsaságaival, sőt a népiesnek mondott cifra szólásmódokkal sem élnek; paraszt létökre irodalmi

nyelven szólalnak meg, mely azonban a legtisztább magyarságú. Népiességek gondolkozásuk eredetiségében van. [...] akkor is, midőn az író nem személyeit beszélteti, hanem maga adja elő a cselekvény fejlődését, úgy tetszik, mintha magát a népet hallanók.”

Hasonlóképpen vélekedett Schöpflin Aladár Mikszáth-monográfiájában (1940: 15–16): Mikszáth nem keresi a népies kifejezésmódokat, tájszót alig használ; az ő népiessége nem a beszédmódban gyökerezik, hanem amit elmond és abban a magatartásban, ahogy mondja. A jó palócok és A tót atyafiak elbeszélései népballadaiak, világuk azonos a népköltészet világával. Várdai Béla Mikszáth-monográfiája (1910) A jó palócokról megállapítja, hogy érthetőségét provincializmusok, tájszók sehol sem veszélyeztetik. Bárczi Géza (1961: 82) kifejti, hogy a nyelvjárási beszéd az irodalomban nem „okvetlenül alkalmazandó nyelvi eszköz. Mikszáth például parasztjait (és a régmúlt idők embereit egyaránt) általában mai irodalmi nyelven beszélteti, anélkül, hogy ez illúziórontó volna, vagy akár csak föltűnnék.” Nagy Sándor viszont az író halála évében, 1910-ben A tót atyafiakról és A jó palócokról ezt jegyezte meg „nyelve ékes, telehintve a népi beszéd szemenszedett szép virágaival” (Krk. 32). Ez bizonyára túlzás. Király István (1960: 429) szintén felfedezi a népi és tájnyelvi elemeket: „Tájszavak, népi kifejezések bőven akadtak Mikszáth nyelvében, de feloldva a stílus egészében csak színük, hangulatuk érződött.” Ő is, Szabó Zoltán is (1986: 236) folklór eredetűnek tartja Mikszáth mondatainak ritmusosságát, sokszor versritmusba való átcsapását. Itt kell megjegyeznünk, hogy Mikszáth elbeszélőmódjára vonatkoztatva Murvai Olga a folklór jellegű, íratlan elbeszélő műfaj hatásának tudja be a szabad függő beszéd megjelenését szövegeiben (1980: 18). Herczeg Gyula Mikszáth jellegzetes elbeszéléstechnikai újításának tartja a communis opiniónak mint a szabad függő beszéd sajátos formájának alkalmazását.

Amellett, hogy valószínűsíthetjük e közlésformák népi elbeszéléstechnikai eredetét, felszíni nyelvi megoldásaik között számos nép- és tájnyelvi elemet is felfedezhetünk, miként az egyenes és a kapcsolt egyenes beszéd formájában idézett szereplői megnyilatkozásokban.

4. Nézzük ezek után a nyelvi tényeket. A példákat A jó palócok és A tót atyafiak, az ugyancsak szülőföldjének helyszínén játszódó kisregény, a Prakovszky, a siket kovács; két népi tárgyú, nagyobb elbeszélés, a Nagy kutya a vicebíró, A zöld légy és a sárga mókus című művekből gyűjtöttem, továbbá A fekete város című regény első fejezeteiből. A kaszát vásárló paraszt, Az ügyesbajos ember című elbeszélésekből is való egy-két példa. A csoportosítást Bárczi Géza szempontjai felhasználásával végeztem (1961: 74), emellett megkülönböztetem a példákat aszerint, a szereplő egyenes beszédében vagy egyéb közlésformákban, illetőleg az elbeszélő narrációjában fordulnak-e elő. A népnyelvi vagy nyelvjárási minősítést az ÉKsz. és az ÚMTsz. „hitelesíti”.

Népnyelvi szavak

A *jerke* és a *toklyó* fiatal juhok jelölésére szolgál; az elbeszélő szövegében él vele (32: 38–39). A *szúszék* 'lisztes vagy gabonás láda' (32: 29) szintén. Ezek környezetet ábrázoló szavak a nevezetes elbeszélésnek, Az a fekete foltnak szövegében. Szereplők egyenes beszédéből valók a következők, a köznyelvitől a népnyelvben jelentésükben eltérő szavak: „Két forintot kérni egy ilyen *jóságért!*” (36: 71) 'használati tárgy' – „A tekintetes asszonyka [...] úgy nézem, *hitványabb*, mint volt...” (36: 76) 'sovány' – „Hát, csak *maradhatós* a világ, maradhatós” (34: 221) 'tűrhető, meglehetősen' – „Hát, írjon érte – mondá – valami *zsírt*” (8: 83) 'kenőcs, sűrű olaj'. Ugyancsak jelentésében tér el a köznyelvi használattól a *tag* 'földterület, birtokrész'; az elbeszélő szövegében több Mikszáth-műben találkozunk vele: „Bozicska Mihály ki-eresztette négy ökrünket a *tagban* a lóherésre” (8: 110).

A népnyelvi ejtésváltozatok többnyire a szereplők egyenes beszédéből idézhetők: „Jó – mondá Gál uram –; hadd menjen el a kocsi a létai *kilógusért*” (8: 79) – „A múlt héten hányattam magamra kilenc köpölyt a *kilógussal* Szécsényben” (36: 76) 'kirurgus, sebész'; a hangalaki változat egyben népetimológiás alakot hoz létre – „Ejnye Zsuzsi, de nagy *galyibát* csináltál” (36: 77) – „*téns* fiskális úr” (36: 75) – „*Osztég* nincs nálam egy garas se” (36: 74) – „Hát *iszen*, hogy *iszen*” (34: 223) – „Körülnézték, de lócs, kerék, tengely, *saraglya*, minden rendben van” (8: 64). Ez az utóbbi már nem szereplőtől való idézet, de nem is tipikus elbeszélői szöveg: az időváltás mutatja a szereplőhöz való kapcsolódását, szabad függő beszéd. A fenti példák a szereplők népi mivoltát jelzik.

Az úgynevezett valódi tájszavak egy része az elbeszélő szövegében jelenik meg környezetfestésre. Ezeket sokszor idézőjelbe teszi az író. „Ma már nagy lány, maga főzi a köménymagos levest, meg a »*demikát*«-ot” (32: 40). Meg kell jegyezni, hogy a *demikát* szót mind a kritikai kiadás, mind A tót atyafiak 1993-as kiadása helytelenül értelmezte birkapörköltnek, helyesen ugyanis juhtúróval meleg vízből és kenyérből készült leves (ÚMTsz.). A szláv eredetű szó *domika* és *domikát* alakban is ismert a palóc nyelvterületen, olyan ételfélét jelöl, amely a felvidéken szokásos.

Az *eszterhaj* 'eresz, ereszalja; nádból, szalmából font tető' az ÚMTsz. szerint szintén a felvidéken ismert tájszó, Abaúj-Torna megyéből közöl adatot a szótár. Az elbeszélő szövegében jelenik meg A néhai bárány és a Két major regénye című novellákban: „Biz a szegény Gyuri odavan. Ott fejszik a bundán az *eszterhaj* alatt, már félig a síré” (32: 148). A *zsabrák* ('nyeregtakaró') „a legtovább maradt vissza, az izzasztón és a *zsabrákon* igazítva valamit” (8: 70). A *gerce* 'csavart szalmafonat, amellyel átkötik a kévét', „olyat csavarított a *gercén*, hogy hatfelé szakadt” (32: 108). Szintén A jó palócok egyik

híres elbeszélése, Az a pogány Filcsik fejeződik be a következő népdalszerű mondattal: „Ha maholnap meghal a *lésza* alatt, holló, varjú lesz a megsíratója, a temető árka lesz a pihenő ágya” (32: 126) a *lésza* 'sövény, vesszőkerítés'. Jellemző jelentésbeli tájszó a *kubik* 'kúp alakú rakás'. „*Kubikba* rakott paraszak villogtak” (8: 82). Ruhadarabot, dolmányforma kabátot jelöl a *dóka* szó „Megfakult *dókáját* azóta újrafestették” (8: 176). A fenti részletekben a tájszók a couleur locale létrehozását segítik elő.

A szereplők valódi tájszavakat is használnak; kedvelt virága az írónak a *marmancs* (az ÚMTsz. a palócföldről adatolja 'kamillavirág' jelentésben); a narrációban is él vele, szereplői szájába is adja „Hadd mondta volna meg azt a *marmancsfüvet*” (36: 76). A *pampuska* ('fánk, farsangi fánk') több alkalommal hasonlatai anyagául szolgál. „Az olyan lehet nekik [a friss lóhere az ökröknek] mint nekünk a *pampuska*” (8: 133). A *gügyü* 'hivatásos vagy alkalmi házasságközvetítő' – „Mi az a *gügyü*? – Az, aki falun a házasságokat összehoronálja” (8: 87). A kapcsolt egyenes beszéd hasonló az egyenes idézethez, ehhez a hasonlósághoz a valódi tájszavak is hozzájárulhatnak: „Verona nagy szemeket meresztett az első szavakra, hirtelen megnyálazta őszülő haját elől, ha netán *kosztros* lenne...” (22: 34). A *kosztros* az ÚMTsz. szerint 'fésületlen, borzas'.

Az igei szófajú tájszók hangutánzók vagy hangulatfestők: „a körmével *megcsebbentette* egyik fogát (ami egy finom formája a magyar parasztnál a füge-mutatásnak)” (8: 82) – „Csengett a pohár, vidám *cihározás*, kacaj töltébe a fényes márványpalotát” (8: 139) 'viháncolás' – rövidségében hangulatos leírás eleme a tájszó: „Az este is kezdett leszállni, piszkos, kékes köd ereszkedett alá a tiszta fehér takaróra, a szél elállt már, de a hó még *pilinkélt*” (22: 51). A *csukorít*, *összecsukorít* igét Ózdról és Somoskőújfaluból – tehát palóc területről – adatolja az ÚMTsz. Mikszáth többször használja: „A jobbik ke-

zem után kapott, melyben a levélkét *csukorítottam* össze olyan erővel, ahogy csak bírtam” (8: 120). Az egyes szám első személyű elbeszélő szövege a fenti. Talán ez kontamináció eredménye (*csuk* x *szorít*), miként a *csökevész* a *csenevész* x *csökevény* vegyülése lehet. A Prakovszky, a siket kovács részlete – a hazai táj s a meghitt hangulatú utazás leírása – több tájszót is tartalmaz, s az író emeli ki őket dőlt betűs szedéssel, jelezve környezet- és hangulatfestő jellegüket: „bő esztendőnk volt, minden termett (még mák is), az országút *csökevész* fái is roskadoztak a gyümölcsöktől (jó most az útszéli vándoroknak). A lovak vígan kocogtak a *hibókos* úton, a kocsis elégedetten *csenderget* az ostorával” (8: 165).

A nyelvjárási kiejtés, ejtészváltozatok ritkábban jelennek meg a Mikszáth-szövegekben: „Pedig *iszen* nem volt benne semmi földfeletti, *bibányos* aszszonyok el nem varázsolták” ('bűbájos'; ÚMTsz.; a kiemelés ismét Mikszáthtól származik, 8: 119). A *selma* 'huncut, csintalan' szót – a palóc kiejtésnek megfelelően – palatalizált alakban kedveli: „Nagy Pali kényelmesen bebeszélgetett a pitvarba *selyma* nevetgéléssel” (8: 90).

A *csalamádé* – *csalomádé*, a *morcos* – *morcsos*, a *golyva* – *gelyva*, a *kaliba* – *guliba* alakban szerepel A jó palócok és A tót atyafiak elbeszéléseiben, a *hajít* ige *hagyít* ejtészváltozatát Nógrád megye több településéről adatolja az ÚMTsz. A fekete város című regény narratív részletében áll így: „Verona sikoltott, a bátyika pedig *elhagyítván* a villát, rohant ki, ahogy a lába bírta” (22: 38).

Népnyelvi, több nyelvjárásban előforduló alak az *ozsonna*; az elbeszélő és a szereplők szövegeiben egyaránt ebben a formában jelenik meg: „Siess! Őreg *ozsonnáig* megfordulj’, – „az *ozsonna* idejére megjött” (32: 80). A falusi nép, a közösség véleménye szólal meg a fiatal pár dicséretében: *communis opinio* a következő részlet, benne a népi kiejtést követi a *rozma-*

rinszál alak: „Hiszen szép, szép a menyasszony, akár a gyöngye majoránna; a legényke is nyulánk, jónövésű, mint a *rozmarinszál*, össze is illenének valamikor, de még most – uram, én istenem – mi lesz ezekből” (32: 164). Népnyelvi a *spion* mássalhangzó-torlódásának feloldása, még az elbeszélő narrációjában is így áll, archaikus hatású A fekete város szövegében: „még *ispiont* is tartott a toporci kastélyban” (22: 26). Szereplők beszédében latin szavak népies formát öltenek: „Szerezzen be oda, *komisszárus uram!*” – „itt a becsületes *parulám!*” (31: 89, 90).

Nem használ viszont Mikszáth „fonetikusabb írásformát”, tehát *vót*, *nyóc*, *eccer*, *mijóta* stb. alakok nincsenek nála.

5. A grammatikai vonatkozások tekintetében egy szófaj és néhány szóalak népnyelvi használata ötlík szemünkbe.

A személynevek előtt álló határozott névelőt Simonyi Zsigmond (1914) vidékiességgnek minősítette, s nyelvjárásgyűjtések igazolták, hogy a nyelvjárásterületek egy részén névelő áll a keresztnév, sőt a családi nevek előtt is. Alsócsitár, Egyházasbást, Pered palóc települések, az ott gyűjtött szövegekben is úgy váltakozik a névelős és a névelőtlen személynév, miként Mikszáthnál (Kálmán 1960: 82, Kovács 1959: 197, idézi Raisz 1974). Az ilyen névelőhasználat – egyéb eszközökkel együtt – népnyelvi jelleget ad a szereplők beszédének: „Úgy, no, *az Istók* vagyok: hát aztán?” (32: 81) „Így szeret téged *a Lapaj*, ha nem sírsz. Hajsó! Hajsó! Ugye, te is szereted *a Lapajt?*” (Uo.) „Eljöttem – lihegi a verejtéket törölgetve a homlokáról –, ez itt a keresztkomám Dorozsmáról, *a Komót Istók*” (36: 72). „Mi vagyunk *a Toportyán Mihályék*” (36: 77).

Népnyelvi szóalakok a házastárs megszólítására és említésére használt, birtokos személyjelekkel kétszeresen is ellátott *anyjukom*, *apjukom*: „Azt mondja az *anyjukom*” (36: 75). „Nem engedem metélni az *apjukomat*” (8:

85). Ugyancsak szereplő szájába adja *-juk/-jük* személyjelnek *-jök* alakjával ellátott főnevet: „Valami *pikjök* van rám” (34: 221). Inessivusi helyett illativusi alak használata: „Pedig a másik *pruszlikomba* volt” (34: 77). Nem is igealakként, hanem már-már másodlagos mondatzóként kezelhető a *mondok* mint idéző mondategység igéje. Népnyelvi forma az alanyi ragozású alak: „Hogy hát *mondok*, miért nem jár az asszony ködmönben?” (36: 75). A *kellenék*, *adjék*, *veszen* népnyelvi igealakok, szereplők beszédében jelennek meg: „Kasza *kellenék*” (36: 70). „Azt *kellenék* most sebtiben kisöpörni” (36: 77). „Ágyú jegyűt *adjék* az úr” (36: 70). „Azt gondoltuk ki, hogy ő is kaszát *veszen*” (36: 72).

6. Annál többe lehetne írni azokról a népnyelvi jelenségekről, amelyeket Bárczi Géza stilisztikai eszközök néven foglal össze: fordulatok, képek, szólások, közmondások (1961: 77). Mutatóba soroljunk fel néhányat:

Népmesei fordulat az elbeszélés folyamatosságának eszközeként: „*Ment, mendegélt a két lovacska*” (8: 63) – népmesei fordulat, kép túlzásként „De ha volnának bár magáé a nádorispányé, hogy *aranyrácsból etetnék rózsá leveleivel, ezüstvályúból itatnák a gózoni szent kút vizével*, mégsem lehetne olyan jó dolguk” (32: 159) – népmesei személymegjelölés, tréfásan elítélő megnyilatkozás a szereplő beszédében „Ki volt az az *ördög nagyanyja?*” (32: 161). Modális értékű tagmondatok és a kapcsolat fenntartását szolgáló fatikus elemek népnyelvi jellegűek. „Én Erzsí vagyok, Bede Erzsí, mert *tetszik tudni* a testvérnéném az az Anna” (32: 105). „Hanem *megállj csak*, most jut eszembe!” (32: 106). „Ne okoskodj, *kópé, ha mondom!*” (32: 45). „Puska, *ha éppen tudni akarja kend*” (32: 45). „Nem hallja, *gazduram*, estét harangoznak Taláron?” (32: 44).

Gyakoriak a népköltési, népnyelvi ihletésű képek, alakzatok. „Eh, boldogság! A szavak is megijesszék? Aminek teste nincs, annak is árnyékát

lássá? *Fekete gyanúnak fehér ágyat bontson?*” (32: 161). Mikszáth itt a melléknévi metaforákkal antithetont hoz létre: a két egymással szembeállított kép hasonló szintaktikai szerkezetben alkot kontrasztot. Ez a kép elszakadva az elbeszélő nézőpontjától szabad függő beszéd.

Máskor a metafora közmondásszerű alakot ölt. „Tamás hűségesen szolgálja, mert nem okos ember az, ki olyan fának nyesegeti ágait, melynek árnyékába húzódott” (32: 40).

És itt jutunk el a valódi közmondásokhoz és egyéb frazeológiai egységekhez. Mindenkinek, aki Mikszáth-szöveget olvas, feltűnik a szólások, közmondások gazdag, változatos és szellemes variációkban megjelenő használata. Nem egyszerűen népiességének megnyilatkozása ez, elbeszéléstechnikájának, elbeszélői magatartásának egyéb vonásaival is magyarázható, például a *communis opinio* megjelenésével, amint A néhai bárány következő részletében a közvélemény hangja némileg módosult közmondásokban fogalmazódik meg: „Nyomban nekiestek a gyanúsítással Sós Pálnak: csak ő húzhatta ki, senki más, a ládát! Hanem iszen *az isten nem alszik, rossz tűz el nem alszik*, nem marad ez annyiban” (Krk. 32: 99). Most azonban nép- és tájnyelvi idiómáival foglalkozunk.

Egy 1966-ban közzétett mutatóanyagban (Raisz 1966) készülő doktori disszertációm anyagából közöltem a Mikszáth-szólásszótár A és B betűs részletét. Az összeállítás O. Nagy Gábor gyűjteménye előtt készült, bár azzal egy évben jelent meg. Most alkalmam van összevetni anyagát O. Nagy Gáboréval olyan szempontból, hogy melyek azok a frazeológiai egységek, amelyeket O. Nagy népnyelvinek, illetve tájnyelvinek minősít a Mikszáth által használtak közül. A 123 frazeológiai egységből 11 népnyelvi, 7 pedig tájnyelvi: tájnyelvi: *Úgy káromkodik, mint a bakancsos.* – *Úgy aludt, mint a megmetszett bárány.* – *Inába szalad a bátorsága.* – *A bikára is rádíspu-*

tálja, hogy borjút ellett. – Boltomban vagy már. – Bolondnak fapénz is jó. – Minek akar a bolha köhögni, mikor tüdeje nincsen.

A jelen dolgozat anyaggyűjtése során ezeken felül találtam néhány nem közismert, O. Nagy Gábor által is tájnyelvinek minősített frazeológiai egyiséget, jellemzően szereplők párbeszédében. „– Nos, és *eresztett egy kis szőrt?* – Mert csak nem jártatok talán pusztán ezért a rózsáért?” (8: 66). O. Nagy Gábornál *szőrt ereszt* vki 'sikerül tőle elvenni, megszerezni valamit'. – „*Békasóból nem facsarsz kenderolajat*” (8: 70). 'fösvény és furfangos embertől nem lehet elvenni semmit'. Az elbeszélő szövegében a *sok(féle) fából farag* 'megbízhatatlan ember' (*táj*) ilyen változatban áll: „Szabó Mihály pedig kemény volt, *sok fából faragott ember*, nem is próbált még anya szülni olyat, aki őrajta kifogjon” (8: 61). Valószínű, hogy a népnyelv, a népdalok hatására kerülnek be a Mikszáth-prózába versszerűen ritmikus részeket (népdalokat – magyar, s még inkább szlovák – népdalokat is szeret idézni, beiktatni szövegeibe.). Azon kívül is numerozítás, természetes ritmusosság jellemző szövegezésére, ezért olvashatók jól hangosan is a művei. Érzelmileg fontos részekben azonban teljesen versszerűvé stilizálódnak mondatai. Igen gyakoriak ezek a jelenségek A jó palócok balladás elbeszéléseiben, az idézett „népdal” sokszor fiktívnek tűnik.

„Méla furulyaszó egymásnak adja a nótát hetedhét mérföldön:

*Olej juhainak
Selyem legelője,
Ezüst a nyakszíja,
Arany a csengője. (32: 38.)*

*„Jön már Garibaldi a szomszéd faluba,
Klapka is vele van, Gracrát, Záhonyt hozza,
Bíróék Gyurija lovát kantározza.” (32: 43.)*

„Ott künn a Brezinán az a fekete folt...

Fekete folt helyén valaha akol volt.” (32: 60.)

A versszerű prózaritmus legszebb példái A szegény Gélyi János lovai című elbeszélésből idézhetők: „De a lovacskákról egyszerre leesett a tekintete a felesége *szép, piros arcára, hófehér keblére, hófehér keblén a két mályvarózsára, pirosra, fehérre*” (32: 161.) – *S jaj, kiesett kezéből, nincs többé mellén a fehér mályvarózsa*” (32: 162). Érdekes azonban, hogy az egyáltalán nem népies, nem is érzelmes–meghatott Noszty-regényben is fellelhető egy nosztalgikus, népmesei hangvételi részlet: Tóth Mihály hazatérésének története. Ennek hangulatába belejátszik a ritmikus szövegezés, ilyen lírai fogalmazásra a természet, a hazai föld ihlette Mikszáthot. „A venyigék pedig azt felelték erre Tóth Mihálynak: *mi se virágoztunk, csak gyümölcsöt hoztunk, te is csak dolgoztál, sohase mulattál: jól teszed, ha mulatsz*” (20: 199).

Az adatok alapján felmerül a kérdés, szükséges-e, jogos-e a néprajzi és nyelvjárási alakok használata a Mikszáth-szövegekben. A példákban az látható, hogy Mikszáth ezeket a nyelvi formákat a népi környezetek és figurák bemutatására alkalmazza. A helyi színek érzékeltetése egyénivé, valóságosává teszi műveit, máskor a régiesség illúzióját kelti velük. Az életszerűség, az élőbeszédszerűség, a népi elbeszélőmód Móricz művészetére mutat (Sebestyén 1972). Mikszáthot azonban még nem érintette meg a naturalizmus levegője, a túlzó folklorizmust elvetette, nem törekedett autentikus folklorisztikus vagy nyelvjárási ábrázolásra. Bár ő volt irodalmunk egyik legnagyobb humoristája, s művei többségének humoros az alapszíne, a néprajzi és nyelvjárási nyelvi formákat nem használta a humorizálás, az ironia, vagy a gúny eszközeként.

Irodalom

- Bácsi Géza 1961. Nyelvjárás és irodalmi stílus. In: Stilisztikai tanulmányok. Gondolat.
- Fábry Anna 1983. Mikszáth Kálmán. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Király István 1960. Mikszáth Kálmán. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Kiss Jenő 1995. Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Németh G. Béla 1970. Mű és személyiség. Magvető.
- Raisz Rózsa 1966. Mutatvány a készülő Mikszáth-szólásszótárból. Az Egri Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. XXII.
- Raisz Rózsa 1974. A személynevek előtt álló határozott névelő stilisztikájához. EHTF TK. 12.
- Rubinyi Mózes 1910. Mikszáth Kálmán. Révai Testvérek Kiadó.
- Schöpflin Aladár 1940. Mikszáth Kálmán.
- Sebestyén Árpád 1972. A tájnyelv mint stíluseszköz Móricz Zsigmond műveiben. Magyar Nyelvjárások. XVIII. 9–39.
- Sebestyén Árpád 1981. A nyelv területi tagolódása és társadalmi rétegződése. Nyr. 105: 319–28.
- Simonyi Zsigmond 1914. Helyes magyarság.
- Szabó Zoltán 1986. Kis magyar stílustörténet. Tankönyvkiadó.
- Szathmári István 1961. A magyar stilisztika útja. Gondolat.
- Wacha Imre 1992. A nyelvi rétegződés kérdései. In: Normatudat – nyelvi norma. Szerk.: Kemény Gábor. 49–107.

Ambrus Zoltán, Bisztray Gyula, Riedl Frigyes, Várdai Béla véleményére a Mikszáth-kritikai kiadás 32. kötetének jegyzetei alapján hivatkozom.

Az idézett Mikszáth-művek:

- Mikszáth Kálmán ars poeticája. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960.
- Krk. VIII. Regények és nagyobb elbeszélések. 1985–97. Akadémiai Kiadó, 1958.
- Krk. XX. Regények és nagyobb elbeszélések. Akadémiai Kiadó.
- Krk. XXII–XXIII. Regények és nagyobb elbeszélések. 1908–1910. Akadémiai Kiadó, 1961.
- Krk. 32. Elbeszélések. VI. A tót atyafiak. A jó palócok. Akadémiai Kiadó. 1968.
- Krk. 36. Elbeszélések. X. 1884–85. Akadémiai Kiadó. 1966.

B. KOVÁCS MÁRIA

A JOGI SZAKSZÓKINCS LATIN ELEMEI A NYELVJÁRÁSOKBAN

A magyar jog nyelve évszázadokon keresztül a latin volt, csak a XIX. század folyamán kibontakozó lelkes szaknyelvújítás teremtette meg a teljes magyar nyelvű terminológiát. Ennek a kényszerű, de nagyon hosszú nyelvi hatásnak a következményei a népnyelvben is megtalálhatóak, hisz ezzel a szaknyelvvel a latinul nem tudók is óhatatlanul kapcsolatba kerültek. A nyelvjárások egyes rétegei viszonylag lassan változnak, erőteljesebb a megőrző hatásuk. Joggal merül föl tehát a kérdés, hogy vajon mit őrzött meg a népnyelv a jog széles körben ismert és használt latin szakszavai közül. Ez fényt vet ugyanis azokra a nyelvjárási változásokra, megőrzött régiségekre és kihalt nyelvi elemekre, amelyeknek a kutatásával ünnepeltünk is sokat foglalkozott.

A gyűjtés során az alábbi, általam hozzáférhető tájszótárakat használtam föl.

MTsz.: Szinnyei József, Magyar tájszótár. I-II. Bp., 1893–1901.

MTszP.: Gombocz Zoltán, Pótlékok a Magyar tájszótárhoz. Bp., 1910. (MNYTK. 11. sz.)

ÚMTsz.: Új magyar tájszótár. I–III. Főszerk. B. Lőrinczy Éva. Bp., 1979–1992.

OrmSz.: Kiss Géza–Keresztes Kálmán, Ormánsági szótár. Bp., 1952.

SzamSz.: Csűry Bálint, Szamosháti szótár. Bp., 1935–1936.

SzegSz.: Bálint Sándor, Szegedi szótár. I–II. Bp., 1957.

SzlavSz.: Penavin Olga, Szlavóniai (kórógyi) szótár. I–III. [Újvidék, 1967–1978.]

Ábrahám Imre, Nyúl község nyelvkincse. Bp., 1991. (MNyTK.195.)
 Gálffy Mózes–Márton Gyula, Székely nyelvföldrajzi szótár. Bp., 1987.
 Gálffy Mózes, Székelyföldi tájszók. Bp., 1987. (MNyTK. 180. sz.)
 Gáspár János tájszógyűjteményei. 1838-1845. Közreadja SZABÓ T. ATTILA, Bp., 1964. (MNyTK. 107. sz.)
 Házi Albert, Okányi tájszótár. Bp., 1995.
 Hegedűs Attila, Kisémedi tájszótár. Bp., 1992.
 Hegedűs Attila, Kisémedi tájszótár. Hiányszótár. Bp., 1996.
 Imre Samu, Felsőöri tájszótár. Bp., 1973.
 Jankus Gyula, Kéméndi [Kamenin] tájszavak. Bp., 1990.
 Kiss Jenő, Mihályi tájszótár. Bp., 1979 (NytudÉrt. 103. sz.)
 Kovács István, Szógyűjtemény a visszatért Óbástról. Debrecen, 1939.
 Kriza János, Erdélyi tájszótár. Bp. (Az 1911. évi kiadás alapján é. n.)
 Kun József, Fekete-Körös-völgyi magyar tájszavak és magyar szavak a délbihari román nyelvjárásban. Bp., 1993.
 Markó Imre Lehel, Kiskanizsai szótár. Bp., 1981.
 Nagy Géza, Bodrogi tájszótár. Pácin, 1992. (Bodrogi Füzetek. 4-5. sz.)
 Penavin Olga–Matijevics Lajos, Székely szójegyzék. Újvidék, 1980.
 Rác Sándor, Földeák és környéke tájszótára. Bp., 1984. (MNyTK. 168. sz.)
 Rác Sándor, Dobozai tájszavak. Bp., 1988.
 Sándor Mihályné Nagy Gabriella, Székely tájszavak. Bp., 1993.
 Silling István, Kupuszinai tájszótár. Újvidék, 1992.
 Tóth Imre, Ipoly menti palóc tájszótár. Bp., 1987. (MNyTK. 176. sz.)
 Újvári Béla, Régebbi szavak és szólások Csíkmenaságról. Bp., 1988. (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok. 41. sz.)
 Várkonyi Imre, Büssüi tájszótár. Bp., 1988.
 Villám Judit, Nagykőrösi tájszótár. Bp., 1987.

Munkám során a következő szempontok szerint jártam el.

1. Megnéztem a latin eredetű szavak előfordulásait a felsorolt szótárakban.
2. Összehasonlítottam a nyelvjárásbeli jelentéseiket a szaknyelvvel.

Megállapítottam, hogy a vizsgált szó

- a) ugyanabban a jelentésben,
- b) az eredeti jelentésén kívül ebből kialakult jelentésben,
- c) más, az eredeti szakszótól független jelentésben él.

Az alakváltozatok eltéréseivel csak kivételes esetekben foglalkoztam.

3. Megvizsgáltam, hogy az egyes lexémák további szóalkotás alapjául szolgáltak-e (képzés, összetétel).

4. Megfigyeltem, előfordulnak-e frazémákban.

Úgy vélem, e szempontok együttes vizsgálata rávilágít arra is, hogy beépült-e, és ha igen, milyen mértékben az adott nyelvjárás szókincsébe a latin elem. A jelentésváltozás, a képzésben, összetételben és az állandósult szókapcsolatokon belüli előfordulás ugyanis arra utal, hogy idegen szóból jövevényszóvá vált a vizsgált nyelvi elem. A következőkben mindezek figyelembevételével mutatom be a talált szavakat.

árenda A népnyelv egészében megtalálható, tájszótáraink a szaknyelvi jelentésnek megfelelő 'haszonbérlet, haszonbér' jelentéssel veszik föl.

Az MTsz. adatai szerint kaphatott -z igeképzőt: *árendáz* 'bérbe vesz'.

Századunk szótárai alapján járulhat hozzá -l igeképző: *árendál* 'bérbe vesz', -s foglalkozásnév-képző: *árendás* 'bérelő', valamint -s melléknév-

képző: *árendás* 'bérbe vett <föld, ház>'. A SzlavSz. tartalmaz egyetlen latin képzős származékszót is: *árendátor* 'haszonbérelő'. Összetételben a SzegSz.-ban fordul elő: *árendapénz* 'bérletért fizetett díj'.

Az ÚMTsz. adatai szerint Hódmezővásárhely környékén használják szólásban is: *Árendába attá a zeszit*. 'Más ügyes-bajos dolgaival foglalkozik.'

cítál Csak az Ipoly menti palóc tájszótárban található meg, s a szaknyelvvel azonos a jelentése: 'beidéz'. Használják azonban több alföldi és észak-magyarországi településen is, például Bódvaszilason: *Bécitatok a kössékhazara* (saját gyűjtés). Képzett vagy összetett alakra, illetve kötött szókapcsolatra utaló adatot nem találtam.

fiskális Mindenütt él a nyelvjárásokban. Első jelentése azonos a szaknyelvvel: 'ügyvéd', de az ÚMTsz. adatai szerint Hajdúszoboszló környékén 'hozzáértő ember' jelentésben is használják. Rengeteg alakváltozata van, csak

néhány jellemzőbbet említek: *fiskáris*, *fiskáros*, *fickális*, *fiskárus* stb. Összetételben előtagként a SzegSz.-ban fordul elő: *fiskáliseszű* 'csavaros észjárású'. Szólásban a Kiskunság környékén használják: *Fiskálist kéne vetni bele*. 'Olyan a föld, hogy semmi hasznos növényt nem terem meg.

instál Az MTsz.-ben és a SzamSz.-ban található meg 'kérelmez' jelentésben. A Szamosháton azonban a mássalhangzó-torlódást föloldó *inistál* alakban használták. A további adatok hiánya arra utal, hogy kiveszőben van a népnyelvből.

instancia Minden nyelvjárásban megtalálható. Elsődleges jelentése azonos a szaknyelvvel: 'kérvény, kérelem'. Az ÚMTsz. adatai szerint Lövöpetriben *istentancia* alakban, 'kihallgatás' jelentésben fordul elő egy népdalban. Ilyen értelmű használata valószínűleg jelentésátvitelről alakult ki. Semmiféle magyarázatot nem találok azonban a Köröstárkányban élő *instanciija* alakhoz járuló 'női szeméremtest' jelentés kialakulására. Képzésre a SzegSz. tartalmaz adatot: *instanciáz* 'kérelmez'.

Az MTsz. Háromszék környéki tréfás káromkodásbeli előfordulását rögzíti: *Asztatot az istanciádot*.

juss Általánosan használt a szaknyelvi 'örökség' jelentésben. Az MTsz. szerint előfordult 'hozomány' jelentésben is. Az ÚMTsz. alapján megállapítható, hogy a jelentések száma gyarapodott. Előfordul még 'örökösödési jog', 'haszon, nyereség', 'részesedés' értelemben is.

Járulhat hozzá *-l* igeképző: *jussol* 'örököl', *-s* melléknévképző: *jussos* 'örökségből részesedő'. A származékszavak is további képzés alapjául szolgáltak: *jussosodik*, *jussosul* 'örököl', *jussolás* 'az örökség szétosztása', *jussoltat* 'örökségben részesít'

kaloda A szó előfordul a népnyelvben, nagyon sok jelentésben használják a

különböző nyelvjárásokban, de ezek közül egyik sem azonos a szaknyelvi 'mozgáskorlátozó büntetőeszköz' jelentéssel.

kártabianka Az MTsz. veszi csak föl, s itt a jogban ismert 'váltó' a jelentése.

Adatai csak a Dunántúlról vannak. A többi szótárban nem található, s ez arra utal, hogy a XX. századra kihalt a nyelvjárásokból.

kontraktus Az MTsz., ÚMTsz. és más tájszótárak alapján megállapítható, hogy szinte mindenütt előfordul. Általánosan elterjedt a szaknyelvvél azonos 'szerződés' jelentésben, csupán Paks környékén van egy hajózási szakkifejezésként ismert 'ládika' jelentése. Vélhetően ezen jelentés kialakulása az eredeti latin konkrét jelentésre megy vissza: 'összevonás, összehordás'. Érdekessége a szónak, hogy majdnem minden nyelvjárásban *kontrektus* alakban fordul elő. Arra nincs adatunk, hogy a szókincs bővítésében részt vett volna, de a SzegSz. tartalmaz egy szólást: *Kutyához vákta a kontrektust*. 'Nem tett eleget a szerződésnek.'

nótárius A szótárak szerint csak Szeged környékén és a Szamosháton fordul elő a szaknyelvnek megfelelő 'jegyző' jelentésben. A további adatok hiányából arra következtethetünk, hogy ez a szó is kihalóban van.

passzus Az MTsz.-ban, a Felsőőri tájszótárban, a SzamSz.-ban és az Ipoly menti palóc tájszótárban fordult elő. Ezekben sem az eredeti 'útlevél', hanem mindenütt 'marhalevél, járlat' értelemben. Ez jelentésszűküléssel alakult az eredeti, emberre is vonatkozó jelentésből.

prókátor Az OrmSz., SzegSz. és a SzamSz. veszi föl a szaknyelvvél azonos 'ügyvéd' jelentésben. Összetételben csak Szeged környékén fordul elő: *szárazprókátor* 'zugügyvéd'. Szólásban is itt jegyezték föl:

Fogadatlan prókátornak ebszar a fizetése.

testál A szótárak vallomása alapján a magyar nyelvterület nagy részén használják az eredetivel azonos 'örökül hagy, végrendelkezik' jelentésben. Előfordulására a *rá-* igekötővel való gyakori együttállás jellemző. A szóalkotásban és szólásban való előfordulására nincs adatunk.

testamentum A SzegSz., SzlavSz. és SzamSz. tartalmazza az eredetinek megfelelő 'végrendelet' jelentésben. Szórványos előfordulása és a további adatok hiánya a közeli kihalásra utal.

A legalapvetőbb latin jogi szakszavak vizsgálata azt mutatja, hogy a nyelvjárások némelyiküket valóban hosszú időn keresztül megőrzik. Ezek beépülnek a szókincsbe, jövevénytárrá válnak (*áranda, fiskális, juss*). Legtöbbjük azonban már kiszorulóban van a használatból, egyrészt azért, mert nem jött létre szócsaládjuk, nem épültek be szervesen, másrészt azért, mert az immáron régóta magyar nyelvűvé vált terminológia elemei a népnyelvből is kiszorítják a latin eredetűeket.

CHIKÁN ZOLTÁNNÉ:

JELENTÉSVÁLTOZÁSOK A JOGI NYELVBEN*

Szervezett társadalom nem létezhet az életviszonyokat rendező jogrend nélkül. A jogrend ismerete és a vele kapcsolatos rendelkezések betartása a társadalom minden tagjának közösségi, de egyben egyéni érdeke is. Alig van olyan egyén, aki jogállamunkban élve ne kerülne kapcsolatba a jogszabályokkal, hiszen bárki köthet szerződést, örökölhet, vállalhat kezességet, kisajátíthatják az ingatlanát, vagy bármilyen más körülmények között szüksége lehet a jog alapvető ismeretére.

Fokozza a jogi nyelv iránti érzékenységet az a tény is, hogy az egyéneknek, az ügyfeleknek sokszor egész életükre kiható személyes érdekelttségük fűződik egy-egy jogi helyzet tisztázásához, egy-egy ítélethez.

A jogi fogalom nem választható el az őt kifejező formától: tartalmánál fogva a jog területéhez, de formájánál fogva a nyelv területéhez tartozik. Ezzel kapcsolatban állapítja meg Karcsay Sándor: A jogalkotás ősidők óta nyelvalkotás is. De rámutat arra is: A jog az egyszerűbb életviszonyokra szabott jogból fokozatosan az újabb kor egyre differenciáltabbá váló gazda-

* A magyar nyelv rétegződése c. kötetben (szerk: Kiss Jenő és Szűts László, Akadémiai K., 1988.) megjelent írás változatlan közlése.

sági és társadalmi viszonyok jogává vált. A bonyolultabb viszonyok természetesen egyre több szempontra kiterjedő jogszabályokat kívánnak.

Ebből következik, hogy nemcsak a köznyelvben, hanem – a többi szaknyelvhez hasonlóan – a jogi nyelv szókészletében is bekövetkezhetnek és be is következnek jelentésváltozások.

Mint minden belső nyelvtípust, a jogi nyelvet is két jellemző szerint kell vizsgálnunk a szakmai szókészlet szempontjából:

I. belső szaknyelvi jelentésváltozások,

II. köznyelvi szavak jelentésváltozása a jogi nyelvben.

Nézzünk ezekre példákat, és vizsgáljuk meg, hogyan hat ki a társadalmi fejlődés a jogi szakszó jelentésére, és milyen jelentőségű a köznyelvvvel való találkozás.

I. Belső szaknyelvi jelentésváltozások – Ezekre bőven találhatunk példát, hiszen a jogi szókészlet sokban megőrizte archaikus jellegét.

1. Megőrzött sok formailag archaikus alakot, például:

vélelem: feltételezés, fikció. A tudományos kutatásokban a feltételezés bizonyítása a feladat; a joggyakorlatban nem bizonyítani kell a vélelmet, hanem megdönteni: pl. apaság vélelme, ártatlanság vélelme (mindaddig ártatlannak kell tartanunk mindenkit, míg bűnösségét be nem bizonyítják);

szolgalom: (amit a jogban járatosak nem kevés bosszúságára a laikusok állandóan összetévesztenek a szorgalommal): valamely ingatlan mindenkori tulajdonosa tűrni köteles, hogy egy másik ingatlan mindenkori tulajdonosa meghatározott céllal az ő ingatlanát használhassa (víznyerés, átjárás stb. céljából). – Érdekes, hogy ennek megfelelően ismer a jog uralkodó telket és szolgáló telket; ezek a megnevezések szinte a feudalizmus korát idézik;

(el)bocsátás: a büntetést letöltött személy kiengedése a büntetés-végrehajtási intézetből. – Próbára bocsátásról beszél a jog a kisebb súlyú bűncse-

lekménynél, amikor is a próbára bocsátott további magatartásától függ, hogy lesz-e tettének további jogi következménye vagy sem.

A társadalmi szemlélet változása hozta magával a *nagykorúság* jelentés-tartalmának változását, amikor 24 év helyett 18 évben jelöli meg a jog a teljes cselekvőképesség elérésének idejét.

2. Ritka, amikor a jogi nyelv egy-egy régies formájával a köznyelv is él, de erre is van példa: az *ad/1*, *ad/2* stb. utalás csak a hivatalos nyelvhasználatban volt szokásos, ma a köznyelv is használja.

II. 1. A jogi nyelvnek azok a szavai, amelyek csak a joggyakorlatban élnek, kevesebb gondot adnak a nem szakembereknek. Ugyanígy nem okoznak nehézséget azok a szavak, amelyeket a köznyelv nem használ ugyan, de megfelelő környezetben jelentésüket bárki könnyen megértheti: *folyamodik*, *felülvizsgál*, *pervesztes*, *jogképesség*, *jogosult*, *kötelezett* stb.

2. A legtöbb bonyodalmat azok a szavak okozzák, amelyek megvannak a köznyelvben is, de a jogi használatban sajátos jelentést kapnak, Nézzünk ezekből is néhányat!

hagyomány: a köznyelvben tradíció jelentésben; a jogi nyelvhasználatban: az örökösnek adott megbízás; melynek értelmében köteles az örökségből valakinek valamit átadni;

alapos: megalapozott: „A másodfokú bíróság ítélete ellen emelt törvényességi óvás alapos”. Jelentése nem az, hogy részletesen taglalt; hanem az, hogy indokolt, van alapja;

kölcsön: a köznyelvben bármi, amit kölcsön (használatra) átveszünk. A jogi nyelvben kizárólag pénzügylet. Eszközök, tárgyak kölcsönzése: haszonkölcsön;

terhelt: köznyelvi jelentése ismert: szellemileg visszamaradott. A büntetőjog szerint terheltté a gyanúsított válik a nyomozás befejezése után, ha nem sikerült magát tisztáznia;

kontár: iparjogosítvány nélküli iparüzés, tekintet nélkül a minőségre. A köznyelv viszont érthetőleg a minőséget tekinti elsődlegesnek, nem az iparjogosítványt, és az azzal rendelkező „mestert” is kontárnak minősíti, ha nincs megelégedve a munka minőségével;

anyagi jog: nem az anyagi javakra vonatkozó jogszabályokat jelenti, hanem az egy adott jogágba tartozó jogszabályanyagot (polgári, büntető, államigazgatási jog). – Az eljárásjog azt tartalmazza, hogyan lehet megvédeni az anyagi jogot. [Egyébként érdekességgként zárójelben: az eljárásjog régi elnevezése: perrendtartás. Rövidítve: a büntető perrendtartás BP, a polgári perrendtartás PP. A büntető eljárásjog rövidítésében is jelzi az új nevet: BE (büntető eljárásjog); de a polgári eljárásjog megtartotta a régi rövidítést: PP];

üzem: olyan gazdasági vállalat, intézmény a köznyelvben, amelyik több alkalmazottat foglalkoztat. A jog viszont veszélyes üzemnek tekinti pl. az autóvezetést, a vegyszerrel való permetezést stb., amit egyének is végeznek, illetve végezhetnek;

uzsora: nemcsak nagy anyagi hasznot jelent a jogi nyelvben, hanem a másik fél szorult helyzetének kihasználását. Nem uzsora tehát, ha valaki társasutazásra vagy új autó vásárlására vesz fel kölcsönt, bármilyen nagy kamatot kérnek is rá. Itt tehát a jelentésben többletelem jelentkezik: a szükséghelyzet;

kioktatás: a bíró szép és társadalmilag nagyon is szükséges feladata, hogy a feleket jogaikra, megnyilatkozásaik következményeire figyelmeztesse. Milyen kár, hogy ezzel a köznyelvben nagyon negatív hangulatú szóval jelölik ezt a ténykedést, hiszen senki sem szereti, ha „kioktatják”, vagyis „lekezelően intik” valamire. (Más kérdés, hogy a bíró sem szereti, ha a vádlott az ügyvéd „kitanítja” arra, hogy mit mondjon és mit ne!)

A köznyelvet használók közül igen sokan nem tudják, mi a különbség jogász, ügyvéd, ügyész és bíró között, pedig ez elemi dolog lenne, és nem függ a jogismerettől!

Ez a néhány szó csak nagyon kis töredékét tartalmazza a mindennapi példáknak. De már ennyi is megmutatja, hogy milyen nehézségeket okozhat a pervitel folyamán, ha a felek nem értik, miről is folyik tulajdonképpen a szó. Ezért fordulhatott elő, hogy amikor az ügyvéd fellebbezni akart, a vádlott azt kérte, hogy inkább *lejjebbezzen!*

Egy másik vádlott azért esett kétségbe, mert a körülötte elhangzó beszédek, illetve az ítéletből csak annyit értett: „Próbaidőre *felfüggesztjük!*”

Fel volt háborodva az a pervesztes, akiről megállapították, hogy ő a „*felelős*” a csőtörésért, ami a jog szerint azt jelenti, hogy neki kell viselnie az anyagi felelősséget.

Az is megtörtént, hogy amikor a bíróság az egyik ügyféltől a *keresetlevelet* kérte, az illető ezt kikérte magának, és közölte, hogy senkivel sem hajlandó a keresetéről levelezést folytatni.

Ezek anekdotikusnak tűnő, de megtörtént esetek. Bizonyítják, hogy mit sem ér a jogszabályok közzététele, ha nem közérthető, amit megszabnak.

A probléma nem új. A következő gondolatokat Reichard Zsigmond 1901-ben vetette papírra, de igazságuk nagyrészt ma is megáll: „Gyakran halljuk, hogy a törvényt úgy kell fogalmazni, hogy az avatatlan is könnyen megértesse. Ez a kívánság nem helyes és nem igazságos. A törvények nyelve egy külön tudomány szak műnyelve, és ebből következik, hogy a törvények helyes megértéséhez éppen úgy szükséges a szakismeret, mint valamely természettani vagy mennyiségtani munka megértéséhez. Amint egy bonyolultabb természettudományi kérdésről nem lehet úgy írni, hogy a fejtegetést a nem tudós is megértse, épúgy hiábavaló azt remélni, hogy az összes jogi szak-

ismeret eredményét felölelő törvénykönyv úgy legyen megfogalmazva, hogy az is könnyen megérthesse, aki az alapul szolgáló szakismeretnek híjával van. – Azonkívül a törvény fogalmazásának a dolog természeténél fogva különösen szabatosnak, rövidnek, tömörnek kell lennie, márpedig ezek a tulajdonságok a stílust nehezkesse és olyanná teszik, amelynek megértése bizonyos fáradsággal jár. Meg kell tehát elégednünk azzal, ha a törvény fogalmazása tiszta és félre nem érthető, és csak másodsorban lehet kívánnunk, hogy a törvény nyelve lehetőleg olyan legyen, amelyet a nem szakértő is könnyen megérthet.”

Valóban tudomásul kell vennünk, hogy nagyobb társadalmi érdek fűződik ahhoz, hogy a közlést egy másik jogász egyértelműen megértse, mint hogy mindenki számára közérthető legyen. Nem az a rossz jogszabály, amit nem ért meg mindenki első olvasásra, hanem az, amelyet többféleképpen lehet értelmezni, és elő is fordul, hogy maguk a jogászok vitatkoznak egy-egy jogszabály értelmezésén.

Éppen ezért kell meggondolnunk azt a vádat is, hogy terjengős a jogi nyelv. Kétségtől sok igazság van ebben: sokszor feleslegesen körülményeskedő. Lehetséges, hogy sokszor nehezkesnek tűnik egy-egy olyan szókapcsolat használata, amit egy szóval is ki lehetne fejezni. Gyakran azonban a szókapcsolat jelentésében többletelemet tartalmaz. Nem azonos pl. a *zárlatot rendel el* kapcsolat jelentése a *zárol* igével; de az sem azonos jelentésű közlés, hogy az ügyész *felszólal* vagy *felszólalással él*.

Különbséget kell tehát tennünk a társadalmi szintű és a szakmai szintű nyelvhasználat között. Természetes, hogy szakszerűségükben eltérnek, de nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az ügyfélnek is egyértelműen meg kell értenie a személy szerint neki szóló okiratokat, vagyis nem elég, ha csak a jogalkalmazó érti a jogszabályt, a laikusnak is értenie kell annyit,

hogyan felmérhesse a jogi helyzetét és teendőit. A szaknyelvek egyikében sem érvényesül talán annyira a társadalmi nyelvhasználat közérdekű és magánérdekű volta, mint a jogi nyelvben. Ezért kell különös gondot fordítanunk ezekre a kérdésekre. El kell érniünk, hogy azoknak az iratoknak a nyelve, amelyekkel a társadalom bármelyik tagja bármikor találkozhat, világos és egyértelmű legyen; pl. a tanúként való idézés, a bírósági ítélet (az indoklás már nem; de pl. az elítéltnak teljesen mindegy, hogy a rá kimért büntetést hányadik § alapján, és összbüntetésként vagy halmazati büntetésként mondták-e ki. Ezt az ügyvédjének kell értenie.) Valahogy úgy képzelem el ezt, mint ahogyan az orvosi zárójelentésnek különböznie kell attól, amit az orvos közvetlenül a betegnek előír: mindkettő szakszerű, de a megfogalmazás mégis eltérő.

Nem szólhatunk tehát a szakszavak használata ellen, hiszen azt más szaknyelv esetében is természetesnek vesszük. Senki sem mosolyog azon, hogy egy üzemrészben a csavarok anyáját keresik, vagy gyártják, vagy azon, hogy egy matematikus „diszkrét feladatgyűjteményről” beszél. Nem kérhetjük tehát számon a jogi nyelvtől sem, ha köznyelvi szót szaknyelvi jelentésben használ.

A nehézséget nem is ez jelenti elsősorban, hanem a bonyolult fogalmazás, a túlszűfolt mondatok halmaza, ami nehezíti az egyes szavak megértését is. (Ezt kell tehát elsősorban felszámolnunk.) Ez a tény is bizonyítja: valóban nem sülyeszthető le a szaknyelv vizsgálata a szókincs szintjére.

Ezzel kapcsolatban már sokat léptünk előre. Tompa József a Nyr.-ben néhány évvel ezelőtt megjelent történeti áttekintésében (XC, 430) ezt világosan kimutatta. Deme László ugyancsak a Nyr. hasábjain (CV, 145, 267, 406) szintén arra hívja fel a figyelmet: aki „partner hivatalnak” szövegez, annak bízvást lehet a *kifejezés pontossága* az egyetlen – vagy legalábbis a legfőbb

– gondja; ám aki ügyfélnek, azaz kívülálló átlagembernek ír, azt a gondolati *közlés* hatékonysága kell, hogy foglalkoztassa elsősorban (Nyr. CV, 2). A törvény, jogszabály szövege adott, a terminológiák sokszor megváltoztathatatlanok. De hogyan érvényesülhet az intézkedéseknek nevelő, megelőző jellege, ha nem értik meg a helyzetüket azok, akiknek szól?

Nem annyira a szóhasználat van a baj, mint a szövegek nehézkességével, bonyolultságával. A szövegtani kérdések vizsgálata nem tartozik ebbe az adott keretbe. Annyit azonban megállapíthatunk: az egyszerűbb, de egyértelmű formulák kimunkálása a legsürgősebb feladatunk, hogy a jogi nyelv is hatékonyan tölthesse be nélkülözhetetlen szerepét a társadalomban.

HAJDÚ MIHÁLY

TULAJDONNEVEK A NYELVI RENDSZERBEN

Minden nevekkal foglalkozó nyelvész eltöprengett már azon, hogy miként lesz egy köznév (ér, patak; halom, hegy; farkas, virág stb.), melléknév (fekete, kis, nagy, vörös, balog stb.), számnév (hatvan) stb. tulajdonnévvé (Ér, Patak; Farkas, Virág; Fekete, Kiss, Weöres, Hatvan stb.). Különösen meggondolkodtató a szintagmák tulajdonnévvé válása: fehér vár > Fehérvár, vörös torony > Vöröstorony, savanyú folyóvíz > Sajó, szíkes kút > Székútas stb. Miskolcon, az V. Magyar Névtani Konferencia alkalmából tartott előadásomban hivatkoztam azokra az angol forrásokra, amelyek már korábban fölvetették a több szóból álló tulajdonnevek problematikáját, s kiegészítettem azzal, hogy néha különböző szófajok is megtalálhatók egyes tulajdonneveken belül. Itt hadd említsem az egi *Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke* nevét, amelynek ünnepeltünk hosszú évtizedekig volt tanára majd a tanszékvezetője. Ebben az egyetlen névben találunk egy *-i* képzős, helységnévből alakult melléknévet, amely azonban családnévvé vált, tehát maga is tulajdonnév, de ugyanakkor egy másik tulajdonnévnek, a teljes személynévnek része, s így épült bele egy harmadik tulajdonnévbe, az intézmény nevébe. Van továbbá a teljes intézménynévben egy ógermán közszóból egyéni névvé (személynévvé) lett és megmagyaro-

sodott keresztnév, egy összetett szóból alakult melléknévi igenév, egy ugyancsak összetétellel alakult köznév, továbbá egy kettős szófajú szó melléknévi használatban, majd újból egy *-i* képzővel alakult közszó, végül pedig egy összetett köznév birtokjeles formában. Ez az egész bonyolult alakulat végül is egy szófaj egyik alcsoportjának olyan kisebb kategóriájába tartozik, amely kategóriában alig található egyetlen szóelemből álló tulajdonnév. Vagyis egyszerűbben: ez a hét szóból (tizenegy lexémából, tizenkilenc morfémből) álló tulajdonnév a szófajoknak a főnév nagy csoportjába, azon belül a tulajdonnevek közé, végül pedig annak az intézménynévi kisebb csoportjába osztatott be.

Találunk azonban a személynevek között is ilyen terjedelmes, vagy kevésbé hosszú, de a szavaktól és a főnevektől igen messze álló alakulatokat. Azt minden bizonnyal senki sem vitatja, hogy *Petőfi Sándor* családneve tulajdonnév, jöllehet ez fölvelt, maga választott név, másként fogalmazva: írói álnév volt. Ugyanígy tulajdonnév *Daniel Defoe*, *François-Marie Voltaire* vagy *Herczeg Ferenc* és *Balázs Béla* családneve, pedig mindegyik írói álnévnek keletkezett. Ha pedig az írói álneveket nem rekesztjük ki a tulajdonnevek sorából, – amit miért is tennénk, – akkor tulajdonnévnek kell tekintenünk *A Kisfaludy Társaság egy tagja* aláírást is, amelyet Toldy Ferenc használt, továbbá *A felsőbb tanügyek egy barátja* (Kiss István Egerből), »*A kétlelkű asszony*« írója (Bródy Sándor), *Egy anyanyelvét szerető és becsülő hazafi* (Brassai Sámuel), *Egy a régieket és heljes Ujjításokat egy formán kedvellő, de a nyelvet elrontani iszonyodó Magyar* (Sipos József 1816-ból), *Mesemondó bácsi* (Benedek Elek), *Hirviszi Bibicz Misi* és *Lengenádfalvy Kotlik Zirzabella* (Ágai Adolf), *Ne félj, Mátyás!* (Horger Antal) valamint az eredeti név megemlítése nélkül a *Törökhegyaljai méhészt, Csicseri Bors és társa, Székely szántóvető, Peior Peius Pessimus, Egy baloldali reform. lelkész, Egy*

egri főegyházmegyei pap, Egy esztergomfőegyházmegyei áldozár, Némely győri püspökségbeli egyházi pap, Netuddki, Nebojsa, Nezabudov, Nulla, Ne, Nini, Non quis sed quid, Én, Ő, Mi, Ti, Valaki, Aleph, Alfa, Omega, valamint a latin betűk mindegyikét, melyeket egyedül vagy más betűkkel kombinálva álnévként használtak eddig a magyar irodalomban vagy újságírásban.

Nézzünk néhány különös példát az állatnevek köréből is! A törzskönyvezett lovak nevei között már 1891-ben ilyeneket találunk: *Göndör-Sándor, Angyal-Bandi, Uram-bátyám, Kisbér öccse, Talpra magyar, Olyan nincs, No épen, Gondolj-reám, Amint akarja, Véletlen, Lehetetlen, Rajta-rajta, Hogyvót, Good Morning, Good Bye, Man-at-Arms, The Light of the Harem, Quid pro Quo* stb. A mai versenylónevek között pedig különös nevű a *Pityi Palkó, Kikapós csitri, Ezer, Ezerkilencszáz, Akárkié, Bárhogy, Annyiszor, Ez falut ér, Gyerünk csak!, Tessék, Mária!, Alfa Romeo, Rock and Roll, Good Morning, Au revoir, Memento mori* stb.

Van azonban a fentieknél még bonyolultabb tulajdonnévi kategória is: a könyvek címeit magában foglaló. Talán még néhányan ismerik Csathó Kálmánnak a *Te csak pipálj, Ladányi!, Az én lányom nem olyan, Miért nem ment hozzá nagymama nagypapához? Ha a vadász ír, az író meg vadászik* című munkáit. Teljes vagy hiányos, de mondatértékű valamennyi. Hasonló, de még komplikáltabb egy 1801-ben már második kiadásban megjelent szakácskönyvnek a címe. Íme: *Úri, és közönséges konyhákön meg-fordult szakácskönyv, mellyben külömb-külob-féle válogatott, tzifra, jó, egészséges, hasznos, tiszta, és szapora étkeknek meg-készítése, sütése, és főzése a' Gazd'-asszonyoknak nagy hasznára le-ábrázoltatik.* Ez az igen bonyolult összetett mondatból álló könyvcím győz meg bennünket leghatározottabban arról, hogy a tulajdonnév nem lehet egy szófajnak az alcsoportja, legfőljebb úgy viselkedik egy másik mondatba vagy a szövegbe beépítve, mint egy szófaj: a főnév.

Miután remélhetőleg elfogadhatóan bebizonyítottam, hogy a tulajdonnév nem szófaji kategória, meg kellene mondanom, hogy hová sorolható a nyelvi jelek rendszerében. Ez azonban azért nehéz probléma, mert mindegyik nyelvi jel megtalálható valamelyik tulajdonnévben. Megfordítva is igaz ez az állítás: a tulajdonneveknek éppen olyan nyelvi rendszere van, mint általában a közlés folyamatának. Vannak egyetlen hangból (betűjelből) állók, szónevek, szintagmák, egyszerű vagy összetett mondatok, és még szövegértékűek is, ha a korai barokk bonyolult könyvcímeire gondolunk. Mindebből az következik, hogy a tulajdonnevek külön nyelvi rendszert alkotnak, s ez a nyelvi rendszer éppen úgy vizsgálható, elemezhető különböző szempontokból, mint maga a kommunikáció céljára használatos nyelv. A nyelv ezek szerint két síkon jelenik meg, s mindkettő a kommunikációt szolgálja. Egyiknek a célja a gondolatokat kifejtő közlés, másiké pedig a tudattartalmat azonosító tulajdonnév. Természetesen mindkettő nyelvi jelekből épül föl, s mindkettőnek megvan ugyanaz a nyelvi rendszere.

Eljutottunk ezzel a legfontosabb és legnehezebb kérdéshez, amelyre eddig már filozófusok, történészek, néprajzosok, matematikusok és nyelvészek is megpróbáltak válaszolni, de sikertelenül. Mi a különbség köznév és tulajdonnév között? Erre azért nem lehet válaszolni a hagyományos megközelítéssel, mert a *s z ó* kategóriájában gondolkodva próbálták megközelíteni a kérdést, vagyis a *tó – Tó, ér – Ér, farkas – Farkas, fekete – Fekete, vörös – Vörös, hatvan – Hatvan* stb. nyelvi jeleket vetették össze. Természetesen semmivel sem könnyebb a *nyelvi rendszer* fogalmában meghatározni a két nyelvi sík közötti különbséget. A probléma nem sokat változik, de nyilvánvalóbbá lesz. A két nyelvi síkot kell egybevetnünk, valahogyan hasonlóan az első és második jelző rendszerhez, amelyek mindegyike állandóan működik minden emberben. Ez azonban nem filozófiai, néprajzi, mate-

matikai, de még csak nem is nyelvészeti föladat, hanem talán inkább lélektani. Elképzelhetően a pszicholingvisztika lenne leginkább arra hivatott, hogy megállapítsa a két nyelvi sík: a gondolatközlés (kommunikáció) és az azonosítás (identifikáció) között a különbséget, amely minden bizonnyal lélektani, de semmiképpen sem nyelvi. A névtanosoknak sokszor jártasnak kell lenniük a legkülönbözőbb tudományokban, így lélektani ismeretekkel is kell rendelkezniük. Természetesen nem minden egyes névtani kutatónak kötelessége ez, hanem egyikük a történettudományban, másikuk az egyháztörténetben, teológiában, megint mások pedig az etimológiai kutatásokban, meg számtalan más tudományterületen mozognak otthonosan, kellene olyan is, aki a pszichológiát ismeri mesteri szinten, hogy a végső választ megadja a fölvetett kérdésre. Mindaddig azonban, amíg ez elfogadhatóan nem tisztázódik, az a javaslatom, hogy vegyük ki a tulajdonneveket a főnevek kategóriájából, s úgy oktassuk ezeket, mint a nyelvnek különös részét, amely ugyanolyan rendszerrel rendelkezik, mint általában a kommunikáció, de célja az identifikáció.

NYIRKOS ISTVÁN

A TULAJDONNEVEK SZÓFAJI BESOROLÁSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

A magyar szófajok rendszertani kérdései máig sincsenek véglegesen tisztázva, noha erre számtalan valóban jó kísérlet történt (MMNyR., MNyKve. stb.). Ennek indoklására talán elég a névmások, az igenevek, de leginkább talán a tulajdonnevek besorolására gondolnunk. Ezek közül most a tulajdonnevek rendszertani helyének megvizsgálását tartjuk szem előtt, annál inkább, mert Hajdú Mihály a közelmúltban nagyon is megfontolandó gondolatokat pendített meg ezzel kapcsolatban (Hajdú 1997: 471).

A szerző az ezzel a kérdéskörrel foglalkozó szakirodalom (l. i. m. 471–474) gondos elemzése során arra a kérdésre keresi a választ, vannak-e olyan, mindenki számára elfogadható, objektív kritériumok, amelyek alkalmasak lennének a közszó és a tulajdonnév elkülönítésére (i. m. 473). Rámutat, hogy ezen kritériumok megfogalmazására – a tankönyveken, kézikönyveken kívül – már korábban Barabás András, Kálmán C. György és Nádasy Ádám (NyK. 79: 135–155), illetve tőlük függetlenül különösen J. Soltész Katalin fordított nagy gondot (J. Soltész 1979: 10–33, 105–111, NÉ. 70: 323). Az ő meghatározásának a főbb jellemzői, amint arra Hajdú Mihály is rámutat idézett cikkében (473): a motiváltság, az információtartalom, a denotáció, a konnotáció,

az etimológiai jelentés stb. Mindezen fontos kérdések tisztázása után is nyílt kérdés maradt azonban a tulajdonnevek helye a szófajok rendszerén belül.

Hajdú Mihály a közszó és a tulajdonnév közötti különbséget abban látja, hogy „szótári alakjában (nominativusban, szövegkörnyezetből kiemelve) a közszó absztraháló, a tulajdonnév pedig egyedítő, identifikáló beszédelem” (i. m. 475; l. még Pamp 1994: 49–57).

Az egyedítő, identifikáló szerep hangsúlyozása valóban indokolt. A közlésbeli jelleg vizsgálata során nem nehéz ugyanis észrevenni, hogy a beszélőnek és a hallgatónak a köznevek/közszavak morfológiai és jelentéstani szerkezetétől eltérő kódrendszer áll rendelkezésére a személyek, helyek, állatok, termékek stb. megnevezésére. Az a nézet tudniillik, hogy a tulajdonnevek létrejötte mintegy bizonyos köznévi kifejezések lassú, fokozatos (véletlen) megszilárdulását jelenti, okvetlenül felülvizsgálatra szorul, különösen szinkrón szempontból. Ha a szó (kód) olyan homonímiát jelentene, amelyiknek egyik tagja köznévi, másika pedig tulajdonnévi funkciót látna el, akkor az aligha felelne meg maradéktalanul a kommunikációtól elvárható egyértelműség vagy a könnyen érthetőség követelményének (vö. Kiviniemi 1977: 5). Márpedig mindenki számára világos, hogy nem csupán a kontextusból derül ki, hogy egy magyar hangsor, egy lexéma tulajdonnév-e vagy sem, hanem – úgy tűnik – az elnevezés, a megnevezés maga is rendelkezik a néviség jellemzőivel. Ennek bizonyítására hadd említsem meg, hogy bár sokaknak úgy tűnik: a földrajzi, a vezeték- stb. nevek a közszóként is használatos szavak fokozatos megszilárdulásával válnak tulajdonnévvé, a valóság ennél sokkal bonyolultabb. Feltűnő ugyanis, hogy hatalmas a száma azoknak a tulajdonneveknek (pl. földrajzi neveknek), amelyeknek köznyelvi, közszói használatát sem a mai, sem a régi nyelvből kimutatni nem tudjuk (pl. *Ludvár, Jóvizere, Ebásta, Kenyérváró, Vágotthalom, Vakgerinc, Kisőrzető* stb.).

Másrészt pedig sok olyan tulajdonnév található, amelyeknek ha van is ún. köznyelvi alakja/használata, ott jelzős szerkezetként található, külön-külön szónyomatékkal, a tulajdonnévi változata viszont egy szónyomaték alá eső jelzős szóösszetétel: pl. *Nagyhatár, Kistelek, Kistanya, Innenső-jángor, Vetyei-hajlás* stb.

Nézetem szerint a köznévközszó és a tulajdonnév egy jelentéstani sík két végpontján helyezkedik el.

A jelentéstani sík két végpontjára helyezett köznevek/közzavak, más részről tulajdonnevek sajátosságai úgy érthetők meg, ha jelentésszerkezetüknek legalább három szintjét vizsgáljuk meg: a nyelvi szintet, a valóság szintjét és a fogalmi szintet (l. Zilliacus 1972: 362). Fogalmi szinten a köznevek esetében beszélhetünk fogalmi osztály-ról, a tulajdonnevek (helynevek stb.) esetében annál kevésbé, mivel ott fogalmi osztály nincs. A fogalmi osztály szintjén – nézetem szerint – legfeljebb denotátumok (denotátumcsoportok) egyedi jellemzőiként jelennek meg. Ezek pedig nem tekinthetők azonosnak a köznevek fogalmi szintjén jelentkező szavak (pl. *ablak, tábla* stb.) fogalmi osztályával, mivel minőségileg más jelenségről van szó. A tulajdonnevek szerepeltetésekor ugyanis aligha beszélhetünk például *Nagy István* esetében a 'nagyistvániség', vagy a *Betéri csárda* nevének hallatán a 'betéricsárdaság' fogalmáról. A személynév sem jelent 'ember'-t, 'férfi'-t stb., mert akkor minden 'ember', 'férfi' fogalom is indukálná a *Nagy István* hangsort/nevet (vö. Nyirkos 1989: 291–292).

A tulajdonnevek vizsgálata során felmerül, hogy célszerű elkülönítenünk egymástól a szó/név logikai jelentését, amely a gondolkodás (logikai) elvonatkoztató tevékenységének eredményét, a tárgy (denotátum) legáltalánosabb jegyeit foglalja magában, a nyelvi jelentést, amelyen a jel és a tárgy (denotátum) közötti kölcsönös vonatkozást értjük. A logikai elvonatkoztatás

más jellegű a köz- és más a tulajdonnevekben. A köznevek esetében a tárgynak, annak egyedi jellemzői alapján egy általános, minden egyes azonos funkciójú egyedre vonatkozó közös fogalma alakul ki.

A tulajdonnevekben viszont az egyenkénti megismerés révén egy információhalmaz képződik, amelynek elemei nem sorolhatók be egyetlen közös jegy, egyetlen egységes jellemző sajátosság alá, mivel számos egyéni jellemzőből álló, különféle tulajdonságokat tartalmazó hírértékük van (pl. *Buzás Edit* 'nő', 'magyar', 'személy', 'felnőtt' stb.). Az előzetes, egyenkénti megismerésből származó konkrét jellemzők egymás mellett, külön-külön, nem annyira a névhez, a nyelvi formához, mint inkább a denotátumhoz, a személyhez vagy más esetben helyhez, tárgyhoz, állathoz kapcsolódva élnek, s nem válnak alapjává az elvonatkoztatás közneveknél észlelt műveletének. Legfeljebb tehát valamiféle egészen laza és igen szűk terjedelmű fogalmi jelentésről beszélhetnénk.

Mindenhhez hozzátehetjük, hogy a tulajdonnevek esetében a kommunikációs folyamat során is igen jelentős különbség mutatkozik a köznevek/közszók és a tulajdonnevek között: a köznevek a közlésben mutatkozó bizonytalansági tényezőt összehasonlíthatatlanul kisebb mértékben szüntetik meg, mint a tulajdonnevek, a tulajdonnevek továbbá a lehető legtökéletesebben szüntetik meg a redundanciát. A logikai jelentés (a jelentéstartalom) gazdagsága más-más folyamat eredményeként jön létre: a köznevek esetében az absztrahálás jut nagyobb szerephez, a tulajdonnevek funkcionálása során viszont a konkretizálás kényszere irányítja a kódoló-dekódoló tevékenységét (l. Nyirkos, i. m. 294).

A fentiek figyelembevételével arra a következtetésre juthatunk, hogy a köz- és tulajdonnevek közti jelentős különbségek miatt nem elégedhetünk meg a tulajdonneveknek az eddig ismert szófaji kategóriába való besorolásá-

val. S különösen akkor nem, ha abból indulunk ki, hogy a jelenlegi szófaji rendszerezésekben szereplő szófaji kategóriák elemei (*ejnye; enyim; soha; fujj, hallgass, bujj el; kend, kis kegyed* stb.) közszavakként a szövegben megőrzik szófaji jellegüket, ha viszont tulajdonnévi szerepben állnak, akkor valamennyien főnevesülnek jelentéstani, morfológiai és szintaktikai tekintetben is. Az *Enyim* jelentéstanilag kutyanév és nem birtokos névmási funkciójú szó, morfológiailag eltér az *enyém* alaktól, szintaktikailag alannyá válik, például Az *Enyim* ugatott stb., s hasonló a helyzet a *Soha*, a *Csakazértis*, az *Ejnye*, a *Fujj* stb. állat- és más nevekkal is. A tulajdonneveknél nem ritka az egyetlen egyedet jelölő két, sőt három stb. szóból álló szerkezet sem, sőt tulajdonnévként a beszélő számára teljesen érthetetlen hangsor is használatos lehet (l. *Zeno, Elda* stb., J. Soltész i. m. 158, vagy a napilapokban idézett, egy svéd kisfiú hivatalnokok által ugyan elutasított névadási kísérletét: *BrfxccxxmnpckccccllmmnprxvcImnckssqlbblllll16*, illetőleg az egy hangból, az A-ból álló nevet; Hajdú-bihari Napló. 1997. szeptember 6., 14. oldal).

A lényeges, jelentős különbségek alapján tehát a szófajok rendszerén belül két nagy csoportot lenne célszerű kialakítanunk. Az egyikbe a köznevek, a másikba a tulajdonnevek tartoznának. A köznevek közül természetesen okvetlenül ki kellene emelnünk – nézetem szerint – a tulajdonnevek minden típusát (embernevek, állat- és tárgynevek, népnevek, helynevek, intézménynevek, szellemi alkotások nevei; a típusokra vö. J. Soltész i. m. 44–104).

A közszó és a tulajdonnév közötti különbséget hogyan lehetne meghatározni? – teszi fel a kérdést Hajdú Mihály (i. m. 475). Megállapítja, hogy „szótári alakjában (...) a közszó absztraháló, a tulajdonnév pedig egyedítő, identifikáló beszédelem” (uo.).

Kifejti azt is a továbbiakban (uo.), hogy a tulajdonnév nem mindig egyetlen szó, hanem akár több is lehet: tehát „a tulajdonnév egy szó

vagy szavak csoportja”. A tulajdonnév megnevezésére legmegfelelőbbnek a mondatelem elnevezést tartja (i. m. 476). Majd hozzáteszi, hogy a tulajdonnév meghatározása valahogy így kezdődhetne: „A beszéd és az írás (vagy: A szöveg ...) mondatokra tagolódik, a mondat mondatelemekből épül föl és mondatrészekre bontható. A mondatelemek lehetnek közszavak és tulajdonnevek” (i. h.).

Bizonyára egyértelműbb lenne a fenti megállapítás (meghatározás), ha a szintaktikai, a jelentéstani és a morfológiai szintet figyelembe véve, de mindháromra világosan utalva azt mondanánk, hogy „A beszéd és az írás szintaktikai szempontból mondatokra, mondatrészekre tagolódó, jelentéstani szempontból általánosító és egyeditő (identifikáló), morfológiai (szófaji) szempontból pedig köznevekből és tulajdonnevekből álló nyelvi egység”. Ezzel természetesen még nem oldottuk meg a tulajdonnevek szófaji helyének gondját, s azt sem fogadhatjuk el, hogy minden főnév lehet tulajdonnév, de nem minden tulajdonnév lehet főnév. Ez utóbbi logikailag egyszerűen képtelenség. A tulajdonnévvé vált közszó már nem köznév, hanem főnév, de identifikáló szerepű főnév, amelynek nincs fogalmi jelentése/osztálya. A tulajdonnevek a köznevekkel/közszókkal szemben nem alkalmasak már a fogalmi osztályok jelölésére. Ha ugyanis a kommunikációelmélet azon alapvető tételéből indulunk ki, hogy a I (= információ) annál teljesebb, minél több bizonytalansági tényezőt szüntet meg, szűr ki, akkor a nyelv közlő funkciójának vizsgálata során a tulajdonnevek szerepét igen lényegesnek kell tartanunk. Azt látjuk tudniillik, hogy a kódoló a TN kód (tulajdonnévi kód) kimondásakor a lehetséges több millió vagy több ezer lehetőség közül a bizonytalansági tényezőt a minimálisra, azaz pl. egy-két személyre, helyre, árura, könyvre, alkotásra csökkenti, mivel az egyedet pontosan megjelöli. Ugyanez a tevékenység viszont a KN (= köznév) esetében – mivel az

jóval nagyobb halmazra vonatkoztatható a közös, összefogó tulajdonságok alapján való elkülönülés következményeképpen – a bizonytalansági tényezőt lényegesen kisebb mértékben csökkenti, azaz képletesen szólva: az előbbi esetben $I = N-2$ (azaz I egyenlő N mínusz 2), az utóbbiban viszont esetleg $I = N-500$. Az *Ugat a kutya.* mondat 'kutya' fogalma egyedítettnek tűnhet egyesek számára, ez azonban pusztán látszat. Az iménti mondatban ugyanis ez az egyedi, egyénített, identifikált 'kutya' nincs benne, mert az lehet a 'Bodri', a 'Maxi' vagy egy 'fekete, hosszú szőrű, hároméves házőrző eb', egy 'tacsó' stb.

Mindezek után úgy látjuk, hogy a szófaji felosztás során minden bizonynyal a következő kategóriákkal kellene számolnunk:

KÖZNEVEK

TULAJDONNEVEK

KÖZFŐNEVEK: konkrét/elvont

TULAJDONFŐNEVEK:

mellénevek,

– embernevek,

számnevek,

– állatnevek,

névmások,

– tárgynevek,

igenevek,

– népnevek,

határozósók,

– helynevek,

viszonyszók,

– intézménynevek,

indulatszók,

– szellemi alkotások nevei.

felelő- és kérdőszók, s végül az

igék.

Természetesen el tudnánk képzelni olyan felosztást is, amely azonos elveken nyugodna. A tulajdonnevek esetében ugyanis talán kifogásolni lehet, hogy nem jut érvényre az embernév, kutyanév stb. (talán egykor volt) szófaji jellege (az *Enyim* például a nyelvtani kategóriák szerint birtokos névmás lenne, a *Nyirjes* helynév melléknév stb.). De ennek szerintem nem is kell érvényre jutnia a fő kategóriák megállapítása során, mert erre gondolni lehet

az embernevek, az állatnevek stb. további osztályozásakor, ha ez nyelvtörténeti/névtörténeti szempontból szükségessé válnék. A tulajdonnévre ugyanis mégiscsak az jellemző elsősorban, hogy főnév, hogy tudniillik *v a l a m e n n y i* tulajdonnév főnév, legalábbis szinkrón szempontból és funkcionálisan nézve. De a mondatbeli viszonyító eszközök és képzők/jelek is mint főnévhez járulnak hozzájuk. Az *Enyim* kutyanév nem az *enyim* birtokos névmás módjára lehet például állítmány (a közszoí *enyim* esetében a mondatnak így kell hangzania: *A kutya az enyém/enyim*, de ha ez a szó tulajdonnév, akkor a mondat körülbelül így fog szólni: *Az Enyim az én kutyám.* vagy sajátos körülmények/fogalmazás során *Az Enyim az enyém.* – azaz az 'Enyim az én kutyám').

A másik dolog, hogy az embernevek, tárgynevek, állatnevek, helynevek stb. emlékeztethetnek a melléknevekre (*Csendes* vezetéknev), igékre (*Hallgass* kutyanév), igenevekre (*Saraboló* versenylónév), névmásokra (*Ilyesmi* versenylónév), határozószókra (*Izibe* versenylónév), igékre (*Nem illik* versenylónév) stb., de ez már a történeti szempont figyelembevételére lenne az osztályozásnál, mivel azok vagy valóban melléknevekből, igékből váltak főnevekké, vagy azok mintájára keletkeztek analógiával, illetve egyszerűen a nyelvtani elemek (képzők, jelek, ragok) használatának hatása alatt állnak éppúgy, mint a köznevek, közszavak stb., bár olykor a nyelvi forma eltér a közszoí ragozástól (*aranyat*, de *Aranyt*, *bokrot*, de *Bokort* stb.), s ez feltétlenül figyelembe veendő sajátság a köznév és a tulajdonnév elkülönítésben. Hogy kimondottan főnevekről van szó az *Eredjel*-féle tulajdonnévben, azt az is bizonyítja, hogy egyrészt nem cserélhetem fel az elemeket (*Eleredj*) vagy nem ragozhatom a tulajdonnévi *Hallgass* alakot közszoí, valóságos igeként (*ne Hallgass*, *Hallgassak* stb.).

Az egyeditő szerep miatt a tulajdonnevek között találhatunk sok egyéni alkotást, úgynevezett értelmetlen szóalakokat (*Bodri*, *Cindri*, *Riska*, *Bimbi*,

Csuppi, Totyi stb.), s ezek csak meglehetősen ritkán válnak közszóvá (*adys, hegelianus, martinkemence* stb.).

Lényeges különbség továbbá az is, hogy a tulajdonnevek – mint már említettük – lehetnek több, sőt sok szóból állók is, ez pedig általában nem jellemző a köznevekre.

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy a szófaji osztályozás során szét kell választanunk a közneveket és a tulajdonneveket. A tanítás/oktatás során ebben az esetben több lehetőség nyílna a tulajdonnevek hangtani, szófaji, jelentéstani, morfológiai stb. jellemző sajátosságainak elemzésére, s nagyobb gondot lehetne fordítani a közös/azonos és eltérő sajátságok felmutatására. A tulajdonnevek tehát nem sorolódnának be a köznevek általánosító kategóriái alá, hanem a maguk színességében lennének képesek maguk felé vonzani a tanulók, a főiskolai-egyetemi hallgatók és az érdeklődők kíváncsi tekintetét. Bizonyára ünnepeltünk is ennek elérésén fáradozott sikerrel egész tanári-kutatói pályája során.

I r o d a l o m

- A. Jászó Anna (főszerk.) 1995. A magyar nyelv könyve. Tankönyvkiadó. Budapest.
Hajdú Mihály 1997. A tulajdonnév mint szófaji kategória. In: Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai. MNyTK. 209. sz. I – II. Budapest – Miskolc.
Kiviniemi, Eero 1977. Väärät vedet. Helsinki
Nyirkos István 1989. A tulajdonnevek hírértékéről. In: Névtudomány és Művelődéstörténet. A IV. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján. Zalaegerszeg.
Pamp, Bengt 1994. Övriga namn och andra: Ett försök till gruppering av egennamn. – Övriga namn. Lund.
J. Soltész Katalin 1979. A tulajdonnév funkciója és jelentése. Budapest.
Zilliacus, Kurt 1972. Kalevalaseuran vuosikirja [= A Kalevala Társaság Évkönyve]. 52. sz.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

A NÉVUTÓS HELYNEVEK KÉRDÉSÉHEZ

1. Az 1995-ös miskolci névtudományi konferenciának egyik legérdekesebb névelméleti előadása volt Hajdú Mihályé a tulajdonnév szófaji kategóriájáról (1997: 471–477). A tulajdonnév és közfőnév elválasztására nézve elfogadja Barabás András, Kálmán C. György és Nádasdy Ádám kritikáját (1977: 135 –155) az elkülönítés megoldatlanságáról. Ugyanakkor a szerzőcsoport strukturális leírási módszerével szemben rámutat: valójában nekik sem sikerült a különválasztás, mert „valamennyi strukturálisan kialakított kategóriájukról megállapítható, hogy egyaránt szerepelhetnek bennük közszavak és tulajdonnevek” (1997: 473). Hozzáteszi: „Pedig kell ilyen határnak lenni, s ráadásul éles, világos, mindenki számára közérthetően kifejezhető határnak, mert máskülönben az önálló névtudomány létét és szükségességét meg lehetne kérdőjelezni” (uo.). Magam nem fogalmaznék ilyen keményen. Egy nyelvi kategória, amely számos más jelenséggel van rendszertani és történeti kapcsolatban, ráadásul belső tagoltsága is igen bonyolult, szükségképpen mutathat a peremeken átmeneti jelenségeket, anélkül, hogy a kategória belső lényege megkérdőjelezhető lenne: például a különböző nyelvjárások létezését sem teszi kétségesse elhatárolásuk nehéz, olykor lehetetlen volta.

Azt a Donatusig visszavezethető grammatikusi tételt, hogy a tulajdonnév a főnév szófaji altípusa, bízvást elfeledhetjük. A Hajdútól felhozott állatnevek nyelvi tarkasága (*Enyim, Soha, Csakazértis, Ejnye, Hallgass, Mitvisz, Nevakaróddz, Merrevagy* stb.), a versenylónevek, márkanévek, álnevek, az értelmetlen hangsorból álló nevek (*Kamangó, Kerr, Duff* stb.) nemcsak azt igazolják, hogy bármilyen közsóból lehet tulajdonnevet csinálni, hanem azt is, hogy a tulajdonnévnek nem is kell közsóként léteznie (mellesleg: hasonló a helyzet az eredetileg megvolt közsói jelentését elveszített tulajdonnevek garmadájával is).

A megoldás Hajdú szerint abban van, hogy a közsó, a szótári szó jelentése absztrakt, csak a mondatban, szöveggörnyezetben konkretizálódik, vesz fel egyedi tartalmat, a tulajdonnév viszont szövegbe építettség nélkül is egyedi jelentésű: „A *konyha, kút, ló* stb. főnév tehát absztrakt, ... de mondatba helyezve konkretizálódik, s éppen olyan egyedi megjelölő lehet, mint a tulajdonnév: ... *nagyapám pej színű, öreg, sánta lova* stb. összetéveszthetetlenül egyet [?] egyedet] jelent, sőt: jelöl, ha úgy tetszik: identifikál, de nem tulajdonnév... A tulajdonnév viszont szöveggörnyezet nélkül, szótári alakjában, nominativusban is képes erre” (1997: 475). Továbbá: „a tulajdonnév nem mindig egyetlen szó, hanem kettő, három vagy akár több is lehet: tehát a tulajdonnév egy szó vagy szavak csoportja” (uo., ritkítás az eredetiben).

Hajdú Mihály tulajdonnév-felfogása igen közel áll az enyémhez. Balázs János és mások nyomán úgy látom, hogy a tulajdonnév elsődlegesen egyedet, másodlagosan csoportfogalmat, a köznév pedig elsődlegesen absztrakt csoportfogalmat, mondatba építve egyedet fejezhet ki. „A mindennapi élet gyakorlatában ... arra van szükség, hogy a ... pillanatnyi szituációban aktuális konkrét valóságelemeket nevezzük meg ... Az érvényes nyelvi közlés

tehát úgy fogható fel, mint egy modell, melyben absztrakt nyelvi elemek viszonylag szabadon szőtt hálójával a konkrét, egyedi valóság aktuális elemeit és az azok között felismert viszonyokat leképezzük” (1970: 304). A ráértéses, rámutatásos vagy szintaktikai egyedítés bármely formája tulajdonnévvé válhatik. Ez valójában jelentéshasadás (Sebestyén 1971: 167). A közszói használati formák létezését és működését nem zavarja, hogy valamely konstrukciójuk egy nyelvi közösségben egy egyed végleges jelölőjévé is vált. „Ha elfogadjuk, hogy az alkalmi egyedjelölés minden módozata megmerevedhetik, és nyelvi tulajdonnévvé tömbösödhetik, érthetővé válik az a nagy alakszerkezeti tarkaság, amely akár egész mondatok névvé tömbösödését sem zárja ki” (1970: 306). A tulajdonnév tehát nem más, mint valamely köznévi egyedítésnek alkalmiból véglegessé merevedése. Ez magyarázza a köznévi szerkezetek és tulajdonnevek széles skálájú hasonlóságát, a tulajdonnevek alakszerkezeti tarkaságát, illetőleg a két kategória elválasztásának nehézségeit: a jelentésváltozás és tömbösödés természetes nyelvi körülmények közt nem egyik pillanatról a másikra következik be. A mesterséges vagy hivatalos névadáshoz pedig csak az kell, hogy egy a névadó által kiválasztott értelmes vagy értelmetlen hangsort egy létező vagy elképzelt egyedhez hozzárendeljünk: „*MZ/X, Emzéperiksz, jelentkezz!*”

2. Helynevek keletkezéséhez természetesen elsősorban olyan szavak vagy szintaktikai szerkezetek szolgálhattak alapul, amelyek közszóként dologfogalmi jelentést hordoztak, és összességükben főnévi szófajt testesítettek meg. Barabás András és szerzőtársai úgy fogják fel, hogy több szóból álló szerkezetek nem hordozhatnak szófaji, tehát főnévi jelleget (1977: 136). Ez természetesen nem felel meg az igazságnak. A hagyományos leíró grammatika az alárendelő szintagmák együttes szófaji értékét általában a fölérrendelt szintagmag szófajával azonosnak tekinti (vö. Tompa 1962: 80. kk., a mellék-

mondatokra nézve: 339–340. kk.). Ehhez hasonló eredményekre jut a formális–strukturális elemzés is a morféma-konstrukciók morfématípus-értékére nézve (vö. Antal 1964: 138. kk.). A főnévi főtagú szószerkezetek tehát – köztük leggyakrabban a minőségjelzős és birtokos jelzős szintagmák – dologfoglalmi jelentéstartalmúak, összességükben főnévi szófajúak, így helyjelölésre kiválóan alkalmasak.

Az, hogy egy adott helyre, egyedi objektumra vonatkoztatott nyelvi elemet vagy közszoói konstrukciót jelentés-tanilag mikortól minősíthetünk helynévnek, és meddig csupán alkalmi helymegjelölő körülírásnak, az élő és történeti helynévgyűjtések legnagyobb, leginkább vitatható problémája.

Egy-egy eset megítéléséhez pragmatikai, pszicho- és/vagy szociolingvisztikai nyomozás lenne szükséges, hiszen még egy kis falnyi nyelvközösség tagjai sem egyformán értik, érzik vagy használják az egyes névváltozatokat. Mindenesetre a magyar élőnyelvi és történeti helynévgyűjteményekben ebben a tekintetben igen nagy felfogásbeli különbségek mutatkoznak, úgy is fogalmazhatnánk: káosz uralkodik. Sajnálatos, hogy hazánkban a tömeges helynévgyűjtő mozgalommal ellentétben – Hoffmann István szavai szerint (1993: 15) – „az általános névelméleti kutatások sokáig periferiális helyzetűek voltak”, így a konkrét gyűjtésekben nem érvényesülhettek. Nagy kár, hogy az amatőr gyűjtőkkel készített nagy helynévkötetek nemigen hasznosították J. Soltész Katalin értékes névelméleti monográfiáját (1979), és félő, hogy Hoffmann kitűnő elméleti rendszerezése is nehezen jut el az önkéntes gyűjtőkhöz. A nagy adattárak ilyen szempontú megrostálása ma már szinte lehetetlen munkának látszik.

Már az is gond, hogyan nevezzük a „helynév”-vel szembenálló „nem név” kategóriát. Kézenfekvőnek látszanék a „helymegjelölés” kifejezés, csak hogy ezt már lefoglalta a FÖNMÍSZ, a földrajzi nevek és m e g j e -

l ö l é s e k írásának szabályzata (1965). Eszerint a földrajzi megjelölések közé tartoznak az olyan tulajdonnevek, mint *Nemzeti Múzeum*, *Royal Nagyszálló*; a tulajdonnevekhez közel álló egyedi dolgot jelölő elnevezések, mint *Gellért fürdő*; vagy általános fogalmat jelölő köznevek, mint *hegy*, *völgy*, *patak* stb. (i. m. 6). Látni való, hogy ebbe a felfogásba nem fér bele egy olyanféle kifejezés, hogy „egy szántóföld az erdő szélénél”. Ez egyedi helyet jelöl meg, a fentiek alapján mégsem minősül helymegjelölésnek. Bárczi a Tihanyi Alapítólevél kapcsán megjegyzi: „sok esetben kétséges, valóban földrajzi névről van-e szó, vagy a kérdéses szó vagy kifejezés csak a földfelszín egy pontjának magyar m e g n e v e z é s e ... inkább köznyelvi megnevezésnek, k ö r ü l í r á s nak tekintendő a *hodu utu*... és bizonyára az egész kifejezés: *feheruuaru rea meneh hodu utu*” amelyen belül biztos helynév a *feheruuaru* (Bárczi 1951: 65–66 – az én ritkításom – S. Á.). Papp László egy helyen ezt írja: „Külön figyelmet érdemelnek a *-nál*, *-nél* ragos és a névutós szerkezetek. Ezeknek egy része nem tulajdonképpeni helynév, hanem csak h e l y m e g j e l ö l é s ” (1966: 63 – én ritkítottam S. Á.). Hasonlóan fogalmaz Juhász Dezső is: „A helyhatározói szerepű *Dunán túl... Száva–Dráva között* m e g j e l ö l é s e k gyakran előfordulnak a korabeli levelekben” (1988: 17, az én ritkításom S. Á.). Úgy látszik, szakembereink hajlanak rá, hogy a FÖNMÍSZ „földrajzi megjelölés” átfedésével nem tördve a *helymegjelölés* műszót alkalmazzák a nem névnek minősülő szerkezetekre. Ezt a gyakorlatot követem az alábbiakban magam is.

3. Nyelvelméleink bizonyos szövegtípusai – határjárások, birtokleírások, adományozások, bérbe, zálogba adások, végrendeletek stb. – tartalmuknál fogva tömegesen hordoznak helymegjelölést vagy objektum-lokalizálást. Nem véletlen például, hogy az 1055-ös Tihanyi Alapítólevélben, amely az adományozott birtoktestek határvonalának haladását írja le, 11 esetben sze-

repel a *reá* névutó. Például: „Adhuc autem est locus *mortis* dictus, cuius incipit terminus a *sar feu eri iturea*, hinc *ohut cutarea*, inde ad *holmodi rea*, postea *gnir uuege holmodia rea*, et exinde *mortis uuasara kuta rea* ac postea *nogu azah fehe rea*, inde ad *castelic* et *feheruuaru rea meneh hodu utu rea*, post haec *petre zenaia hel rea*.” Meglepő viszont, hogy a szöveg magyar fordítója, Holub József a *reá* névutós szerkezeteket névként ülteti át: „innen *ohut cutarea*-ra megy, innen *holmodi rea*-ra majd *gnir uuege holmodia rea*-ra...” stb. (Mészöly 1956: 8–9). Mondani sem kell, hogy Bárczi nem talált az oklevélben névutós helynevet (Bárczi 1951: 65–67).

Az Oklevélszótár a 14. századtól számos névutós helynevet tartalmaz, egy részüket a TESz. is átveszi: 1367: „Quandam vineam in loco vulgariter *Magyalalath* dicto”. Helynévnek minősíti a TESz. az OklSz. következő adatát is: 1383: „In terra *Serdyafeluthualofeld* vocata”. Szerintem az ilyen igeneves szerkezet (*Serdya felütt való feld*) még a megnevezés tényére utaló latin környezet ellenére sem biztosan valódi helynév: számomra körülírásszerű helymegjelölés, amelynek tömbösödött, névként való mindennapi használatát nehezen tudom elképzelni. Hasonló gondom van számos régi és újabb, helynévnek minősített nyelvelmékes adat esetén is. Úgy érzem, a helynév névelméleti kérdéseinek – csak az utóbbi egy-két évtizedben bekövetkezett – tisztázódása előtt a gyűjtők túlságosan tágan értelmezték a helynév fogalmát, kellő kritika nélkül fogadták be a gyűjteménybe a helymegjelöléseket.

A névutós helynevek vagy helymegjelölő szerkezetek tömeges adatolását századunkban Szabó T. Attilának köszönhetjük. Évtizedes levéltári és helyszíni gyűjtéseinek első kötetei a harmincas évek második felében kezdtek megjelenni. Mint vérbeli adatgyűjtő, mindenben a teljességre törekszik, tudván, hogy az elmulasztott adat utólag már pótolhatatlan. Dés helynévanya-

gának bevezetésében ezt írja: „A helynek vizsgálatakor a t ő h e l y n e -
v e k e n ... kívül tekintetbe vettem azoknak származékait is (*Rózsahegy, –
oldala, laposa, ajja, – alatt, Cichegy, – ajja, – laposa, Alsó-, Felső-, Középső-,
és Hátsó-, Göntér, – alatt* stb. ... Meg kell jegyeznem, hogy a m e g -
k ö z e l í t ő t e l j e s s é g szempontját tartva szem előtt, a legjelenték-
telenebbnek látszó helynevet is felvettem gyűjteményembe, mert a helynév-
anyag minden apró darabkájára szükségem volt” (1937/1988: 110, én rit-
kítottam: S. Á.).

A „tőhelynevek” legszebb csokraira Szabó T. Attila legnagyobb terjedel-
mű, közel 30 000 adatot tartalmazó kalotaszegi névgyűjteménye kínálja a
példákat. A kötet végén az Árvay József és Tomai László által összeállított
mutatóból ilyen névcsalád olvasható össze: *Akasztófa, Akasztófa alatt, Akasztófa
arannyában, Akasztófa bércz, akasztófa bércze alatt, Akasztófadomb, Akasztófa
Domb mellett, Akasztófa dombja megett, akasztófa dombjánál, Akasztófa
Domb végi, Akasztófa Domb völgyi, Akasztófa fele, Akasztófahegy, akasztófa
irányában, Akasztófáknál, Akasztófa mellett, Akasztófánál, Akasztó fán alol,
akasztófán belől, Akasztófán kívül, Akasztófán tul, Akasztófaoldal, Akasztó-
fatábla, Akasztófa vágása* (1942: 338). – A névutós és ragos alakok helynév
vagy helymegjelölő szerepének elkülönítése szinte megoldhatatlan.

Még nehezebb kérdést vet fel Szabó T. Attila másik jeles dolgozatában,
amely a személynevekkel kombinálódó helynevek rendszerét vizsgálja. Eb-
ben hiányolja a helynévgyűjtésekből a névutóval összetett személyneves
helyneveket: „Ezekből a helynévgyűjteményekből kimaradtak pl. a névutó-
val összetett ilyenféle helynevek, mint *János alatt, Bacsó István megett,
Szent Erzsébet mellett* stb., pedig ezek kétségtelenül külön területjelölő hely-
névalakok” (1940: 122). A helynek a tulajdonos nevével való megjelölését
Hoffmann István a metonimikus helynévalkotás egyik altípusának tekinti

(1993: 107–109). A szentek, bibliai személyek nevének dűlőnévként való megjelenése talán útmenti, nekik szentelt kegyhelyekre vezethető vissza. A családnév és keresztnév helynévként való használatakor az sem zárható ki, hogy egy helymegjelöléskor mint szomszéd tulajdonos szerepelt: a régi oklevelek földazonosító gyakorlatában tipikus a vicinusok megnevezése. A kataszteri térképek elmaradhatatlan kiegészítése volt a tulajdonosok nevével megjelölt birtokvázlat. A *Bacsó István megett* ilyenféle háttérrel alakult helymegjelölés eredménye is lehet, ebben az esetben nem helynév, csak helymegjelölés.

4. Új fejezetet nyitott a névutót tartalmazó helynévi kifejezések vizsgálatában Gergely Bélának „Kalotaszeg névutós helynevei” című tanulmánya (1942: 158–182). E terjedelmében is impozáns tanulmány Szabó T. Attila hatalmas kalotaszegi gyűjteményének névutós anyagát dolgozta fel a következő névutók szerinti szócikkekben: *alatt, alul* (vmin), *által* (vmin), *belül* (vmin), *előtt, felé, felett, felül* (vmin), *felől, innen* (vmin), *innet* (vmin), *kívül* (vmin), *körül, között, megett, mellett, túl* (vmin). Mint látható, szinte kizárólag hol? irányú névutók szerepelnek a sorban: ilyen a superessivusi ragot vonzókon kívül a *felé* és a *felől* példáinak túlnyomó része is.

A szerzőt professzora, Szabó T. Attila iránti tisztelete sem akadályozza meg abban, hogy a hatalmas adattár értelmezési nehézségeire rámutasson. Az ilyen mondatokban: „Kaproncza fűben az *Erdő* felől” vagy „Az által ut mellett a *Patakon* innet”: „Hogy az ezekben a mondatokban előforduló *erdő* és *patak* szó helynév, vagy pedig az ezekben a mondatokban előforduló helynevek (Kaproncafű, Általút) a kérdéses területtel kapcsolatos közelebbi helymeghatározásra szolgáló köznéve, nehéz eldönteni” (1942: 158 – az én ritkításom: S. Á.). Mindenesetre az *innet* névutónál szerepelteti a fenti, kétséges adatot is.

Meglepő és különös a névutós szerkezeteket tartalmazó kifejezéseknek a néviség szempontjából három alcsoportba való szétválogatása: „A névutós helynevek [!] egy részének csak alárendelt, másodrangú szerepe van egy más helynév területének a közelebbi jelölésére. Pl. ... az *Nadas vize mellett* levo Malom helyly. Az ebbe a csoportba tartozó névutós helynevek [!] ilyenféle mondatokon kívül nem fordulnak elő, tehát mint névutós szerkezetnek önálló helynévi szerepük nincsen” (1942: 159 – én ritkítottam: S. Á.). Tehát: vannak névutós helynevek, amelyek nem helynevek. Egyébként is: honnan lehet azt tudni, hogy egy névutós szerkezet egy másik forrásból nem kerül-e elő önállóan? Vagy: megtagadnánk-e a név rangot egy *Nádas patak* formulától a fentihez hasonló kapcsolatban: *a Nádas patakánál levő Malomhely?* – Mindenesetre e kissé sántító érveléssel Gergely Béla a kalotaszegi hatalmas adattár jelentős részét – legalább egyharmadát – kitagadja a névutós helynevek csoportjából. Magam ezzel az érveléssel nem értek egyet, a minősítéssel azonban az esetek túlnyomó részében feltétlenül.

„A névutós helynevek egy másik részének ilyen alárendelt szerepe is van, de önállóan is előfordul” (uo.). Ilyenkor azt várnánk, hogy előbb „alárendelt” szerepben, körülírásként lépjen fel, aztán önállóan, de ez nincs mindig így.

A harmadik csoportba azok az esetek sorolhatók, amikor a névutós kifejezések önállóan fordulnak elő helynévként, ezek névfunkciója tehát vitathatatlan (uo.).

Szerintem ezek az előfordulási különbségek a név vagy nem név kérdését nem döntik el. Az egyes névutók alá sorolt kifejezések ilyen tagolása legfeljebb arra enged következtetni, hogy Gergely Béla a vizsgált adattár névutós kifejezéseinek nagyobb részét nem tudta helynévként elfogadni, és megpróbált érveket keresni az elkülönítéshez. A névszerkezeti vagy nyelvrendszertani kritériumokhoz azonban még nem jutott el. Pél-

dái nem is mindig bizonyítják besorolását. Például nem név, csak kiegészítő a névutós szerkezet ezekben: „Bikali Hegyen a *Kő alatt*”, „*Kőrtvély-fa alatt* lévő Csorgónál való Völgyben”, „az Pad oldalban az Gorbai ut mellett az *régi akasztófa alatt*” (1942: 160). Vitathatatlanul helynevek azonban ezek a névutós szerkezetek: „*Agyagos Domb alatt*”, „*akasztófa bértze alatt*”, „*arany kut csorgója alatt*” stb. (uo. 161) Szerintem az első csoport névutós kapcsolatai magukban is előfordulhatnak, illetőleg a másik csoport „nevei” bővíülhetnének másik, értelmező szerepű névvel anélkül, hogy saját név voltukban kétely ébredhetne. Egyébként a fenti második példa *Gorbai ut mellett* szerkezete később a középső, „név is nem név is” típusba sorolódik (uo. 178). Gergely Béla eljárása tehát a névutós kapcsolatok funkcionális szétválogatására alkalmatlan.

5. Minőségileg új korszak kezdődik a névutós helynevek megítélésében a névelméleti kérdések előtérbe kerülésekor, a negyvenes évek második felétől. Lőrincze Lajos a névélettani fejtegetések kapcsán elmondja, hogy az elsődleges „tőnevek” és névutós viszonyítások igen gyakoriak az újabb helyek megjelölésekor, „Ezeket azonban igen ritka esetben tekinthetjük valóban földrajzinevnek, nem egyebek ezek, mint a felszín egy névtelen helyének tüzetes k ö r ü l í r á s a i , ezért olyan gyakoriak a régi határjárásokban” (Lőrincze 1947: 10, én ritkítottam: S. Á.).

Hasonló véleményt nyilvánít Benkő Loránd is a Nyárádmente helynévanyagának nyelvi rendszerezésekor: „A névutós földrajzinevek éppen úgy, mint a ragosak, a mondatból szakadtak ki és váltak önálló nevekké helyhatározói értékben... Ezek tulajdonképpen k ö r ü l í r á s o k , melyek a hely tüzetesebb megjelölésére szolgálnak. Az összeírásokban tehát nem is földrajzinevekről, hanem inkább t e r ü l e t m e g h a t á r o z á s o k r ó l beszélhetünk. Földrajzi-névvé elég ritkán válnak” (Benkő 1947: 42 – én

ritkítottam S. Á.). Ide iktathatjuk még Papp László fentebb már idézett véleményét arról, hogy a ragos és névutós szerkezetek egy része „nem tulajdonképpen helynév, hanem csak helymegjelölés” (1966: 63).

A névelméleti tanulmányok hatására az ötvenes–hatvanas évek névgyűjtéseiben és feldolgozásaiban megfigyatznak a névutós helynevek. Kázmér Miklósnál ennek elvi oka van: a névszerkezet szempontjának első tudatos felvetője ő: minden név alapelemből és megkülönböztető részből állván ki tudja szűrni a nem névszerű képződményeket a nevek közül. Az *Első allén felüli dülő* típusú nevekről ezt írja: A név hosszúsága, az analógiák hiánya miatt majdnem biztosra vehető, hogy az ilyenféle szerkezetek nem élő nevet takarnak” (1957: 9). Alig találunk ilyet H. Fekete Péter hajdúböszörményi kötetében is. (Van ugyan egy *Gátmegett* címszava, de a történeti adatokból idézett *Gát megé*, *Gát megett* változatok körülírásról tanúskodnak: egy *Gát* tőnévhez viszonyítanak (1959: 62). Hasonlót figyelhetünk meg Inczeffi Géza munkáiban: például a *Kétérköz* címszó alatt találjuk a *Két ér köze*, *Két ér között*, *két ér köz*i (szőlők) történeti adatokat is, anélkül, hogy ezeket külön címszók gyanánt felvenné (1960: 46).

Ezek után némileg meglepő, hogy az országos helynévgyűjtő mozgalom első nagy megyei kötetében, az 1964-es Zala megyeiben tömegesen szerepelnek névutós utótagú vagy ezekből *-i* képzővel formált helynevek. (Megjegyzem, ez utóbbi, *alatti*, *melletti* formák, amelyek tapadásos jellegük révén könnyen felidézrik a 'hely, föld' stb. fogalmat, névszerűbbek a névutós szerkezeteknél.) A Zala megyei kötet 260 település 22 ezer földrajzi pontjának 30 ezer névváltozatát tartalmazza (Papp–Végh 1964: 16), tehát éppen annyit, mint a Gergely által feldolgozott Szabó T. Attila gyűjtötte kalotaszegi kötet, de anyaga szinkrón. A zalai kötet kitűnő mutatója és könnyű visszakereshe-

tősege alapján adom az alábbi mennyiségi adatsort: (az adat után az utótag-ként szereplő névutó vagy névutómelléknév előfordulását jelzem).

alatt 7, alatti 25; -n alul 2, -n aluli 8; -n belül 1, -n belüli 1; előtt 1, előtti 3; felett 5, feletti 35; -n felül 8, -n felüli 6; -n innen 2; körüli 2; között 4, közötti 1; mellett 10, melletti 13; mögött 2, mögötti 3 (megetti 1); -n túl 4, -n túli 5. – Feltűnő a *-n kívül* teljes hiánya, és hogy van egy *mögé* is. Az adatok névszerűségének megítélését nagyban gátolja, hogy a határozóragos alakok kikérdezését az utasítás csak a helységnevekre nézve írta elő, névelméletileg pedig az amatőr gyűjtők nem mindegyike lehetett felkészülve. Nem véletlen, hogy a zalai kötet megvitatásakor többen kérdésessé tettük a ragos és névutós névváltozatok valódi név voltát, és Király Lajos azt javasolta: jelezzék a gyűjtők minden név mellett a három helyragos formát (Végh 1968: 482 – 483). Mellesleg ez már gyakorlatnak számított több gyűjtőnél (Mező 1967; Fekete Péter 1969, 1970 – kár, hogy a Heves megyei gyűjtések többi kötete a zalai gyakorlatot követte).

Természetesen súlyos hiba lenne elmarasztalni azokat a helynévgyűjteményeket, amelyek névutós neveket közölnek. Az élőnyelvi adatok esetében ugyan meg lehetne – és meg is kellene – győződni arról, hogy a toldalékos alakok megerősítik-e a névséget, de ez nem oldható meg a történeti adatok kapcsán. A forrásokban szereplő névutós kifejezések név voltáról utólag nem lehet meggyőződni, a kéziratok és katonai térképek néviratait változatlan formában számon kell tartani. Példa gyanánt Sárospatak helyneveinek kiadását említhetnénk. Ez talán minden eddigi helynévkiadványunk közül a legjobb és leggazdagabb „helynévszótárunk”. Az élő nevek esetében jelzi a hová? kérdésre felelő ragos alakot, így nemigen akad élőnyelvi névutós címszó. A rendkívül gazdag történeti és térképes anyagban szereplő névutós kapcsolatokat azonban rendre megtaláljuk – helyesen – a szócikkekben. A

községi elemek mutatójában az *alatt*, *alatti* névelem 35 előfordulására van utalás (Balassa–Kovács 1997, 255). Így csak sejthetjük, hogy ezeknek az adatoknak jelentős része csupán fantomnév (vö. Hőnyi 1970: 349–352).

6. A névutós helynevek névelméleti kérdéseiről még az alábbi gondolatokat látszik fontosnak megemlíteni.

J. Soltész Katalin a tulajdonnevek alakszerkezeti típusai közt számon tartja a névutós neveket is, de mintha nem lenne meggyőződve élő típus voltukról: „Néhány magyar dúlónév az összeírásokban, térképeken stb. névutós alakban szerepel:... *Szöllőskert háta megett*, *Kis erdő pataka mellett*, *Túl az éren*” (1979: 12). Párhuzam gyanánt utal a német, román, szláv prepozíciós nevekre. A ragos, jeles formában rögzült nevekről megjegyzi: amíg a nem nominativusi eset formánása el nem homályosul a nyelvtudat számára, „az ilyen alakú nevek funkcionálása nem problémamentes”, hiszen az ilyen alak nem tűr továbbragozást (uo. 16).

Fabó Kinga a fentebb már említett Barabás – Kálmán – Nádasdy tanulmányhoz szólva Berrárnak egy kéziratot munkájára hivatkozva hangoztatja, nemcsak magános szónak, hanem szerkezetnek is van szófaja: „Például *a ház*, *ház mögött* morfológiai természetű szerkezetek főnévi szófajúak” (1980: 54). – Magam a névutós kapcsolatot, mint határozót, inkább határozószónak venném, amelynek megvan a hajlandósága a főnevesülésre is: *dél előtt*, *délelőtt*, *eltelt a délelőtt*. Kissé merésznék érzem azt a megállapítást, hogy „nincsenek speciális tulajdonnévképzők, vagy más, kizárólag a tulajdonnévre jellemző toldalékmorfémák, amelyek a tulajdonnéviség ismérvei lehetnének” (uo. 50). Magam inkább Bárczival tartanék, aki bizonyos becéző képzőkről megjegyzi: „funkciójuk talán már nem is becézés volt, hanem a személynév jellegzetes elemévé, személynévképzővé váltak” (1958: 136, vö. Balázs 1970: 297; Hoffmann 1993: 74).

J. Soltész Katalin a szokatlan alaki szerkezetű neveket tárgyalva Baranya megye 320 településének gazdag gyűjteményét dolgozta fel (1986: 73–82), szembesítve Tolna megye anyagával. Különbséget tesz „határozói alakú” (ragos vagy névutós), illetőleg „határozós szerkezetű” helynevek közt. A ragosak – főleg *-nál*, *-nél* és *-ra*, *-re* ragosak – inkább az írott forrásokból adatolhatók. Ragos helymegjelölések névvé alakulása kivételes: előfeltétele a morfológiai szerkezet elhomályosulása vagy nem ismerete (korlátoltan kétnyelvű közösségekben), a szemantikai ráértés, illetőleg a nominativusi főnévként való értelmezés (vö. *Malombá-ba* Szabó T. A. 1961: 3).

Névutós alakú helynév Soltész anyagában sokkal több van: a két megye adattárában az *alatt* névutóval 53 név található (*Kertek alatt*), a *mellett*-tel 33 név szerepel (*Zátony mellett*). Ezek név voltát a szerző nem vonja kétségbe, sőt, szerinte közel áll a névutós szerkezethez a *Pécsi úttól keletre* szerkezet-típus is.

Külön említi Soltész a teljes határozós szerkezetből álló neveket: *Út a malomba*, *Fenyős a bányák fölött*, *Falu alatt vízfolyás* stb. Ezek szinte mind régi, írásbeli adatok, egy élőt idéz: *Doktor felé utca* (i. m. 79). Igeneves főtagú szerkezet itt a *Zóki alá dülő*. Ez, meg a hasonló *nyúló*, *járó* igenevek leggyakrabban *-ra*, *-re* ragos határozóval fordulnak elő. Érdekes megfigyelése Soltésznak, hogy a névutós helynevek előfordulásában még a vizsgált kötetekben is igen nagy gyakorisági eltérések vannak: egyik falu kataszteri térképén „hemzsegek” a *Temető felett* jellegű felírások, a szomszéd faluén hiányoznak. Gyanús, hogy ilyenkor nem a lakossági névadás, hanem a térképkészítők önkénye van a háttérben: „Elképzelhető pl., hogy a kökényi határozós szerkezetű helyneveket a kataszteri térkép készítője formálta ilyenre, akinek működése nem terjedt ki a szomszédos falvakra” (i. m. 81–82).

Zelliger Erzsébet tanulmányait azért kell itt külön figyelemre méltatnunk, mert a korai ómagyar helynévanyagát a személynevekkel és közszoói kapcsolatokkal párhuzamosan tekinti át. Névutós helyneveket nem ismer. A határozós szerkezetű összetett földrajzi nevek (*Alayarou, Altalesew*) határozószó és igenév összetételei, az 1055-ös *feheruuaru rea meneh* szókapcsolatban a névutós főnév szoros szókapcsolatnak minősül, de megtartja igenévi jellegét – tehát nem valódi helynév (1991a: 19, 1991b: 541).

A magyar helynevek komplex nyelvi rendszerezését Hoffmann Istvánnak köszönhetjük (1993). Összefoglalja, értékeli az eddigi névelméleti felfogásokat, részletesen felvázolja a saját névszerkezeti rendszerezését, behatóan elemzi a magyar helynevek keletkezéstörténeti kérdéseit. Munkájában minden lényeges kérdésben állást foglal, érvelése szinte mindig meggyőző.

A névutós helynevek kérdése többször előkerül a műben. A tipikus formájában kétrészes, szintagmatikus szerkezettagjaival azonosítható helynevektől eltérő formációnak tartja a *Csikostól belől a vasúton* nevet, „ha az effélék egyáltalán tulajdonnévnek tekinthetők” (54). A kétkedéssel mélyen egyetértek. Az egy és kétrészes nevek közti átmenetnek tartja a *Csárdánál, Csárda alatt* neveket (uo.). Szerkezetileg ezek valóban csak félnevek, kérdés az is, van-e olyan megragadható denotátumuk amelyre vonatkoztatnánk őket. Magam inkább meglevő név felhasználásával létrehozott, bizonytalan denotátumú helymegjelölésnek tekinteném az efféléket, amelyben csirájában van meg a névvé válás lehetősége (*Tiszántúl-ra* lehet menni, de *Csárda alatt-ba* aligha). Hasonló okból nemigen tudom határozós szószerkezetnek elfogadni a *Bitvántúl* nevet: ez főnevesülve, határozott denotátummal is egyrészesnek tűnik, mert sem igei, sem névszoói főtagja nincsen (58). Később a *Csárdánál, Kertekalatt, Bitvántúl Túlabitva* neveket egyértelműen egyrészesnek minősíti (63). Így azonban nem látom világosan, mit kell átmenetinek

tartani az egy és kétrészes nevek közt, – ha van ilyen egyáltalán, hiszen a névben található szóelemek száma független a név kétrészségétől, az egybeírás meg nem irányadó.

A határozós szerkezetű nevekről joggal állapítja meg, hogy periferiális jellegűek, főleg írásbeliek (értsd: nem teljes szövegösszefüggésű nyelvművekből vagy térképiratokból valók) és ritkák. Az *X-re dülő, nyúló, menő, járó* határozós szerkezetek valóban szinte automatikusan kiegészülnek a tudatban a helyzetadta *föld, rét* stb. elemekkel, ez provokálja az igenevek főnevesülését, ezáltal a határozós szerkezet főnévi értékben való helynevesülését. A nem igenévi *X-re dül* határozós szerkezet önmagában nem válik névvé. Hasonló példákat a névutós kifejezések közt is találunk: *Garda alatt való (hegy), Hegy alá menő (út)*. Az ilyen helymegjelölések inkább *-i* melléknévképzővel szoktak névvé válni: *Garda alatti* – természetesen csak a locativusi irányúak – mivel a melléknévképző lehívja a tudatból a jelzett főnév tartalmát: 'az a föld, hely, rét, amely a Garda nevű objektum alsó szomszédságában terül el, található'.

7. Ha mindezek után újra fontolóra vesszük a névutós kifejezéseket tartalmazó nyelvművelés, írott nyelvi, térképes és jó szándékú amatőr gyűjtőktől felhalmozott hatalmas adattárat, és szét akarjuk válogatni bennük a valódi helyneveket és a csak alkalmi körülírásokat, helymegjelöléseket, alighanem Kazinczy ajánlását kell követnünk: „Tűzbe felét!... Újra felét!... Harmadikát még!...” Egyik részről ugyanis elfogadhatjuk Szabó T. A. tanácsát: a régiségből mindent fel kell gyűjteni, hiszen nem tudhatjuk, hogy a teljes adattárnak mi lesz a vallomása. A rostálás, rendszerezés a feldolgozó szakemberek feladata, az ő kötelességük viszont a kételkedés. Ez a kételkedés jelent meg a névutós nevek kapcsán már Gergely Bélánál, Szabó T. Attila tanítványánál, ezt hangoztatta Benkő Loránd, Lőrincze, Papp László, Soltész Katalin,

Hoffmann István és mások, köztük magam is. Félreértés ne essék: nem azt állítom, hogy névutós helynevek nincsenek, csak azt, hogy az ilyen cím alatt számon tartott történeti és leíró adatok nagyobbik része nem helynév, csupán közszavas körülírás, helymegjelölés.

A legrégebb nyelvemlékek szórványjellegű adataiban gyakran előbukkanó „locus, dictus, vulgariter, alio nomine” stb. minősítések a mellettük szereplő magyar kifejezésnek nem helynév voltát, csak helyjelölő funkcióját jelzik. A későbbi, birtoklással, használattal kapcsolatos irattári adatok az objektumok szó szerinti körülírására törekednek: elmondják, hogy az égtájak szerint kik a terület szomszédjai vagy milyen objektumok jelzik a birtok pontos helyét, milyen nevűek a szomszédos területek. A legbiztosabb helymeghatározás az, ha a közösség számára már ismert, névvel ellátott területhez, objektumhoz viszonyítunk. Ezt mutatják Gergely Béla vagy a Zala megyei kötet több százra rúgó névutós adatai. Ezek túlnyomó többsége nem azt mondja meg, hogy mi a helynév, hanem azt, hogy hol van a denotátum, amelyet a forrás megnevez vagy csak odaért. A „*Ház a sziklák alatt*” éppen úgy nem helynév, mint a „*Völgy a világ végén*”. Az újat, az eddig névtelent gyakorlati okokból viszonyítjuk a már ismerthez, névvel nevezetthez. Ez magyarázza, hogy a névutós helymegjelölésekben legtöbbször egy másik, már vitathatatlanul névszerű nyelvi képlet szerepel (vö. Lőrincze 1947: 9–10).

A névvé válást igen nehéz bizonyítani. A denotátum oldaláról azért, mert a biztos névvel jelölt objektumok, határrészek, dűlők területe is körülhatárolatlan, éppen úgy, mint a hozzá viszonyított területeké: *Akasztófa*, *Akasztófa alatt*, *Akasztófa felé*, *Akasztófa mellett*, *Akasztófán alul*, *Akasztófán belül*, *Akasztófán kívül*, *Akasztófán túl* stb. (1. fentebb a kalotaszegi kötet anyagát). A helynévvé válás során a nyelvi jelentésnek a „hol van?” mozzanat mellett

fel kell idéznie a 'hely, objektum' fogalmát is: *Tiszántúl* 'a Tisza túloldalán fekvő tájegység'. A megnevező szerepű nyelvi képletnek egység gyanánt kell toldalékolódnia: *Tiszántúl-on, -ra, -ról*. A legtöbb névutós helymegjelölés ezen a ponton megbukik – nincs *Akasztófa mellett* –, de kivételek ebben a tekintetben a ragvonzó névutós kapcsolatok: az *Akasztófán belül, kívül, alul, túl* szerkezetek helymegjelölésként és névként egyaránt továbbtoldalékolhatók: *Akasztófán kívülre* megyek, *túlról* jövök, *belső* szántók. A ragvonzó névutók határozószóra vezethetők vissza, nyelvileg önállóbbak; a vonzott rag jelöltté teszi a kapcsolatot, ezáltal feloldja a szórendi kötöttséget. A fordított szórendű *túl a Tiszán* helymegjelölés teszi lehetővé a névvé válás során a *Túlat* elvonást.

A nevek toldalékolásának, mint a névség bizonyítékának nemcsak a személynévek esetében van jelentősége (*aranyat* – *Aranyt*). Amikor egy *Horgasfánál* helymegjelölés *Horgasfába* alakot ölt, ezt joggal tekinthetjük a névvé válás jelének (Sebestyén 1955: 66; Soltész 1979: 16). Mindenesetre, a névutós helymegjelölések esetében különösen fontos lenne, hogy a szinkrón gyűjtők ne mulasszák el megtudakolni, hogyan ragozzák ezeket az alakulatokat (vö. Végh 1968: 483).

8. Végezetül még egy kérdés, amely érintkezik a névutós helynevek témakörével. Amikor 1953-ban szakdolgozatomhoz összegyűjtöttem szülőfalum földrajzi neveit, meghökkenve tapasztaltam, hogy a *Sűrű alja* dűlőnevet kétféleképpen toldalékolják: *Sűrű alján, aljára, aljáról*, illetőleg: *Sűrű alatt, alá, alól*. Egy másik névhez a helyi egyházi irattárban ilyen adatokat találtam: 1788: „A *Kertalyai* fordulón”; 1808: „*Kert-allyainak* is, Naményi út hosszába valónak is hivatik”; 1801: „Kaszáló a' *kert alatt*”; 1839: „A *kert alá* a Tiszteletes Uréba”; 1864: „*Kertalya dűlő*” stb. Egy élőnyelvi mondatban ezt hallottam: „*Leszalattam a Kert alá e' kis forgóúlevélér a gacsinak*”. A

Kertalja név tehát sajátos kettősséget mutat már a múltban is: a jelölt birtokos szerkezet átjátszik névutósba (Sebestyén 1953–54: 50, 81). Később, a megye névanyagának összegyűjtése során láttuk, hogy vidékünkön tipikus jelenségről van szó: nemcsak a *Sűrű alja*, *Kertalja*, hanem a *Hagymás alja*, *Lókert alja*, *Pap-erdő alja*, *Töltés alja*, *Berek alja* is hasonló kettősséget mutat, sőt az *Erdő-köz* csak *Erdő közt*, *közül*, *közé* toldalékolású (Kálnási–Sebestyén 1993: 24, 41, 44, 46, 49; 121, 123 stb.).

Ma már persze tudom, hogy e jelenségre régen felfigyeltek a névtanósok. Viski Károly például már 1929-ben szóvá tette, hogy a *Bikal* (= *bik* /bükk/ + *al*) helységnév toldalékolásakor *Bikalatt*, *Bikalá* formák, tehát „az *alatt*, *alá* névutók képzete nyomult s talán nyomul előtérbe” (1929: 140). Hasonlót hallott a Szabolcs megyei prügiektől, akik ha a *Hegyaljára* fordul a szó „sommásan csak így mondják: *a Hegy alá*, *a Hegy alatt* vannak, hazajönnek *a Hegy alól*” (uo. 141).

Az efféle összefüggésre főleg a térszínformák kutatásakor figyeltek fel. Árvay József az *al(j)* kapcsán elmondja, hogy a *Fancsal* (= *Fancs* + *al*) toldalékolásakor az *alatt*, *alá*, *alól* névutókat használják. Eredetileg ilyen nevekben az *al(j)* térszínformanév szerepelt, később alakultak ki a névutós formák, a jelenhez közeledve azonban ezek visszahúzódtak és csak a *Cserealj*, *Cserealjban* *Cserealjon* él (1942: 10–11). Úgy látszik azonban, a jelenség máig sem vonult egészen háttérbe.

Benkő a nyárádmenti viszonyító elemekről szólva megemlíti, hogy az *alj*, *köz*, *mellék* helyett a mindennapi beszédben gyakran hallható *alatt*, *között*, *mellett* névutó (1947: 25). Végh József Balázs Jánostól veszi az *Egeralja* *Eger alá*, tölem a *Szék-alja* *Szék alá* stb. példákat (1970: 377). Kaszás József Lendva környékéről említ ilyen „ingadozó” alakokat: *Csór alja* *Csór alatt*, *Víz-köz* *Víz között*, *Kóti-erdő-mellék* *Kóti erdő mellett* stb. (1979: 28). A Zala

megyei gyűjtésből már említettem a névutós nevek számát. Hozzáteszem most még ezt: miközben az *alatt* 7, az *alatti* 25 adatban szerepel, az *alja* és *aljai* utótagok 715 név alkotóelemei (Inczeffi 1966: 77). Hozzáteszem: *felett* 5, *feletti* 35, de a *-föl*, *-föli* 70 adatban (pl. *Partföl*, *Várfölly*); a *mellett* 10, *melletti* 13, de a *mellék*, *melléke* 89 + *melléki* 20 adatban szerepel. Viszonylag kevés a *mögött* 2, *mögötti* 4 adata, de itt is van a *mög* utótagra 6 adat. (Más vonatkozásban vizsgálta meg a *Hegymeg* helynevek történeti szóródását Kiss Lajos, és igazán gazdag anyagot tárt fel: mindenütt előfordul, ahol szláv hatás feltehető. A magyar helynevekben – mint írja – „Eleinte pusztá helymegjelölésként használhatták mint földrajzi köznevet, de hamarosan mindenütt földrajzi tulajdonnév vált belőle”: 1976: 85–89).

Összegző művében Hoffmann is felveti, hogy a névutós nevekben „földrajzi köznévi jellegű szó szereplésével is számolnunk kell, amely sajátos módon ragozódik: *Csárda alja* → *a Csárda alatt dolgozik*, *a Csárda alá megy szántani*, *a Csárda alól jön*” (1993: 88). Itt tehát a szintagmatikus névszerkezet kombinálódik a morfológiai szerkesztésmóddal.

A jelenség módszeres feldolgozásával még adós a névtudomány. A helymegjelölésben és a belőlük alakult helynevekben előforduló névalap-
elemeket már csoportosítva találjuk meg Benkő nyárádmenti tanulmányában. A vízrajzi köznevek (35-öt vizsgál egyenként), felszínnevek (50) mellett itt külön érdekesek a „helyzetviszonyító nevek” (10): *alj*, *elő*, *fel*, *hátsó*, *köz*, *meg*, *mellék*, *szél*, *tő*, *vég*. Látható, hogy nagyobb részük a toldalékolásban váltakozhatik az azonos töből származó névutóval: *alatt*, *alól*, *alá*; *előtt*, *elől*, *elé*; stb. De figyelemre méltó a Benkőnél látható testrésznévi névelemcsoport is, ha a tájszemlélet közismert terriormorfizációját számításba vesszük. Itt sorolja fel a szerző a *far*, *farok*, *fenék*, *fő*, *hát*, *mál*, *oldal*, *orr* stb. közszavakat (csak futtában említem meg, hogy a zalai gyűjteményes kötet-

ben a *hát* 90, az *oldal* névelem több mint 300 névadatban szerepel) (Benkő 1947: 21–28).

A tájnevek határozóragozásának kérdéseiről szólva Juhász Dezső a névutóval való váltakozás mellett azt is kimutatja, hogy a fenti, helyzetviszonyításra is alkalmas névelemek közül a *köz* 47, az *alj* 35, a *mellék* 16, az *al* 8, a *túl* 5, a *fel* 10, a *hát* 32 név alkotóeleme, de kisebb számban még több előfordul (1988: 34–38).

Tágabb rendszertani és történeti kivetítésben az mondhatjuk, hogy a birtokos jelzős nyelvi szerkezetű, de sok jelentésárnyalatú – összetartozást, rész-egész viszonyt kifejező – helynévi szerepű összetételeink *Etelköz* neve óta bővülően adatolhatók. Joggal mondja Zelliger Erzsébet, hogy e típus keletkezése visszavezethető az ősmagyar korra, és „jellegzetes alaptagjuk a *fő, tő, köz* stb.” (1991b: 547). Hozzájuk képest valamivel későbbinek látszik a személynevekhez kötődő *falva, háza, szállása* stb. személyragos, jelölt birtokos szerkezetű helynévtípus. De bizonyára joggal feltehető az is, hogy az *al, fel, hát* utótagú nevek is korán jelöltté válhattak, hiszen az *alj* változat az *ala, alja* formákból vonódott el. Ezt feltételezve az sem zárható ki, hogy az *-alja* utótagú nevekben a névutós toldalékolás, az *alatt, alól, alá* „helyragozás” is igen korán megjelent és mind a mai napig él a nép nyelvében.

Hivatkozások

- Antal László 1964. A formális nyelvi elemzés. Bp.
- Árvay József 1942. A térszíni formák nevei Kalotaszegen. Magyar Népnyelv 4: 3–50.
- Balassa Iván–Kováts Dániel 1997. Sárospatak határának helynevei. Sárospatak.
- Balázs János 1970. A nevek általános nyelvészeti vonatkozásai. NytudÉrt. 70. sz. 295–301. Bp.
- Barabás András–Kálmán C. György–Nádasdy Ádám 1977. Van-e a magyarban tulajdonnév? NyK. 79: 135–155.
- Bárczi Géza 1951. A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Bp.
- Bárczi Géza 1958. A magyar szókincs eredete. 2. kiad. Bp.
- Benkő Loránd 1947. A Nyárádmente földrajzinevei. MNyTK. 74. sz. Bp.
- Fabó Kinga 1980. A tulajdonnév–köznév „szófajváltásokról”. Névtani Értesítő 4. sz. 49–55. Bp.
- Fekete Péter 1969. Tiszaszöllös földrajzi nevei I. Az Egri Tanárképző Főiskola Füzetek 483. sz. Eger.
- Fekete Péter 1970. Tiszaszöllös község földrajzi nevei II. Az Tanárképző Főiskola Füzetek 516. sz. Eger.
- FÖNMÍSZ. 1965. A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai. Összeállította Fábián Pál, Földi Ervin, Ifj. Hőnyi Ede. Bp.
- Gergely Béla 1942. Kalotaszeg névutós helynevei. Magyar Népnyelv 4: 158–182.
- Hajdú Mihály 1997. A tulajdonnév mint szófaji kategória. MNyTK. 209. sz. 471–477. Bp.–Miskolc.
- H. Fekete Péter 1959. Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. MNyTK. 102. sz.
- Hoffmann István 1993. Helynevek nyelvi elemzése. DMNyIK. 61. sz. Debrecen.
- Ifj. Hőnyi Ede 1970. Hogyan kerülnek a népi helymegjelölések és földrajzi nevek az államigazgatási térképekre? NytudÉrt. 70. sz. 349–352.
- Inczefi Géza 1960. Szeged környékének földrajzi nevei. NytudÉrt. 22. sz.
- Inczefi Géza 1966. A névadás ökonómiája a föld megnevezésében. Magyar Nyelv 62: 72–79.
- J. Soltész Katalin 1979. A tulajdonnév funkciója és jelentése. Akad. K. Bp.
- J. Soltész Katalin 1986. Szokatlan alaki szerkezetű nevek. Névtani Értesítő 11. sz. 73–82.
- Juhász Dezső 1988. A magyar tájnévadás. NytudÉrt. 126. sz.
- Kálnási Árpád–Sebestyén Árpád 1993. A Csengeri járás földrajzi nevei. Debrecen. KLTE.
- Kaszás József 1979. A földrajzi nevek ingadozása. Névtani Értesítő 1. sz. 27–32.
- Kázmér Miklós 1957. Alsó-Szigetköz földrajzinevei. MNyTK. 95. sz. Bp.
- Kiss Lajos 1976. Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. NytudÉrt. 92. sz.

- Lőrincze Lajos 1947. Földrajzineveink élete. NéptudInt. Bp.
- Mészöly Gedeon 1956. Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Tankönyvkiadó. Bp.
- Mező András 1967. A Baktalórántházi járás földrajzi nevei. Nyíregyháza.
- Papp László és Végh József (szerk.) 1964. Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg.
- Papp László 1966. Szinkrón anyagú névtárak készítése. In: Szótártani tanulmányok. (Szerk.: Országh László) 55–76. Tankönyvkiadó. Bp.
- Sebestyén Árpád 1953–54. Gacsály földrajzi nevei. Tanári szakdolgozat, kézirat. Debrecen, KLTE.
- Sebestyén Árpád 1955. Földrajzi nevek Gacsályból. Acta Univ. Debr. Tom. II. 55–69. Bp.
- Sebestyén Árpád 1970. A tulajdonnevek jelentésánához. NytudÉrt. 70. sz. 302–307.
- Sebestyén Árpád 1971. Földrajzi neveink helyesírásához. Magyar Nyelvjárások 17: 159–172.
- Szabó T. Attila 1937/1988. Dés helynevei. Nyelv és település. 103–183. 1988. Európa K. Bp.
- Szabó T. Attila 1940. A személynevek helyneveinkben. Magyar Népnyelv 2: 81–123.
- Szabó T. Attila 1942. Kalotaszeg helynevei I. Adatok. Kolozsvár.
- Szabó T. Attila 1961. Az Isztambul-, illetőleg a Malomba-típusú helynévkölcsönzés kérdéséhez. Magyar Nyelvjárások 7: 3–22.
- Tompa József 1962. A szó szerkezetek. In: A mai magyar nyelv rendszere II, 65–94. Szerk. Tompa József.
- Végh József 1968. A földrajzinév-gyűjtők 1967. évi országos tanácskozása Balatonbogláron. Magyar Nyelv 64: 480–485.
- Viski Károly 1929. Bikal, Hegyalja. Magyar Nyelv 25: 140–141.
- Zelliger Erzsébet 1991a. Szóösszetétellel keletkezett tulajdonnevek a korai ómagyar korban. Névtani Értesítő 13. sz. 15–31.
- Zelliger Erzsébet 1991b. A szóösszetétel. A magyar nyelv történeti nyelvtana I. 523–552. Akad. K. Bp.

BALÁSNÉ SZALAI EDIT:

A TULAJDONNEVEK TÁRGYESETE A MORDVINBAN

A mordvin nyelvnek két fő nyelvjárása van: az erza és a moksa. A nyelvjárási differenciálódás kezdetei az ősmordvin korra nyúlnak vissza. A XIII. századra a két fő nyelvjárás már elkülönült. A főbb nyelvjárási eltérések elsősorban a hangtant és a szókincset érintik.

Hangtan:	<i>E čejer</i>	<i>M šejer</i>	'egér'
	<i>l'em</i>	<i>l'äm</i>	'név'
	<i>čopoda</i>	<i>šobda</i>	'szürkület'

Az erza és a moksa alapszókincsnek kb. 85%-a közös, ám mégis vannak különbségek:

<i>rivež</i>	<i>kelaž</i>	'róka'	
<i>iñe</i>	<i>oču</i>	'nagy'	(Keresztes 1990: 14.)

A mordvin nyelv a tárgyas viszonyokat főként morfológiai szinten fejezi ki. A tárgyra az a jellemző, hogy a tranzitív igével alkotott szerkezetekben nominativus, genitivus, ablativus, instrumentális-locativus végződést vehet föl a tárgyszó szemantikájától függően. Ugyanis nincs egy, kizárólag tárgyesetet jelölő eset. Határozott tárgy esetén az ige közvetlenül is utal a tárgyra, mivel a mordvin azon uráli nyelvek közé tartozik – mint a magyar, obi-ugor,

szamojéd nyelvek –, melyek megkülönböztetik a határozott és határozatlan igeragozást. Ha az igeragozás determinált, a tárgyszó határozott vagy birtokos személyragozású.

Pl.: *mon lovnán gázeta* 'újságot olvasok'. (Indeterminált ige, határozatlan nominativusban álló tárgy.)

kučereš lotkavt'inže alašatneń. 'A kocsis megállította a lovakat'. (A tárgy határozott gen.-acc. esetben áll, az ige determinált ragozású: *lotkavt'inže* 'ő megállította őket'.

Munkámban azt vizsgáltam, hogy az eleve határozott szemantikájú tulajdonnév (keresztnev, vezetéknév, földrajzi név), hogyan viselkedik a tárgyas szó szerkezetekben.

A tulajdonneveknek deiktikus, identifikáló vagy informáló jelentései vannak, ezek adják meg a köznevektől való lényeges eltérésüket. A név pontosan jelöl a kommunikációban részt vevők számára valakit vagy valamit (Hajdú 1994: 471).

Különbségeket figyelhetünk meg az erza és a moksa nyelvjárásokban, ha a mondatban tulajdonnévi tárgyszó szerepel. Általában határozott igeragozást használnak, mivel a tulajdonnév az egyedi megjelölést, a más dolgoktól való megkülönböztetést segíti elő, a tárgy ilyen esetekben határozott vagy határozatlan gen.- acc. esetben áll.

1. A tárgyszó keresztnév vagy vezetéknév:

E *ravoń od ćora matr'anńeize.* 'A volgai fiú meglátta Matrjonát'.

(UPTM 1965: 142)

kevkšt'ekšniže polazo andamoń 'A felesége kérdezgette Andamót'.

(UPTM 1963: 125)

M *saluvoń bojarš tatuńńaježe karetazonza tatuń kaježe* 'Szalov bojár Tányát meglátta és kocsijába dobta.'

(UPTM 1963: 302)

mikitaŋ id'esašk 'Nyikitát kiszabadítjuk.'

Mindegyik példában determinált az igeragozás, mivel a tárgy személy-név, és így határozottnak tekinthető. A tárgyszó indeterminált ragozású gen.-acc. esetben áll. Ezek a példák megerősítik azt, hogy a tulajdonnevek szemantikájuk alapján határozottak, ezért a determinált igeragozás ellenére a névszó határozatlan ragozásban állhat.

A moksza mordvinban azonban előfordul, hogy a keresztnévvel jelölt tárgy határozott gen.-acc. esetet vesz föl.

M *popś kižeft'eže maksim't': meže t'ii važće.*

'A pópa megkérdezte Makszimot: mennyibe kerül a sapkád.'

(Mat'uskin 1962: 34)

Az erza nyelvű anyagban azonban egyetlen példát sem találtam, ahol a tárgy ilyen esetben (keresztnév) határozott ragozású lett volna, igaz, hogy a moksában is gyakoribb a határozatlan ragozás.

Ha vezetéknév szerepel a mondatban tárgyként – a moksában is és az erzában is –, a tárgy általában határozatlan ragozású:

M *toŋ ved' sodasak petrusinoŋ*

'Hiszen te ismeret Petrusint.'

E *žarija škaŋ jutaž pet'a vast'iže mel'kineŋ*

'Nem sok idő múlva Petya találkozott Melkinnel (látta őt).'

Ha azonban a személyt ki akarja emelni, hangsúlyossá kívánja tenni a mondatban, akkor határozott gen.-acc. esetet is használnak mindkét nyelvjárásban.

M *pugačovt' son m'ar'gś moskuvu v'at'ems*

'Pugacsovot Moszkvába vitette.'

(UPTM 1963:307)

E *mejl'e šeglovoňt' pekstiži ostrogs*
 'Később Seglovot börtönbe zárták.'

Határozott gen.-acc.-i használatra az erzában csak nyelvjárási példa található.

A morféma-különbözősége abból adódik, hogy a két nyelvjárásban nem azonos a határozott gen.-acc. morféma. Az erzában *-ňt'*, moksában *-t'*.

2. Az állatnevek tárgyként való használatára erza példáim vannak. Bennük kettősség figyelhető meg, határozott és határozatlan gen.-acc. is lehetséges.

határozatlan: *koso šivoen andsaza* 'Hol eteti Szivijt?' (Szivij: lónév)
(UTPM 1963: 358)

határozott: *koso son kird'si savraskaňt'* 'Hol tartja Szavraszkat?'
(UPTM 1963: 168)

3. Különböző morféma-kat használ a két nyelvjárás, ha a tárgyszó teljes név.

M *šire nogajš ušman bajkat' son neize.*
 'Az öreg nogáj észrevette Usman Bajkát.'
(UPTM 1963: 310)

E *dajt'e kusčinek kusenže frolaň ivanoň.* 'Küldjük el Frolov Ivánt.'
(UPTM 1963: 310)

A moksában a tárgy határozott ragozású *-t'* morféma-t kap; az erzában határozatlan, *-ň* morféma-val van jelölve.

A földrajzi nevek esetében mindkét nyelvjárás a határozott főnévragozással fejezi ki a tárgyat.

E *son jakaš v'eše gal'il'ejavaňt'* 'Bejárta egész Galileát.' M: 1: 39
 karmašt' kazaňeňt' t'ejeme 'Elkezdték Kazányt építeni.'
 UTPM 1963: 314

son vašeňced'e nejši moskuvoňt' 'Először látja Moszkvát.'

M *i son jotaže šembe gal'il'ejat'* 'Bejárta egész Galileát.'
 budapestt' son sodasi. 'Ismeri Budapestet.'

A példákban a tárgy határozott gen.-acc. esetben áll. Az első erza példában az ige indeterminált ragozása a tulajdonnévi, határozott tárgy ellenére, ugyanis a *veše* 'mind' névmás befolyásolja az igehasználatot. A második erza példában pedig azért indeterminált a ragozás, mert a segédigének nincsenek determinatív formái.

Összefoglalva: a példák alapján kimutatható, hogy a tulajdonnévi tárgyszó esetén az igeragozás determinált, a tárgy pedig határozott vagy határozatlan gen.-acc. esetet vesz fel. Más esetrag nem fordul elő. A két nyelvjárásban különbségek is találhatók a tulajdonnévi tárgy használatában. Személynévi tárgy esetén az erzában a határozatlan gen.-acc. az általános; a moksában is gyakoribb ez a jelölési mód, bár az nyelvjárások mellett az irodalmi nyelvben is előfordul (ritkábban) a határozott gen.-acc. eset. Az általános névszóragozás használatát az magyarázza, hogy a mondatban érvényesül a tulajdonnevek determináltsága, szemantikája.

B i b l i o g r á f i a

- Hajdú Mihály 1994. Magyar tulajdonnevek. Bp.
Hajdú Mihály 1997. A tulajdonnév mint szófaji kategória. In: Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai. II. kötet. Szerk.: B. Gergely Piroska és Hajdú Mihály.
Keresztes László 1990. Chrestomathia Morduinica. Bp.
UPTM 1963, 1965, 1967: Ustnopoetičeskoje tvorčestvo mordovskogo naroda. Saransk.

ZIMÁNYI ÁRPÁD

A HELYNEVEK TOLDALÉKOLÁSÁRÓL – EGY FELMÉRÉS TÜKRÉBEN

A magyar településnevek toldalékolása – főként a locativusi helyhatározóragok tekintetében – igen változatos. Egyértelmű szabályok híján nagy szerepe van a nyelvszokásnak, nemegyszer a kisebb közösségek nyelvszokásának, tehát a regionalitásnak. Szembetűnő jelenség a bel- és külviszonyragok használatában megfigyelhető ingadozás, olykor bizonytalanság. A különböző nyelvváltozatokba tartozó szóbeli megnyilatkozásokban természetesnek tarthatjuk a sokszínűséget, az eltérő nyelvi formák alkalmazását. Az utóbbi időben viszont számos olyan példát gyűjtöttem a sajtóból – nevezetesen a miskolci Észak-Magyarországból és a Heves Megyei Hírlapból –, amely nem felelt meg a nyelvtanainkban közölteknek (*Arlóban, Mátraverebélyben, Sátoraljajújhelyben, Szarvaskőben, Szendrőben, Szirmabesenyőben*). Ez ösztönzött arra, hogy részletesebben megvizsgáljam a hazai településnevek toldalékolásának egyes kérdéseit. A szakirodalom állásfoglalásának bemutatása után részletesen elemzem a témához kapcsolódó nyelvhasználati felmérés eredményét.

Mindenekelőtt tehát tekintsük át: mit tartalmaznak 1960 után megjelent főbb nyelvtanaink, illetőleg jelentősebb nyelvмűvelő kiadványaink a helynevek toldalékolásának egyes problémás kérdéseiről.

A mai magyar nyelv rendszere című akadémiai nyelvtan a mondattani rész helyhatározókkal foglalkozó fejezetében röviden, lényegre törően összefoglalja a településnevekhez járuló helyhatározóragok használatának szabályait, illetőleg szokásmódját. Ezek szerint: „[a helységnevek helyhatározós alakjaiban] a bel- és külviszonyragok eddig tárgyalt különbségei elmosódnak, s helyükbe egy országszerte kialakult általános szokás lép. Eszerint jobbra a helységnevek véghangjától és esetleges összetételi utótagjától függően alkalmazzuk a ragokat. A nyelvtani hagyomány és az élőnyelvi tapasztalatok szerint a következő nyelv szokás alakult ki a helyhatározó-ragos helységnevek területén:

A) *-ban ~ -ben* [...] rag járul [...] külföldi helységek névéhez, valamint a *-j, -m, -n, -ny, -i* (gyakran az *-l, -ly, -r*) végű, továbbá a *-falu* és *-szombat* utótagú összetett magyar helységnevekhez. [...]

B) Az *-n, -on ~ -en ~ -ön; -ra, ~ -re; -ról ~ -ről* ragcsoportot használjuk a többi magán- és mássalhangzóra végződő helységnevünkön. [...] Eltérések és ingadozások persze vannak a két ragcsoport alkalmazásában. Például *Pusztaszeren, de Egerben; Hajdúszoboszlón, de Nagykállóban*” (MMNyR. II. 179).

Az akadémiai nyelvtan – viszonylag terjedelmesen, 11 sorban – foglalkozik még a *-t, -tt* helyhatározórag használatával (uo.). A mai magyar nyelv című egyetemi nyelvtan lényegében megismétli az iméntieket, s nem tartalmaz másféle útmutatást, szabályszerűséget (MMNy. 296).

A Nyelvмűvelő kézikönyv I. kötete – földrajzi nevek helyhatározói ragjai címszó alatt – részletesebben, több példát felsorakoztatva és egyéb eseteket is megvizsgálva tájékoztat a kérdéskörről. Külön szól arról, hogy a *-halom*,

-hegy, -hely, -patak, -sziget, -vár, -várad utótagú, illetőleg a legtöbb magánhangzóra végződő településnév jobbára külviszonyragot kap: *Hegyeshalomra, Csillaghegyről, Sátoraljaújhelyen, Sárospatakon, Újszigeten, Székesfehérvárra, Pécsváradra; Makón, Gyuláról, Cecére, Albertfalván, Nyíregyházán*. A szócikk szerzője, Tompa József kitér arra is, hogy a -ny, -r, -j, -ly végű nevek egy része belviszonyragot, más része külviszonyragot vesz magára: *Tihanyból, Egerben, Tokajból, Neszmélyből – Csányon, Mórton, Monorról, Gelejre*. A MMNyR. megállapításával ellentétben egyformán elfogadja a *Nagykállón* és a *Nagykállóban* változatot. Az -i végűekkel kapcsolatban úgy fogalmaz, hogy azokat ajánlatosabb belviszonyraggal ellátni: *Szabadiban*, nem pedig *Szabadin*. A szócikk foglalkozik a locativusi -t, -tt használatával is (NyKk. I. 675–7).

A Nyelvművelő kézisztárból hiányzik a részletesebb útmutatás ebben a kérdésben: az érdeklődőt a NyKk. előbb idézett címszavához irányítja (NyKsz. 202).

A Gálffy Mózes szerkesztette A mai magyar nyelv kézikönyve – a korábbiaktól eltérően – a -t végű helyneveket is azok közé sorolja, amelyek általában belviszonyragot kapnak: *Panitba* [*Mezőpanit, Szilágypanit*], de *Barótra*. A -t, -tt helyviszonyragokat „némiképpen megőrzött régiség”-nek tartja (MMNyKk. 256–7).

Egyáltalán nem foglalkozik a településnevekhez kapcsolódó határozóragok használatával A magyar nyelv könyve, valamint Kovalovszky Miklós Nyelvfejlődés – nyelvhelyesség című munkája. A Mai magyar nyelvünk csak megemlíti, hogy „A földrajzi nevek többeli viselkedése kevésbé tér el a köznevekéétől; pl. *Hegyeshalmon* (nem: *Hegyeshalomon*); vö. mégis *Dobogókőn* (nem *Dobogókövön*).” A könyv a továbbiakban hat sort szentel az -i képzős származékoknak: *hegyeshalmi – hegyeshalomi, nyíregyházi – nyíregyházai* (Grétsy 1976: 48).

A nyelv művelő kötetek közül részletesen foglalkozik a földrajzi nevek toldalékolásával Ferenczy Géza Nyelv művelő levelek, illetőleg Magyarán című munkája, valamint a Hivatalos nyelvünk kézikönyve. Bennük a szerzők nagyobb példaanyagot mutatnak be, s az eddigiekhez képest új, hogy megemlítik a *-fa*, *-puszta*, *-háza* utótagú összetett helyneveket (Ferenczy 1964: 217–9; uő 1980: 140–1). Hivatalos nyelvünk kézikönyve a közigazgatásban működők számára is érthetően és hasznosan kategorizálja a tulajdonnevek, ezen belül a földrajzi nevek toldalékolásának szabályait. Rögzíti, hogy a mai közszóval azonos helységneveket a legtöbb esetben változatlan tőalakban hagyjuk: *Bátor – Bátort*, *Bokor – Bokort*, *Torony – Toronyt*. Ugyanígy érintetlenül marad a tőalak a *-fő*, *-fű*, *-kő*, *-tő*, *-tó*, továbbá a *-berek*, *-telek*, *-szél*, *-víz* utótagú helynevekben: *Fűzfőt*, *Gyűrűfűt*, *Vésztőt*; *Aggteleket*, *Szászbereket*, *Hévízt*, *Drágszélt*. A *-halom* és a *-kút* utótagú helyneveket kivételnek tartja a kézikönyv, és mindkettőt a közszói tőhangváltozás szerint ragozzuk: *Hegyes-halmot*, *Hidegkutat* (vö. Grétsy 1976: 48 – az előző bekezdés végén lévő hivatkozás). Bár az iménti példák a tárgyragos alakot mutatják be, a kézikönyv megfogalmazása itt mégis általános jellegű, ezek szerint a szabály a helyhatározóragokra, illetőleg a melléknévképzőre is alkalmazható: *Aggteleken*, *Szászbereken* stb. (Grétsy 1978: 308–11).

A helynevek toldalékolásának másik sokat vitatott pontja az *-i* melléknévképző kapcsolódása, illetőleg az így létrejövő töváltozatok kérdése. A témában a legteljesebb összefoglalást Deme László adta. Megállapítása szerint fő elvnek kell tartanunk az alapforma sérthetetlenségét, azaz a változatlan alapforma + formáns szerkezetet. Csak így lehet kiküszöbölni az esetleges félreértéseket és félreértelmezéseket például a *-falva*, *-földe*, *-háza*, *-telke* stb. utótagú településnevek toldalékolásakor. A *jánostelki*, *gyulatelki*, *kistelki*, *jásztelki* – látszólag azonos tövű – származékokból nem állítható vissza

egyértelműen az alapforma csak akkor, ha már ismerjük: *Jánostelke, Gyulatelke; de Kistelek, Jásztelek*. Hasonlóan: *gutorföldi, pálföldi, szárföldi, salföldi* – *Gutorfölde, Pálfölde; Szárföld, Salföld*. Az alapforma megőrzésével létrehozott származékok a következők: *jánostelki, gyulatelki, kisteleki, jászteleki*, illetőleg *gutorföldei, pálföldei, szárföldi, salföldi*. Deme szerint ebben a kérdésben „éppen a helyi nyelvhasználat lehet a legkevésbé döntő. Mert a helyi használat csonkult alakja a helynév ismeretére épül, s ez a környékbeliektől meg is kívánható” (Deme 1958: 134).

Az AkH. 1954. még tartalmazta a következő szabályt: „A *-falva, -földe, -háza, -telke* utótagú helységnevek *-i* képzős, kis kezdőbetűs származékában elhagyjuk a szóvégi *a, e*-t: *pálfalvi, gutorföldi, nyíregyházi, jánostelki* stb.” Az AkH. 1984.-be azonban már nem került bele ez az egyébként sem kimondottan helyesírásnak nevezhető tanács.

A rövid szakirodalmi összefoglalás után következzen a nyelvhasználati felmérés részletes ismertetése.

A felmérés helye: Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola,
ideje: 1997. szeptember.

A felmérésben résztvevők:

I. évfolyam magyar szakos – 98 fő,

I. évfolyam kommunikáció (és szakpárként nem magyar) szakos – 64 fő,

II. évfolyam magyar szakos – 28 fő;

tehát összesen 190 főiskolai hallgató a nappali tagozaton.

A felmérés lefolyása: 18 településnevet diktáltam. A feladat az volt, hogy gondolkodási idő nélkül írják le az elhangzott tulajdonnév „hol?” kérdésre, illetőleg „milyen, hová való?” kérdésre válaszoló alakját. A felmérés név nélkül történt, a beadott papíron föl kellett tüntetniük annak a helységnek a

nevét, ahol életükben a leghosszabb ideig laktak (ez tehát nem feltétlenül azonos sem szülőhelyükkel, sem pedig legutóbbi lakhelyükkel). A felmérésben részt vevő főiskolai hallgatók területi megoszlását az 1. számú melléklet tartalmazza.

A felmérésben szereplő településnevek az elhangzás sorrendjében:

Szirmabesenyő	Nyíregyháza	Lakitelek
Muhi	Szarvaskő	Pécs
Sirok	Arló	Mátraverebély
Szendrő	Vác	Szatmárcseke
Sátoraljaújhely	Leányfalu	Erdőtelek
Besenyőtelek	Zugló	Pálfalva

A továbbiakban nem ezt a sorrendet követjük: a tőtípusnak, illetőleg a levonandó következtetéseknek megfelelő csoportosításban folytatjuk a részletes elemzést. Nem foglalkozunk viszont azokkal az *-i* képzős származékokkal, amelyek teljesen egyértelműek (*siroki, szendrői, sátoraljaújhelyi, arlói, váci, zuglói, pécsi, mátraverebélyi*). A vizsgálati eredmények összesítő táblázatát a 2. számú melléklet tartalmazza.

A vizsgálati eredmények részletes bemutatása

Szirmabesenyő:	<i>Szirmabesenyőn</i>	76%
	<i>Szirmabesenyőben</i>	24%

Nyelvtanaink a magánhangzóra végződő magyar településnevekhez (az *-i* végűek kivételével) külviszonyragot fűznek, a nyelvhasználatban a vizsgálat szerint ez érvényesül is. Feltűnően nagy különbség adódott a 98 I. évfolyam magyar szakos (43% *Szirmabesenyőben*), illetve a 92 I. évfolyam kommunikáció és II. évfolyam magyar szakos hallgató (csak 3% *Szirmabesenyőben*!) eredménye között. A 40%-os eltérés oka nem világos.

A ritkábbnak vagy regionálisnak tekinthető *Szirmabesenyőben* alakot választotta az egyetlen szirmabesenyői hallgató, valamint a 10 miskolci közül 4. A 15 budapesti közül azonban csak 1 használt belviszonyagot. A *-ben* variánst használó további 39 hallgató hovatarozása igen változatos, további összefüggések nem mutathatók ki (pl. Abony, Gyöngyöstarján, Hódmezővásárhely, Jászberény, Mezőtúr, Paks, Szentes, Tápióbicske, Újszász stb.).

<i>szirmabesenyői</i>	94%
<i>szirmabesenyei</i>	6%

A hangváltó tövet választotta az éppen e községbe való hallgató, s rajta kívül még 11-en, zömmel északkelet-magyarországi illetőségűek (Füzesabony, Szihalom, Heves, Sátoraljaújhely, Maklár, Eger (2), Székesfehérvár, Budapest, Ózd, Bánhorváti).

<i>Muhi</i>	<i>Muhiban</i>	41%
	<i>Muhin</i>	59%

Nyelvtanaink az *-i* végű magyar településnevekhez belviszonyragot fűznek (*Orosziban*, *Tamásiban*). A vizsgálat eredménye ennek ellentmond: többen választották a külviszonyragot, mint a belviszonyragot. Miskolcon – ahol 35 évig laktam – magam is csak a *Muhin*, *Muhira*, *Muhiról* formákat hallottam, amikor a városhoz közeli településről esett szó. Talán az is hozzájárulhat a külviszonyragos alakok használatához, hogy ezt a helységnevet jobbra a *muhi* (*mohi*) csatáról ismerik, amelynek pedig a színhelye a *muhi* mező, illetve a *muhi* síkság. Röviden: a csata nem *Muhiban* volt, tehát nem a településen, hanem *Muhin*. A *Muhiban* formát a 10 miskolci közül csak 2 választotta.

<i>muhi</i>	82,5%
<i>muhii/muhi-i</i>	16%
<i>muhiból való</i>	0,5%
<i>Muhi-féle</i>	0,5%
<i>muhisi</i>	0,5%

A *Muhi* tulajdonnévből képzett melléknév elsősorban ugyan helyesírási kérdés (vö. AkH. 1984. 174., 175. b és 215. pontja), ám Deme László ezen túlmenően fölveti az alaktani problémát is, mivel ez a töcsonkítás ellentmond a változatlan alapformát megőrző, egyre általánosabb törekvéseknek (Deme 1958: 127–8). A hallgatók döntő többsége jól írta le a melléknévet, de született két körülírásos forma (*Muhiból való*, *Muhi-féle*) és egy sajátos analóg származék, a *muhisi*, melynek létrejöttét talán a *falusi*, *tanyasi* indukálhatta (egy sárbogárdi hallgatótól származik).

<i>Sirok</i>	<i>Sirokon</i>	72%
	<i>Sirokban</i>	28%

Nyelvtanaink a *-k* végű helynevek toldalékolását külön nem említik meg. Nem sorolják a belviszonyragot kapó néhány „kivétel” közé, így a mássalhangzóra végződő településnevek külviszonyragos szabálya vonatkozhat rájuk általánosságban (*Monokon*, *Szolnokon*, *Szalókon*). Ennek ellenére a válaszadók közel harmada a *Sirokban* alakot írta le, s ezt gyakran hallani Egerben, Heves megyében, s ezt használják általában maguk a sirokiak is.

A 18 egri közül 11 választotta a *Sirokban* formát, és az ugyanezt leíró 42 hallgató döntő többsége szintén északkelet-magyarországi, ezen belül jó részük Heves megyei: Domoszló, Istenmezeje, Salgótarján, Füzesabony, Sajószentpéter, Girincs, Parád, Abádszalók, Nádudvar, Karácsond, Gyöngyöstarján, Jászapáti, Kazincbarcika, Mezőtúr, Adács, Szirmabesenyő, Kistarcsa, Felsőkelecsény, Újszász, Biatorbágy, Tápióbicske, Balaton (Heves), Székesfehérvár, Feldebrő, Sátoraljaújhely, Miskolc, Kisigmánd, Gyula, Kalocsa, Dorog, Kisnána, Mátraderecske, Körösújfalu, Szihalom, Maklár, Nyíregyháza, Tapolca (Veszprém), Boldog, Balassagyarmat, Mátramindszent, Salgótarján, Visznek. A *Sirokban* formát nem írta egyetlen budapesti sem.

<i>Szendrő</i>	<i>Szendrőn</i>	89%
	<i>Szendrőben</i>	11%

A belviszonyragot feltűnően sok északkelet-magyarországi választotta, nevezetesen a következő településekről: Mátramindszent, Salgótarján, Füzesabony, Jászapáti, Dévaványa, Adács, Szirmabesenyő, Eger (2), Bánhorváti, Miskolc, Felsőkelecsény, Székesfehérvár, Dorog, Sátoraljaújhely, Tiszafüred, Gyula, Kisigmánd, Istenmezeje, Taktaszada. Nincs közöttük budapesti.

<i>Sátoraljaújhely</i>	<i>Sátoraljaújhelyen</i>	93%
	<i>Sátoraljaújhelyben</i>	7%

Nyelvtanaink a *-hely* végű településnevekhez külviszonyragot fűznek. Hivatalos nyelvünk kézikönyve azonban megjegyzi: „Több vidéken a köznyelvitől eltérő módon ragozzák a településneveket, a hivatalos nyelvben azonban nem ajánlatos ezeknek a helyi névformáknak a használata. Pl. az *Újhelyben* forma csak szűk körben, elsősorban a beszélt nyelvben jó, a hivatalos nyelvbe az általánosan elterjedt, teljes *Sátoraljaújhelyen* alak illik” (Grétsy 1978: 310). A Miskolcon megjelenő Észak-Magyarország című megyei napilapban rendszeresen találkoztam a *Sátoraljaújhelyben* formával. Megfigyelésem szerint a borsodiak beszélt nyelvében az *Újhelyben* alak gyakoribb, mint a *Sátoraljaújhelyben*, az utóbbi inkább külviszonyraggal használatos.

A *Sátoraljaújhelyben* formát választotta az egyik sátoraljaújhelyi hallgató, s rajta kívül még 13-an, a következő területi megoszlásban: Mátramindszent, Salgótarján, Balaton, Füzesabony, Szomolya, Jászapáti, Ózd, Szirmabesenyő, Miskolc, Újszász, Vaszar, Tiszafüred, Gyula. Újszász, Vaszar és Gyula kivételével mindegyik település Észak-, illetőleg Északkelet-Magyarországon található. Egy hallgató (Heves városából) *sátoraljaújhelyei* formában írta le a képzett melléknevet.

<i>Szarvaskő</i>	<i>Szarvaskőn</i>	94,5%
	<i>Szarvaskőben</i>	5%
	<i>Szarvaskövön</i>	0,5%

A *-kő* utótagú helyneveket a Hivatalos nyelvünk kézikönyve említi meg külön, a változatlan tőalakúak közé sorolva (Grétsy 1978: 308). A Mai magyar nyelvünk című könyv pedig hangsúlyozza, hogy a helyes forma *Dobogókőn*, nem pedig *Dobogókövön* (Grétsy 1976: 48). Mindössze egy hallgató írta a *Szarvaskövön* formát, ő váci illetőségű. Egerben többször hallottam a falu nevét belviszonyraggal, a felmérésben 9-en választották ezt az alakot, nevezetesen két egri, valamint egy-egy mátramindszenti, mátraderecskei, egercsehi, salgótarjáni, füzesabonyi, balatoni és balassagyarmati hallgató, kivétel nélkül észak-magyarországiak. A jelek szerint tehát regionalitásnak tekinthető a *Szarvaskőben* alak.

<i>szarvaskői</i>	94,5%
<i>szarvaskövi</i>	5%
<i>szarvaskőbeli</i>	0,5%

Mindössze 10-en írták a *szarvaskövi* változatot, és figyelemre méltó, hogy közülük 3 budapesti, a többi: székesfehérvári, szolnoki, tápióbicskei, vecsési, jászágói, egri és miskolci, tehát több mint a fele nagyvárosi. A *szarvaskőbeli* származékot egy törökszentmiklósi hallgató alkotta.

<i>Mátraverebély</i>	<i>Mátraverebélyen</i>	92%
	<i>Mátraverebélyben</i>	7%
	<i>Mátraverebélyett</i>	1%

Nyelvtanaink szerint a *-j*, *-ly* végű helynevek egy része külviszonyragot, más része belviszonyragot vesz magára. E kettősség ellenére meglehetősen egységes kép alakult ki a *Mátraverebély* locativusi toldalékolásakor. A Heves megyei napilapokban elvéve találkoztam a *Mátraverebélyben* alakkal, a felmérésen részt vevők közül 14-en választották a belviszonyragot, területi megoszlásuk: Mátramindszent, Salgótarján (2), Rimóc (Nógrád), Jászberény,

Jászapáti, Abony, Abádszalók, Balaton, Szentes, Tiszafüred, Mosonmagyaróvár, Gyöngyös, Szolnok. Többségük észak-magyarországi, illetőleg Mátra környéki és jársági. Budapesti nincs közöttük.

Valószínűleg téves analógia vagy hiperkorrekció miatt ketten írták – egyébként egymástól függetlenül, külön csoportban – a *Mátraverebélyett* alakot.

<i>Szatmárcseke</i>	<i>Szatmárcsekén</i>	98,5%
	<i>Szatmárcsekében</i>	1,5%

Szintén napilapban olvastam a *Szatmárcsekében* formát. Ezen kívül a település szülötte, Vásárhelyi László, a neves koreográfus, a róla készült egyórás portréműsorban kizárólag a belviszonyragos alakokat használta, tehát regionalitásról beszélhetünk (MTV1 1998. jan. 2.). A vizsgálat eredménye azonban egybevág a nyelvtanainkban közöltekkel. Mindössze egy-egy salgótarjáni, gyöngyösi és gyulai hallgató írta a *Szatmárcsekében* változatot.

<i>szatmárcsekei</i>	92,5%
<i>szatmárcseki</i>	7,5%

Deme László szerint „egyes vidékek nyelvhasználatában van törekvés arra, hogy a helységnevek -i képzős származékában elízió következze be, azaz a névnek tövégi *a*, *e* hangja elessék a melléknévképző *i*-je előtt.” Példának a *bányi*, *nagybányi* (*Nagybánya*), *derecski* (*Derecske*), *kassi* (*Kassa*), *kisvárdi* (*Kisvárda*), *ricsi* (*Ricse*), *szeli* (*Tápiószele*) formákat hozza. A jelenséget a nyelvterület észak-északkeleti részére helyezi, és hangsúlyozza, hogy köznyelvünk ezt nem fogadja el az alapforma rekonstruálhatatlansága miatt (Deme 1958: 127).

Érdekes jelenség, hogy 15-en az *-i* képzőt a hangzóhiányos tőváltozathoz illesztették, többségükben vidéki vagy kisvárosi illetőségűek, a következő területi megoszlásban: Jászeberény, Jászapáti (2), Sajószentpéter, Kazinc-

barcika, Jászkarajenő, Mezőtúr, Felsőkelecsény, Biatorbágy, Dorog, Hódmezővásárhely, Szeged, Bánhorváti, Hatvan, Nyíregyháza. Észak-magyarországi és jászsági hallgatókon kívül tehát vannak köztük dél-magyarországiak és dunántúliak is.

<i>Arló</i>	<i>Arlón</i>	86%
	<i>Arlóban</i>	14%

Az Ózd melletti települést többször láttam belviszonyragos formában az Észak-Magyarország című borsodi lapban, s az ózdi, illetőleg arlói főiskolai hallgatók szóbeli közlése szerint is feléjük az *Arlóban* használatos. A felmérés résztvevőinek többsége a nyelvtanainkban preferált külviszonyragos alak mellett foglalt állást. Az *Arlóban* formát 27-en írták, így például mindhárom ózdi hallgató. A többi 24 területi megoszlása vegyes: nagyobb részük ugyan észak-magyarországi, de vannak köztük dunántúliak és dél-magyarországiak is. A 15 budapesti közül egyik sem választotta a belviszonyragot.

<i>Leányfalu</i>	<i>Leányfaluban</i>	10%
	<i>Leányfalun</i>	89%
	<i>Leányfalván</i>	1%

Nyelvtanaink a *-falu* utótagú helyneveinkhez belviszonyragot fűznek, a felmérés viszont egészen más eredményt hozott. A 190 hallgató közül mindössze 20-an írták a normatív formát. Megfigyelésem szerint a tömegtájékoztató eszközök nyelvhasználatában is általános a *Leányfalun* külviszonyragos alak.

A *Leányfaluban* formát írták az alábbi településekről érkezők: Eger (3), Mátraderecske, Salgótarján, Balaton, Füzesabony, Ózd, Szomolya, Adács, Gödöllő, Tiszaföldvár, Szentes, Gyula, Tab (Somogy), Nyíregyháza (2), Debrecen (2), Abony. A 15 budapesti közül egy sem használt belviszonyragot.

A *Leányfalun* formát 168-an írták.

Az újszászi és az egyik egri hallgató a *Leányfalván* alakot választotta.

<i>leányfalui</i>	78,5%
<i>leányfalvi</i>	12%
<i>leányfalvai</i>	1,5%
<i>leányfalusi</i>	8%

Érdekes változatosság tapasztalható a *Leányfalu* helynév *-i* képzős származékaiban. A hallgatók nagy többsége a normatívnak tekintett változatot írta le, de rajta kívül még három változat született, jelentős területi szórásban (Dunántúltól Kelet-Magyarorszáig). A *leányfalusi* alakot – többek között – két budapesti és egy esztergomi hallgató is választotta.

<i>Zugló</i>	<i>Zuglóban</i>	51%
	<i>Zuglón</i>	49%

A budapesti kerületnév toldalékolásában kettősség figyelhető meg: a hallgatók nagyjából fele-fele arányban választották a bel-, illetőleg a külviszonyragot. Jobbára a kis településekről érkezők írták a *Zuglón* alakot (Abádszalók, Apostag, Domoszló, Girincs, Nádudvar, Szamosbecs, Vecsés, Visznek stb.), míg a nagyvárosiak többsége a *Zuglóban* forma mellett döntött. Így tett a 15 budapesti közül 12, a 10 miskolci közül 7, valamint a 18 egriből 11.

<i>Besenyőtelek</i>	<i>Erdőtelek</i>	<i>Lakitelek</i>	
<i>Besenyőteleken</i>	<i>Erdőteleken</i>	<i>Lakiteleken</i>	19%
<i>Besenyőtelken</i>	<i>Erdőtelken</i>	<i>Lakitelken</i>	81%
<i>besenyőteleki</i>	<i>erdőteleki</i>	<i>lakiteleki</i>	19%
<i>besenyőtelki</i>	<i>erdőtelki</i>	<i>lakitelki</i>	81%

Az eddigi tárgyalásmódtól eltérően célszerű együtt elemezni a három azonos utótagú tulajdonnevet. Mindenekelőtt tisztázzuk: miért került a felmérésbe három megegyező tőtípusú helynév. Egyrészt azt kívántam megvizsgálni, van-e különbség az országosan ismert (*Lakitelek*) és a kevésbé ismert (*Besenyőtelek*, *Erdőtelek*) *-telek* utótagú tulajdonnevek toldalékolása

között. Másrészt pedig azt kívántam fölmérni, hogy a két Heves megyei település toldalékolása hogyan alakul. A Besenyőtelekről és Erdőtelekről származó hallgatók ugyanis arról tájékoztattak, hogy községükben a hangzóhiányos *Besenyőtelken*, *Erdőtelken*, *besenyőtelki*, *erdőtelki* formák a megszokottak. A helyszínen járva magam is ezt tapasztaltam (*erdőtelki* arborétum, *besenyőtelki* iskola). Ezzel szemben a nyelvtanok és a nyelvművelő irodalom a változatlan tövű alakok használatát tartja követendőnek. Itt is megmutatkozik a nyelvszokás hatalma, valamint az, hogy a nyelvhasználat nem követi a szabályokat. Az országosan megszokott és rögzült *Aggteleken*, *aggteleki*, *Aggteleki-cseppkőbarlang* változatlan tövű formák ellenére a beszélők tudatában ez nem érlelődik szabállyá, és nem alkalmazzák automatikusan a többi *-telek* utótagú tulajdonnévre.

A felmérésben részt vevők nagy többsége a hangzóhiányos köznévi tövekkel azonos módon toldalékolta mindhárom helynevet. A három azonos tőtípusú tulajdonnév szerepeltetése a felmérésben helyesnek bizonyult azért is, mert láthatóan igen nagy a szóródás egy-egy válaszoló adataiban is. Azaz: ha valaki például a *Besenyőteleken* változatlan tövű alakot írta, lehet, hogy a hangzóhiányos *besenyőtelki* származékot választotta melléje. Ugyanígy: ha valaki *besenyőtelki*-t írt, lehet, hogy a felmérés további részében az *erdőteleki* alak mellett döntött. Tehát egy-egy személynél sem érvényesült mindig az analógia, a logika.

Úgy tűnik, elsősorban a kis településekről érkezettek írták a változatlan tövű formákat. Ennek bizonyítására álljon itt két toldalékos alak annak felüntetésével, hogy kik választották őket:

Besenyőteleken: Boldog, Girincs, Püspökladány, Gyöngyöstarján, Gyula (3), Salgótarján, Szomolya, Sárbogárd, Hódmezővásárhely, Nádudvar (2), Bánhorváti, Parád, Tök, Szentes, Tiszaföldvár, Békéscsaba, Apostag, Székes-

fehérvár (2), Visznek, Rimóc, Kisigmánd, Mosonmagyaróvár, Sátoraljaújhely, Nagykáta, Hajdúböszörmény, Tatabánya, Miskolc (2), Nyíregyháza, Karcag, Körösújfalu, Rózsaszentmárton, Dombóvár, Galgahévíz, Tiszavasvári, Szarvas, Szikszó, Kaposvár, Budapest (2), Romhány, Tiszanána, Abony, Zagyvarékas, Kisújszállás, Taktaszada, Felsőkelecsény, Szamosbecs, Sajókaza.

A 15 budapesti közül mindössze 2, a 10 miskolci közül ugyancsak 2 hallgató írta a jelzett formát, de a 18 egri közül egy sem.

Lakiteleki: Boldog, Gyula, Gyöngyöstarján, Budapest (3), Dabas, Nádudvar (2), Szentes, Adács, Jászapáti, Vácszentlászló, Szomolya, Bánhorváti, Sárbogárd, Apostag, Székesfehérvár (2), Karcag, Körösújfalu, Szikszó, Kaposvár, Dombóvár, Hatvan, Hajdúböszörmény, Szolnok, Várpalota, Miskolc (3), Abony, Dunavarsány, Balassagyarmat, Eger, Tatabánya.

A 15 budapesti közül 3 írta a jelzett formát (ez éppen arányos a 19%-hoz képest), a 10 miskolci közül 3 (ez pedig az átlagnál több), de a 18 egri közül mindössze 1.

A szóban forgó három tulajdonnév toldalékos alakjainak százalékos megoszlása között nincs jelentős eltérés. Az elmondottak fényében akár véletlenszerűnek is tarthatjuk a jelzett adatokat. Megkockáztatom azonban azt a következtetést, hogy talán nem véletlen a *Lakiteleken*, *lakiteleki* változatlan tövű alakjainak a másik kettőhöz képest láthatóan alacsonyabb százalékos eredménye. A korábbi nevezetes találkozóról és az évek óta működő népfőiskolájáról országosan ismert Lakitelek a tömegtájékoztató eszközökben sokszor hangzóhiányos változatban hallható (*Lakitelken*, *lakitelki*), így ez is okozhatta, hogy a másik két *-telek* utótagú helynévhez képest többen írták a hangzóhiányos formákat.

Pécs	<i>Pécsen</i>	41%	<i>Pécsett</i>	59%
Vác	<i>Vácon</i>	49%	<i>Vácott</i>	51%

Bár a szakirodalom a locativusi *-t/-tt* használatát régiesnek tartja, a vizsgálatban részt vevő főiskolások többsége mégis ezt a formát választotta. Egy korábbi, más jellegű nyelvhasználati felmérésében „*A forduló legizgalmasabb mérkőzését Vácott rendezték meg*” mondat helyhatározóját a magyar szakosok 85%-a, a nem magyar szakosoknak pedig 81%-a helyesnek tartotta; 15, illetőleg 19%-uk viszont hibásnak vélte, és átjavította a *Vácon* alakra (MNYTK. 207. sz. 325). Ezek szerint a vizsgált réteg nyelvhasználatában, nyelvi tudatában továbbra is létezik a ritkább és választékosabb forma.

Nyíregyháza	<i>nyíregyházi</i>	88%	<i>nyíregyházai</i>	12%
Pálfalva	<i>pálfalvi</i>	72%	<i>pálfalvai</i>	28%

A válaszok döntő többségében a csonkult alakot tüntették föl a hallgatók, érdekes azonban, hogy eltérnek egymástól a két település adatai. Az országosan ismert Nyíregyháza esetében csak kevesen tartották fontosnak az alapforma megőrzését (12%), az alig ismert vagy talán ismeretlen *Pálfalva* esetében már többen (28%). Az utóbbi példában tehát sokan önkéntelenül is megérezték annak a jelentőségét, hogy a *-falva*, (*-földe*, *-háza*, *-telke*) utótagú településnevek toldalékolásakor célszerű az eredeti forma visszaállíthatóságára is gondolni, főleg a nem túl ismert nevekben.

Összegezőképpen megállapíthatjuk, hogy még a főiskolai hallgatók között is eltérően alakul a településnevek toldalékolása. A normatívnak tartott változatok – néhány kivételtől eltekintve – többségében érvényesülnek, de ezzel együtt megfigyelhető számos regionalitás, s a kisebb közösségek nyelvhasználata, nyelvszokása olykor meghatározó tényező marad. A kevéssé ismert vagy a ritkábban használt tulajdonnevek toldalékolásakor sajátos, egyedi változatok is születnek. A vizsgálatot érdemes lenne kiszélesíteni, és másféle keretekben tovább folytatni.

Mellékletek

I. A felmérésben résztvevők területi megoszlása*

Abádszalók, Abasár, Abony (2), Adács, Alberttelep, Apostag, Balassagyarmat (2), Balaton, Bánhorváti (2), Békéscsaba (2), Biatorbágy, Boldog, Budapest (15), Dabas, Debrecen (2), Dévaványa, Dombóvár, Domoszló, Dorog, Dunavarsány, Eger (18), Egercsehi, Esztergom (2), Feldebrő (2), Felsőkelecsény, Füzesabony (2), Galgahévíz, Girincs, Gödöllő (2), Gyöngyös (3), Gyöngyöspata, Gyöngyöstarján, Gyula (3), Hajdúböszörmény, Hajdúdorog, Hatvan, Heves, Hódmezővásárhely (3), Jászágó, Jászapáti (5), Jászberény (2), Jászkarajenő, Kalocsa, Kaposvár, Karácsond, Karcag, Kazincbarcika, Kisigmánd, Kistarcsa, Kisújszállás, Körösújfalú, Maklár (2), Martonvásár, Mátraderecske, Mátramindszent, Mezőkövesd (2), Mezőtúr, Miskolc (10), Mór, Mosonmagyaróvár, Nádudvar (2), Nagykáta, Nyíregyháza (3), Oroszlány (2), Ózd (3), Paks, Parádfürdő, Püspökladány, Rimóc (2), Romhány, Rózsaszentmárton (2), Sajókaza, Sajószentpéter, Salgótarján (4), Sárbogárd, Sátoraljaújhely (2), Szabadszállás, Szamosbecs, Szarvas, Szeged, Székesfehérvár (4), Szentes (2), Szihalom, Szikszó, Szirmabesenyő, Szolnok (2), Szomolya, Tab, Taktaszada, Tápióbicske, Tapolca, Tatabánya, Tetétlen, Tiszaföldvár, Tiszafüred, Tiszakanyár, Tiszanána, Tiszavasvári, Tök, Török-szentmiklós, Újszász, Vác, Vácszentlászló, Várpalota, Vásárosnamény, Vaszar, Vecsés, Visznek, Zagyvarékas, Zagyvaszántó.

* Azt a települést kellett megnevezniük, ahol életükben a leghosszabb ideig laktak, így az nyelvileg is meghatározó volt. (A megadott település nem feltétlenül azonos sem szülőhelyükkel, sem pedig legutóbbi lakhelyükkel.)

II. Összesítő táblázat

	I. évf. magyar		I. évf. kommunik.		II. évf. magyar		Összesen	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Szirmabesenyőn	56	57	63	98,5	16	93	145	76
Szirmabesenyőben	42	43	1	1,5	2	7	45	24
szirmabesenyői	94	96	57	89	27	86,5	178	94
szirmabesenyői	4	4	7	11	1	3,5	12	6
Muhiban	58	59	14	22	6	21	78	41
Muhin	40	41	50	78	22	79	112	59
muhii (muhi-i)	10	10	18	28	3	11	31	16
Sirokon	62	63	52	81	23	82	137	72
Sirokban	36	37	12	19	5	18	53	28
Szendrőn	79	81	63	98,5	27	96,5	169	89
Szendrőben	19	19	1	1,5	1	3,5	21	11
Sátoraljaújhelyen	85	87	63	98,5	28	100	176	93
Sátoraljaújhelyben	13	13	1	1,5	0	0	14	7
Szarvaskőn	90	92	63	98,5	27	96,5	181	94,5
Szarvaskőben	7	7	1	1,5	1	3,5	9	5
Szarvaskövön	1	1	0	0	0	0	1	0,5
szarvaskői	91	93	61	95	27	96,5	179	94,5
szarvaskövi	6	6	3	5	1	3,5	10	5
szarvaskőbeli	1	1	0	0	0	0	1	0,5
Mátraverebélyen	85	87	63	98,5	26	93	174	92
Mátraverebélyben	12	12	1	1,5	1	3,5	14	7
Mátraverebélyett	1	1	0	0	1	3,5	2	1
Szatmárcsekén	96	98	64	100	27	96,5	187	98,5
Szatmárcsekében	2	2	0	0	1	3,5	3	1,5
Arlón	82	84	57	89	24	86	163	86
Arlóban	16	16	7	11	4	14	27	14
Leányfaluban	12	12	6	9	2	7	20	10
Leányfalun	85	87	57	89,5	26	93	168	89
Leányfalván	1	1	1	1,5	0	0	2	1
leányfalui	86	86	43	66,5	21	75	58	78,5
leányfalvi	8	8	10	16	5	18	23	12
leányfalvai	1	1	1	1,5	1	3,5	3	1,5
leányfalusi	5	5	10	16	1	3,5	16	8
Zuglóban	60	61	28	44	9	32	97	51
Zuglón	38	39	36	56	19	68	93	49

Besenyőteleken	27	27	19	30	8	28	54	28
Besenyőtelken	71	73	45	70	20	72	136	72
besenyőteleki	25	25	16	24	9	32	50	26
besenyőtelki	73	75	48	76	19	68	140	74
Erdőteleken	23	23	13	20	6	21	42	22
Erdőtelken	75	77	51	80	22	79	148	78
erdőteleki	26	27	17	26	10	35	53	28
erdőtelki	71	73	47	74	18	65	137	72
Lakiteleken	23	23	9	14	5	18	37	19
Lakitelken	75	77	55	86	23	82	153	81
lakiteleki	21	21	11	17	5	18	37	19
lakitelki	77	79	53	83	23	82	153	81
Pécsen	44	45	23	36	10	36	77	41
Pécsett	54	55	41	64	18	64	113	59
Vácon	53	54	29	45	11	40	93	49
Vácott	45	46	35	55	17	60	97	51
nyíregyházi	86	88	54	84	26	93	166	88
nyíregyházai	12	12	10	16	2	7	24	12
Pálfalván	93	95	64	100	28	100	185	97,5
Pálfalvában	5	5	0	0	0	0	5	2,5
pálfalvi	71	72	43	67	23	72	137	72
pálfalvai	27	28	21	33	5	18	53	28
A felmérésben résztvevők száma	98	100%	64	100 %	28	100%	190	100%

I r o d a l o m

Deme László 1958. Egyes helységnév-típusok -i képzős származékairól. MNy. 125–139.

Ferenczy Géza (szerk.) 1964. Nyelvművelő levelek. Budapest.

Ferenczy Géza 1980. Magyarán. Budapest.

Grétsy László (szerk.) 1976. Mai magyar nyelvünk. Budapest.

Grétsy László (szerk.) 1978. Hivatalos nyelvünk kézikönyve. Budapest.

Kovalovszky Miklós 1977. Nyelvfejlődés – nyelvhelyesség. Budapest.

MEZŐ ANDRÁS

TEMPLOMNEVEINK A KÖZÉPKORBAN

Az alábbi részletet mutatványnak szánom „A középkori Magyarország templomnevei” ideiglenes című készülő munkámból. A tervezett mű célszerű elrendezésben tartalmazni fogja a magyar kereszténység kezdeteitől a XVI. század elejéig ívelő időszakból való egyházaink, monostortemplomaink és külön álló kápolnáink valamennyi adatolható titulusát. Az adatközlésben szigorúan a források, elsősorban az oklevelek, pápai tizedjegyzékek és kérvénykönyvek, ritkábban az elbeszélő emlékek információira kívánok támaszkodni, s a templomcímre vonatkozó közlésen kívül csak az egyházi intézmény alapítását (keletkezését), sorsának módosulását, lokalizálását érintő megjegyzések előadására szorítkozom. Ha valamely objektumról kevés vagy csupán néhány (öt-hatnál kevesebb) információ áll rendelkezésemre, akkor azokat mind beépítem a települések, majd pedig a titulusok szerint tagolt szócikkeimbe, a sok adattal bíró létesítmények esetében azonban a korszak határain belülről válogatok az említések közül, hogy dokumentálni tudjam forrásaim templomcím-használatának középkori változatosságát, illetőleg az intézmények helyszínének megjelenítésében mutatkozó ingadozásokat. Ha a források beszélnek róluk, akkor lehetőleg adatolom templomaink oltárainak, oldalkápolnáinak, altemplomainak, sekrestyéinek stb. ti-

tulusait is. Azért a „lehetőleg” megszorítás, mert ezekre vonatkozólag a több évtizede folyó anyaggyűjtésem eleinte nem volt következetes.

A középkori templomnevek tárának elkészítése – indíttatását tekintve – melléktermék. Az eredeti célom tudniillik csupán az volt, hogy összeállítsam a templomcíméből származó középkori helységneveink mennél teljesebbnek tekinthető adattárát az egykori magyar kultúrkörből, s névtani elemzésben részesítsem őket. Ezt teljesítettem „A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)” (Budapest, 1996) című, a METEM-könyvek 15. számaként megjelent könyvemben. Ahhoz azonban, hogy az egyes titulusok helységnévben való jelentkezésének mennyiségét indokolni tudjuk, arra is szükségünk volt, hogy rálássunk az illető szent vagy hittitok templomnévi előfordulásainak és az ezekben megmutatkozó kultusznak a középkori mértékére is. A helységnévi adatokon kívül összegyűjtöttem tehát a más motivációjú névvel rendelkező településeink templomneveit is. Meggyőződésem, hogy a helységnevek és a templomcímek együttes nyilvántartása a középkori magyar művelődéstörténetben és egyháztörténetben eddig kellően nem hasznosított sajátosságokra és mondanivalókra irányítja a figyelmet, s az ezer éves magyar kereszténység ebben megmutatkozó sajátosága hozzájárul az európai művelődésben betöltött tényleges helyünk és szerepünk megismeréséhez.

Ünnepeltünknek, Fekete Péternek a keresztnéve az egyháztörténetben nyilvántartott több mint 120 Péternek, közöttük elsősorban Szent Péter apostolnak a tisztelete továbbéléséről tanúskodik. A 84 *Szentpéter*-féle helységnevünk megismerése (l. idézett munkámban: 185–9) után következzenek hát azok az adatok, amelyek e kultusz előzményeire a helységnévvé nem vált Szent Péter-titulusok révén mutatnak rá.

* * *

Alatka, p. Boconád h., Heves vm.: 1327: Pet. sac. de *Olatk* (Gy. 3: 66); 1332–5: P. sacerdos ecclesie Sancti Petri, Petrus de *Alach*, *Alatk*, *Alochk*, *Alatkh*, *Alak* (Vat. 1/1: 246, 324, 335, 338, 343, 359).

Alsóújlak, Vas vm.: 1342: [eccl.] sancti Petri de *Wylack* (VSz. 22: 270).

Anarcs, Szabolcs vm.: 1332–5: Stephanus sacerdos Sancti P[etri], Stephanus sacerdos de *Anarch*, *Honors*, *Onarch* (Vat. 1/1: 247, 329, 331, 349); 1375: Szent Péter-kőtemplom (SzSzMM. 1: 255). – Vö. Németh: Szab. 21–2.

Azar (= Kisazar/Malé Ozorovce és Nagyazar/Vel'ké Ozorovce), Zemplén vm.: 1333–5: Johannes [sac.] de *Azar*, *Ozar*, *Azozr*, *Ozor* (Vat. 1/1: 320, 332, 346, 362); 1437: eccl-m Beatorum Petri et Pauli Apostolorum *Kis* és *Nagy Azar* (Lesz, AA. 1437. No. 11).

Bakóc, p. Balmazújváros h., Szabolcs vm.: 1433: patronus ecclesiae SS. Petri et Pauli app. in villa *Bakoch*, Agriensis d. (Lukcsics 2: 105). – Az azonosítást erősen kétségessé teszi az, hogy egy másik kérvényben a településnévnek ettől eltérő formája szerepel (1433: ecclesiam parochialem SS. Petri et Pauli app. de *Bakolcza*: Lukcsics 2: 96). Lehetséges tehát, hogy az egyházmegyében valamilyen másik, esetleg *Bukovica* nevű helységről van szó?

Bala, hn. Kásád h. (BMFN. 2: 941), Baranya vm.: 1429: par. eccl. S. Petri de *Bola* (Lukcsics 1: 220).

Balatonfőkajár, Veszprém vm.: 1333–5: Paulus [sac.] de *Karar*, Andreas [sac.] de *Kayar* (Vat. 1/1: 374, 395); 1379: k.: Szent Péter-egyház (VeszprégTop. 36); 1426: eccl. par. S. Petri de *Balathon Forokajar*, Wespr. d. (Lukcsics 1: 179). – Vö. Bálint: ÜnnKal. 1: 505; Koppány 77.

Balla, p. Törökszentmiklós h., Heves vm.: 1332–5: Thomas [sac.] ecclesie Beati Petri de *Bala* (Vat. 1/1: 330, 337). – Vö. Gy. 3: 69.

Baumgarten (= Sopronkertes/Baumgarten im Burgenland), Sopron vm.: 1641: Szent Péter és Pál apostol templom (Mollay 104).

Becse, p. Noszlop h., Veszprém vm.: 1360: Szent Péter-egyház (Bálint: ÜnnKal. 1: 505).

Békés, Békés vm.: 1433: [eccl.] S. Petri de *Bekes* ... Waradiensis ... d. (Lukcsics 2: 121).

+ **Berencse**, Felcsút k., Fejér vm.: 1325: *Berenche* cum eccl. B. Petri ... C-bus

Kamariensi et Albensi (Gy. 3: 407). – Vö. Cs. 3: 319.

Berhida, Veszprém vm.: 1363: plébánia, 1372: plébános (VeszprReg. 220, 267); 1522: Szent Péter-egyház (VeszprégTop. 68). – Vö. Koppány 86; Bálint: ÜnnKal. 1: 505.

Bihar (= Biharea), Bihar vm.: 1438: *Byhar*, ... Waradiensis d. pro provisione ecclesiae parochialis S. Petri de *Buhar* (Lukcsics 2: 165); 1472: in ecclesie sancti Petri in oppido *Byhar* fundata (TelekiO. 2: 114). – Vö. Bálint: ÜnnKal. 1: 506.

Bihardiószeg (= Diosig), Bihar vm.: 1291–4: *Gyozeg*, *Gyozug*, *Gyozeg hiduege*, *Gyozeg* [pap] (MNy. XXII, 222, 298, 299, 359); 1309: Paul. cler. de *Gyosceg* (Gy. 1: 613); 1332–6: Michael sacerdos de villa *Gyozeg*, *Gyozek*, *Gyozed*, *Gyozeg*, = (Vat. 1/1: 43, 56, 63, 71, 79); 1338: *Gyozegh* ... ecclesiam beati Petri principis Apostolorum (ZO. 1: 531). – Vö. Jakó 234; Bálint: ÜnnKal. 1: 506.

? **Blinyeújvár**, Zágráb vm.: 1501: [eccl.] sancti Petri de *Nowa civitate* (ComZagr. 1: 28).

Bodrogszerdahely (= Streda nad Bodrogom), Zemplén vm.: 1329: *KethZeredahel* scilicet superior et inferior in qua est ecclesia in honore sancti Petri apostoli fundata (AO. 2: 452; RDES. 2: 386); 1332–5: Andreas sacerdos Sancti Petri de *Cheredalch* (Vat. 1/1: 252; vö. Gy. 3: 59. 89. jz.). – Vö. ComZemp. 180.

Bogdása, Baranya vm.: 1332–5: Marcus sacerdos de *Bokarsa*, *Bogda*–, *Bogdasa*, *Bogdasti*, *Bogdaza*, = (Vat. 1/1: 237, 264, 274, 285, 293, 312); a titulusra l. Bálint: ÜnnKal. 1: 506.

Borsodivánka, Heves vm.: 1222/1550: dusinicos de villa *Johan* ad ecclesiam sancti Petri in eadem villa attinentes (VR. 277); 1332: superiori dimidietate p-is ... *Iwan* a pt. eccl-e B. Petri ap-li in eadem p-e *Iwan* habite adiacenti, in C-u de Heueswyuar (Gy. 3: 103). – Vö. Csíkvári 4: 24.

Buda, Budapest része, Pilis vm.: 1332: Stephanus plebanus Sancti Petri de Suburbio *Budensi* (Vat. 1/1: 182); 1425: in suburbio castri novi Pestiensis ex opposito ecclesie Beati Petri martiris (PRT. 8: 460); 1433: ecclesiam parochialem S. Petri de *Buda* ... Vesprimiensis d. (Lukcsics 2: 84); 1434: ecclesiam S. Petri mart. in suburbio *Budae* (Lukcsics 2: 123); stb. – Maradványai a Vízivárosban, a II. ker. Csalogány u. 7–11. és Medve u. 3. sz. alatt kerültek felszínre (Gajáry 360).

- Buda**, Budapest része, Pilis vm.: 1301: *Jacobum et petrum, Presbiteros capelle sancti Petri* (MES. 2: 501).
- Bulcsu** (= Bucsú), Bereg vm.: 1321: *Egid. sac. par-lis ... de Bolchouu* (Gy. 1: 536); 1327: *in qua quidem Nogbolchu ecclesia lapidea in honore beati Petri apostoli dicitur esse constructa* (AO. 2: 303); 1332–5: *Jacobus sacerdos Sancti P[etri] de Wlche, Jacobus de Bulchu, Boltow, Bulchi* (Vat. 1/1: 247, 333, 349, 365). – Vö. Gy. 1: 536; ComBer. 31; Bálint: ÜnnKal. 1: 505.
- Butka** (= Budkovce), Zemplén vm.: 1332–5: *Emericus sacerdos ecclesie Sancti P[etri] de Burha, Petrus [sac.] de Wudka, Butka* (Vat. 1/1: 250, 328, 362).
- Čazma**, Körös vm.: 1450: *ecclesiam parochialem S. Petri de Cassma, Zagrabienensis d.* (Lukcsics 2: 278).
- Cikádor**, p. Bátaszék k., Tolna vm.: 1332–7: *Johannes [sac.] de Cykador* (Vat. 1/1: 297); 1428: *par. eccl. S. Petri de Chikador, Quinqueecl. d.* (Lukcsics 1: 210).
- (Conches)**, Veszprémi em.: 1430: *par. eccl. S. Petri de Conches, Vespr. d.* (Lukcsics 1: 251). – Talán a Fejér vármegyei Iszkaszentgyörgy határában levő Kincses pusztára gondolhatunk.
- Csák** (= Ciacova), Temes vm.: 1423: *prioris mon. S. Petri in monte Chac o. Cam. sub regula S. B. viventium ... Cenad. d.* (Lukcsics 1: 135). – Kamalduli kolostor.
- Csákvár**, Fejér vm.: 1332–7: *Martinus [sac.] de Chacuara* (Vat. 1/1: 373); 1423: *eccl. par. S. Petri ap. de Cakyat, dicte [Vespr.] d.* (Lukcsics 1: 152).
- Csatár**, Zala vm.: 1305: *abbas et Conuentus Monastery sancti petri apostoli de Chatar* (AO. 1: 99); 1310: *herricus ... Abbas Monasterij Beati petri apostoli de Chatar* (AO. 1: 216); 1323: *Miklós apát, a Chatar-i Szent Péter-egyház* (AOkl. 7: 26); 1325: *abbas et conuentus monasterii beati Petri apostoli de Chatar* (ZalaO. 1: 191); stb. – A bencés monostort a XII. sz. közepe táján alapította bizonyos Márton ispán (PRT. 12/B: 256). – Vö. Cs. 3: 41; Ortway: EgyhFöldl. 2: 813; Bálint: ÜnnKal. 1: 505.
- Csávós** (= Grănicerii), Torontál vm.: 1256/1572: *ville Chawas ... a parte ecclesie Sancti Petri* (ÁÚO. 7: 430). – Vö. Ortway: EgyhFöldl. 1: 459.
- Csombord** (= Ciumbrud), Erdélyi Fehér vm.: 1332–5: *Johannes sacerdos de Chum-*

burd, Kumbund, Kumburd, Michael sacerdos de *Chumbard, Chumburd* (Vat. 1/1: 92, 98, 109, 120, 129, 136); 1343: cum iure patronatus ecclesiarum sub honore beati Petri apostoli in eadem *Chumburd* ... (TelekiO. 1: 71).

Csór, Fejér vm.: 1344: ad ecclesiam beati Petri apostoli de *Chur* Vesprimiensis diocesis (Bossányi 1/2: 53); = de *Chour* = (uo. 1/2: 71); de ecclesia beati Petri Apostoli de *Chour* Wesprimiensis diocesis (Theiner 1: 667). – Az egyházat – több más templommal együtt – Tamás, lipcsei ispán alapította és építtette.

Csörög (= Čerević), Szerém vm.: 1332–7: Elyas plebanus de *Cherniz* (Vat. 1/1: 175), Nycolaus de *Cherig* (uo.180); 1372: Eccl. B. Petri et Pauli ... in honorem S. Petri infra villam *Cleloregh* Colocen. dioecesis. (Cs. 2: 235); 1429: in eccl. S. Petri de *Cherewdh*, Bac. d. (Lukcsics 1: 245).

Devecser, Veszprém vm.: 1323–1334: *Devecser*, Szent Péter apostol egyház (AOkl. 1: 370); 1333–5: Petrus [sac.] de *Vecher* (Vat. 1/1: 374, 386).

Dubnica, Szerdahely (= Sredska) h., Körös vm.: 1270: eccl. beati Petri (ComCris. 224); 1334: ecclesia beati Petri apostoli de *Dubnicha* (Ortvay: EgyhFöldl. 2: 735); 1412: *maior Dobnicza*, Szent Péter-plébániaegyház (Zs. 3: 547); 1421: ecclesiam par. S. Petri de *Maioridubnicha*, Zagr. d. (Lukcsics 1: 109). – Vö. Csánki: Körös 72.

Dunaföldvár, Tolna vm.: 1199: Monasterium (abbas) de *Felduar* (Cs. 3: 409); 1303: abbas et conuentus monasterij beati petri apostoli de *feudwar* (AO. 1: 70; vö. AOkl. 1: 266); 1343: Abbas B. Petri apostoli de *Feuldwar* (Cs. 3: 409); 1345: Conuentus ecclesie beati petri apostoli de *feulduar* (ZO. 2: 176); 1366: Albertum, Sancti Petri apostoli de *Feuldvar* [abbatem] (PRT. 2: 511); 1466: monasterii Sanctorum Petri et Pauli apostolorum in *Felduar* ordinis Sancti Benedicti Quinqueecclesiensis diocesis (Körmendy: Ann. 77); stb. – Bencés monostor volt (vö. PRT. 12/B: 168). – Vö. Ortvay: EgyhFöldl. 1: 254.

+ **Dús**, Székesfehérvár k., Fejér vm.: 1377: *Dius* (h.: *Dws*), Szent Péter és Pál apostol egyház (CD. 9/5: 204–5; idézi Cs. 3: 326).

Éberhárd (= Malinovo), Pozsony vm.: 1325: ad ecclesiam beati Petri apostoli de villa *Eberhardi* (MES. 3: 58); 1329: cum domino Johanne presbitero, ecclesie

beati Petri in villa *Eberhardi* rectore (MES. 3: 148).

Egeg (= Hokovce), Hont vm.: 1270: Kuchk sac. de *EGGE*, vicea-diac. de Hunth (Gy. 3: 193); 1332: Petrus vicearchidiaconus de *Eguec* (Vat. 1/1: 222); 1489: Szent Péter-egyház (Bálint: ÜnnKal. 1: 505).

Eger, Heves vm.: 1319: Nic-o Hamar plebano de S. Petro (Gy. 3: 83); 1331: Dominico rectore ecclesie beati Petri Apostoli de *Agria* (CD. 8/3: 548); 1332–7: Dominicus sacerdos ecclesie Sancti Petri in *Agria*, Stephanus sacerdos Sancti Petri de *Agria* (Vat. 1/1: 240) stb.; Stephanus sacerdos magister are Beate Magdalene de Sancto Petro (Vat. 1/1: 372); 1355: dominum Paulum sacerdotem magistrum altaris beate marie Magdalene, de ecclesia sancti Petri apostili de promontorio *Agryensi* (ZO. 2: 641); 1358: de promontorio *Agriensi*, Szent Péter apostol egyház (KállayLevt. 2: 65); 1372: Valentino sacerdote, rectore ecclesiae beati Petri apostoli de promontorio *Agriensi* (BánffyO. 1: 305); 1374: Valentinum sacerdotem rectorem ecclesie beati Petri apostoli de promontorio *Agriensi* (SztárayO. 1: 413); stb. – A plébániatemplom a Vár-hegy délkeleti nyúlványán, a váron kívül állt (Gy. 3: 88). A Szent Magdolna-oltárról van adat (1332–7, 1355). – Vö. Kovács 38, 166.

Eger, Heves vm.: 1418: de capel. S. Petri s. c. in claustro (!) *Agr*. (Lukcsics 1: 76); 1430: capellam S. Petri in castro *Agr*. (Lukcsics 1: 246); 1451: Valentinus praepositus S. Petri de castro *Agriensi* (Lukcsics 2: 293).

? **Egervölgy**, Vas vm.: 1342: ecclesie sancti Petri de *Egurkwz* (VSz. 22: 270).

Esztergom, Esztergom vm.: 1294: in parrochia ecclesie sancti Petri (MES. 2: 360); 1332–7: Andreas Sancti Petri plebanus (Vat. 1/1: 224). – Vö. Gy. 2: 268.

Fancsal, p. Gidrafa (= Budmerice) h. (Lipszky: Rep. 1: 170), Pozsony vm.: 1291: tres terre *Fouchal*, quarum in duabus essent due ecclesie, scilicet Sancti Petri et Sancti Spiritus (ÁÚO. 12: 516); 1322: *Fonchol* circa fluvium Peleua ... in qua est ecclesia beati Petri constituta (AO. 2: 48). – Vö. Ortway: EgyhFöldl. 1: 10, 2: 794.

Farnad (= Farná), Esztergom vm.: 1332: Johannes sacerdos Sancti Petri de *Feruet*. (Vat. 1/1: 187). – Vö. Gy. 2: 289; Ortway: EgyhFöldl. 1: 21 (más lokalizálással).

- Földvár**, p. Mohács k., Baranya vm.: 1332–5: Budur sacerdos de *Fewluar*, *Feldymar*, Demetrius de *Foldowar* (Vat. 1/1: 274, 296, 309); 1433: ecclesiam parochialem S. Petri ap. in *Feuldwar*, Quinqueecclesiensis d. (Lukcsics 2: 103). – Vö. Gy. 1: 302.
- Galgóc** (= Hlohovec), Nyitra vm.: 1332: Jacobus [sac.] de *Golguos* (Vat. 1/1: 230); 1381: Szent Péter-plébániaegyház (MVV. Nyitra 513).
- Garčin**, Pozsega vm.: 1694: *Garczin*, eccl. S. Petri (ComPos. 69).
- Géc** (= Nagygéc és Kisgéc), Szatmár vm.: 1339: Szent Péter apostol egyház (Maksai: Szatmár 139).
- Gercsely** (= Hrčel), Zemplén vm.: 1332–7: Stephanus sacerdos Sancti P[etri] de *Bzel* (Vat. 1/1: 250). – Az azonosításhoz l. Ortway: EgyhFöldl. 1: 189.
- ? **Gjurgjié**, Körös vm.: 1334: ecclesia beati Petri de possessione *Georgii*, filii Pauli (Ortway: EgyhFöldl. 2: 759).
- Gora**, Zágráb vm.: 1334: eccl. sancti Petri ... de *Gora* (ComZagr. 1: 111). – Vö. Ortway: EgyhFöldl. 2: 746.
- + **Gorica**, Csugovec k., Körös vm.: 1334: eccl. sancti Petri de *Goricha* (Ortway: EgyhFöldl. 2: 736). – Vö. Csánki: Körös 72.
- Gradec**, Zágráb vm.: 1431: parochiali ecclesia S. Petri in *Grodech*, praedictae [Zagrabiensis] d. (Lukcsics 2: 44); ecclesiae S. Petri in *Gradech*, dictae [Zagrabiensis] d. (Lukcsics 2: 51–2).
- Gudovac**, Körös vm.: 1452: eccl. beati Petri in *Gwdowcz* (ComCris. 88).
- Gyulakeszi**, Zala vm.: 1346: *Kezy* de Comitatu Zaladiensi et ecclesia beati petri (HO. 1: 189). – Vö. Ortway: EgyhFöldl. 2: 815; Bálint: ÜnnKal. 1: 505.
- Harina** (=Herina), Doboka vm.: 1449: *Harynna*, Szent Péter-templom (KolmJk. 1: 354). – Díszes egyháza, művészettörténeti értékelés szerint, a XII. század végén épült (Gy. 2: 72).
- Harka** (= Magyarfalva), Sopron vm.: 1309: *Harka*, Szent Péter-egyház (AOkl. 2: 276); 1419: pro ecclesia sancti Petri in *Horka* (SopronO. 2: 47); 1432: ecclesia sancti Petri in *Harka*, que olim una extitit de ecclesiis principalibus (SopronO. 2: 183). – Vö. Cs. 3: 610.

- Hejőbába**, Borsod vm.: 1332–5: Benedictus sacerdos ecclesie Sancti P[etri] de *Ba-ba*, Benedictus [sac.] de *Babil, Baba* (4x) (Vat. 1/1: 249, 321, 334, 339, 348, 364). – Vö. Gy. 1: 753; Soós 104; Kovács 39.
- Helesfa**, Baranya vm.: 1305/1320 > 1372/1746: St. sac. eccl-e S. Petri mr-is de v. *Chelley* (Gy. 1: 315; vö. AOkl. 1: 350).
- ?Hetmény**, Vágsellye (= Šal'a) része, ill. p.-ja, Nyitra vm.: 1332: Johannes sacerdos Sancti Petri de *Meken* (Vat. 1/1: 185). – Vö. Ortway: EgyhFöldl. 1: 22.
- + **Hodosmonostora**, p. Arad h. (*Hodosbodrogi zárda*: Hnt. 1913), Arad vm.: é. n. [1177] > 1405: t. eccl-e de *Hvdust*, 1278/XVIII. sz.: patronatum mon-i S. Petri de *Harduld* [h.: *Hwdusd*] (Gy. 1: 178).
- Homonna** (= Humenné), Zemplén vm.: 1332–5: Michael sacerdos de Sancto Petro de *Humenna, Humanus, Humuna, Humunna, Humerna* (Vat. 1/1: 257, 328, 333, 346, 362). – Vö. ComZemp. 72.
- Homrogd**, Abaúj vm.: 1332–5: Johannes sacerdos de *Humened ~ Humrucd*, Johannes de *Homrod* (Vat. 1/1: 214, 318); 1510: Szent Péter-egyház (Soós 495). – Vö. Gy. 1: 91–2.
- Ipolykiskeszi** (= Malé Kosihy), Hont vm.: 1332: Georgius sacerdos Sancti Petri de *Quespa ~ Quessu* (Vat. 1/1: 189). – Vö. Ortway: EgyhFöldl. 1: 33; Bakács: Hont 140; Gy. 3: 207.
- + **Iszgrin**, Veszprém k., Veszprém vm.: 1429: *Izgryn*, Szent Péter apostol egyház (Cs. 3: 235).
- Kács**, Borsod vm.: 1248/1326: terris nobilium de genere Werusur et monasterii de *Kach* (CD. 4/2: 18); 1292/1372/1380: abbate Monastery sancti Petri apostoli de *Kach* de ordine sancti Benedicti (Kandra: EgriEm. 1: 366; az évszámra l. Gy. 1: 778); 1317/1318: fr. Laur. provincialis fr-um S. Crucis de heremo O. S. Aug. cum fr-bus meis Mathya vicario nostro de *Kaach*, 1332–5: abb. de *Kach* (Gy. 1: 778); 1467: apát (Cs. 1: 173). – A bencés monostor az Örsúr nemzetsége volt. Úgy látszik, hogy időlegesen a pálosok kezére került (1317), a pápai tizedszedés idején azonban már ismét apátja van. – Vö. Cs. 1: 173; PRT. 12/B: 366; Ortway: EgyhFöldl. 1: 212; Gy. 1: 779; Soós 94; Bálint: ÜnnKal. 1: 504; Kovács 98.

- Kamarca**, Körös vm.: 1324: *Kamarcha*, Szent Péter-kápolna (AOkl. 8: 137).
- Károly**, p. Szeghalom h., Békés vm.: 1326/1327/1380: *Karul* ... cum eccl. lapidea in honorem S. Petri ap-li constructa (Gy. 1: 509). – Vö. Bálint: ÜnnKal. 1: 506.
- Kašina**, Zággráb vm.: 1217: eccl. sancti Petri, 1277: eccl. sancto Petro de *Casna*, 1334: eccl. sancti Petri de *Casna*, 1380: eccl. beati Petri de *Cassayna* (ComZagr. 1: 162–3). – Vö. Ortway: EgyhFöldl. 2: 768.
- Kehida**, Zala vm.: 1322: villa *Kedhyda* ... cum ecclesia beati Petri apostoli que est in predicta villa constructa (ZalaO. 1: 160); 1333–5: Thomas [sac.] de *Kedhida* (Vat. 1/1: 376). – Vö. Cs. 3: 69; Bálint: ÜnnKal. 1: 505.
- + **Kemecse**, Csanád k., Csanád vm.: + 1256: mon. *Kemeche* (Gy. 1: 860); 1334–5: Paulus (sac.) de *Kemeche*, *Kremeche* (Vat. 1/1: 154, 158); 1400: parochialis ecclesia sancti Petri de *Kemeche* (Vat. 1/4: 279). – A Csanád nemzetség monostora állt itt, amelyet azonban 1256 után nem említene. – Vö. Ortway: EgyhFöldl. 1: 414; Cs. 1: 698; Gy. 1: 860.
- Kistábor** (= Mali Tabor), Varasd vm.: 1590: *Kys Thabor* ... eccl. beatorum Petri et Pauli apostolorum (ComVar. 105).
- Kisvárda**, Szabolcs vm.: 1293 k.: Johannes sacerdos de *Warada* (ZO. 1: 82); 1332–5: Stephanus sacerdos Sancti P[etri] de *Varada* (Vat. 1/1: 247); 1383: in cimeterio ecclesie beati petri apostoli in eadem *Warada* constructe (ZO. 4: 253); 1433: ecclesias parochiales SS. Petri et Pauli app. de *Warda* ... Agriensis d. (Lukcsics 2: 86); 1452: Mathie ... plebano, ad ecclesiam parochialem beatorum Petri et Pauli apostolorum in oppido *Varda* habitam (ZO. 9: 323). – Vö. SzabSzatm. 63; Bálint: ÜnnKal. 1: 505; Németh: Szab. 200–1.
- Kócs**, p. Tiszafüred és Egyek h., Szabolcs vm.: 1332–5: Demetrius sacerdos Sancti Petri de *Colh* (Vat. 1/1: 246). – Vö. SzSz. 25: 144; Németh: Szab. 112.
- ?**Kohanóc** (= Vágkohány/Kochanovce), Trencsén vm.: 1332: Wolphinus ~ Wlulinus dictus Lupus de *Bremmitorio*, dictus Lupus de Sancto Petro (Vat. 1/1: 199, 200). – Ortway Tivadar azonosítása azon alapszik, hogy Kohanóc „egyháza Sz. Péter és Pál tiszteletére van felavatva” (Ortway: EgyhFöldl. 1: 98).
- Kolozsvár** (= Cluj-Napoca), Kolozs vm.: 1455: *Coloswar*, Szent Péter és Pál apostol

- temploma (KolmJk. 1: 496); 1471: in suburbio civitatis *Coloswar*, Péter és Pál apostol egyháza (KolmJk. 1: 722); 1491: *Koloswar*, Szent Péter-templom (KolmJk. 2: 73). – 1455-ben a *Zentpetherwchaya* lakói kijelentik, hogy e külvárosi templom mindig plébániaegyház volt. – Vö. Cs. 5: 313.
- + **Konoba** (= Petrovsko), Varasd vm.: 1334: ecclesia sancti Petri de *Conoba* (Ortvay: EgyhFöldl. 2: 747). – Vö. ComVar. 123.
- + **Kontóc**, Pozsega vm.: 1506: *Konthowcz*, *Konthowch*, eccl. Sancti Petri (ComPos. 107).
- Körmösd**, p. Mezősas h., Bihar vm.: 1235/1550: ecclesia sancti Petri de terra *Cornust* (VR. 304). – Vö. Gy. 1: 637; Bálint: ÜnnKal. 1: 506; Jakó 285.
- Lesencetomaj**, Zala vm.: 1343: *Tumey* ... ecclesie ... parochiali in honore beati Petri constructe (ZalaO. 1: 411). – Vö. Cs. 3: 116; Koppány 172.
- Lónya**, p. Merészpatak (= Merník) h., Zemplén vm.: 1332–5: Petrus sacerdos Sanctorum Petri et Pauli de *Lonha*, *Lona*, *Lonona*, *Lounia*, *Lomia* (Vat. 1/1:251, 323, 331, 345, 361); 1429: par. eccl. S. Petri de *Loma*, Agr. d. (Lukcsics 1: 226). – Vö. ComZemp. 110; SzabSzatm. 68 (a Bereg vármegyei Lónyára lokalizálva).
- Mágocs**, Tolna vm.: 1251: ad monasterium beati Petri de *Maguch* (ZO. 1: 6). – A bencés monostor valószínűleg a Szent-Mágocs nemzetségé volt (PRT. 12/B: 347). – Vö. Cs. 3: 439; Bálint: ÜnnKal. 1: 505.
- Majsa**, p. Regöly h., Tolna vm.: 1400: Szent Péter apostol egyház (Vat. 1/4: 239; idézi: Cs. 3: 440).
- Márcfalva** (= Marz), Sopron vm.: 1222: Szent Péterről nevezett ágostonos prépostság (Schwartz 64).
- Marija Bistrica**, Zágráb vm.: 1334: ecclesia beati Petri de *Biztricha* (Ortvay: EgyhFöldl. 2: 766). – Vö. ComZagr. 2: 10.
- Méra**, Abaúj vm.: 1299: Egid. sac. de *Mera* (Gy. 1: 118); 1302/1307: parochialis ecclesie sancti petri ... de *Mera* (AO. 1: 47). – Az anyaegyház (eccl. matricis) Felmérán volt. – Vö. Soós 504.
- (**Michi**), Egri em.: 1433: capellam SS. Petri et Benedicti de *Michi*, Agriensis d. (Lukcsics 2: 101).

- Mikepércs**, Bihar vm.: 1291–4: in *Perch*: pap (MNy. 22: 222); 1332–7: Pet. sac. de v. *Perch* stb. (Gy. 1: 653); 1347: possessionem *Eghazas Perch* vocatam ... retro sanctuarium ecclesie beati Petri apostoli in eadem fundata (AO. 5: 108). – Vö. Ortway: EgyhFöldl. 2: 545; Bálint: ÜnnKal. 1: 506.
- Miriszló** (= Mirăslău), Erdélyi Fehér vm.: 1274: *Mereslo*, in qua ... in honorem B. Petri eccl. extitit de lapidibus fabricata (Gy. 2: 174). – Vö. Ortway: EgyhFöldl. 2: 664.
- (**Mlacha**), Zágrábi em.: 1334: [eccl.] sancti Petri de *Mlacha* (Ortway: EgyhFöldl. 2: 752). – Ortway az ogulin-sluinji kerületi Mrežnica plébániájával azonosította, amelynek a múlt század végén Szent Péter és Pál-temploma volt.
- Mogyorókerék** (= Eberau), Vas vm.: 1221: ecclesia Sancti Petri (Ortway: EgyhFöldl. 2: 811).
- Monostorszeg** (= Bački Monoštor), Bodrog vm.: 1327 > 1365: fr. Mart. abb. de S. Petro de districtu Bodrog ... eccl. S. Petri (Gy. 1: 713); 1379: Monasterium beatorum Petri et Pauli apostolorum et abbas de eadem ... Abbas monasterii B. Petri Ap. de *Monostor* (Cs. 2: 194–5). – Állítólag cisztercita apátság volt. – Vö. Ortway: EgyhFöldl. 2: 773; PRT. 12/B: 343 (mint bencés monostor).
- Nagyvárad** (= Oradea), Bihar vm.: 1332–7: Nycolaus sacerdos Sancti Petri de monte, Nycolaus sacerdos de monte Sancte Petri, Nycolaus sacerdos Sancti Petri, Petrus sacerdos dictus Sanctus Petrus, Stephanus sacerdos Sancti Petri de monte, Stephanus sacerdos Sancti Petri (Vat. 1/1: 46, 61, 69, 78, 83, 90); 1428: Bartholomeus Petri plebanus parochialis ecclesie Sancti Petri de Montibus Waradiensis diocesis (Körmendy: Ann. 56). – A mai Kálvária-hegyen állt. – Vö. Ortway: EgyhFöldl. 2: 557; Cs. 1: 600; Gy. 1: 684, 688.
- + **Náta**, Turkeve k., Külső-Szolnok vm.: 1261/1271: *Nachaeghaz* (KJ. 2/1: 122); 1326: *Natha* ... in qua ecclesia sancti Petri martiris esset fundata iuxta fluvium Twr existens (AO. 2: 269).
- Novaki**, Körös vm.: 1334: ecclesia sancti Petri de *Noak* (Ortway: EgyhFöldl. 2: 763). – Vö. Csánki: Körös 89.
- Nyaláb**, várrom Királyháza (= Korolevo) m., Ugocsa vm.: 1516: eccl. beatorum Petri et Pauli sub eodem Castro [*Nyaláb*] (ComMarmUg. 196).

+ **Nyék**, Szerém vm.: 1327: *Nyek*, Szent Péter-kőtemplom (Cs. 2: 250). – Vö. AOkl. 11: 191.

Óbuda, Budapest része, Pilis vm.: 1077–1095 > 1148/1253: ad usum fratrum *Budensis* ecclesie (DHA. 1: 308); 1253: Commetanei ... Capitulum Ecclesie Sancti Petri *Budensis* (ÁÚO. 7: 351; MES. 1: 408); 1256: terre sancti Petri maioris ecclesie *Budensis* (HOKlt. 48); 1302: *Buda vetus*, Szent Péter-egyház (AOkl. 1: 137); 1311: Lector ecclesie beati Petri de *Buda veteri* (MES. 2: 635); 1317: Capitulo ecclesie beati Petri de *weteri Buda* (AO. 1: 423); 1321: cum ecclesia s. Petri in *Veteribuda* (MES. 3: 9); 1324: privilegium capituli ecclesie beati Petri de *Veteri Buda* (Károlyi O. 1: 54); 1345: de canonicatu ecclesie collegiate Sancti Petri de *Veteribuda*, Wesprimiensis diocesis (Bossányi 1/2: 123); 1353: Stephani prepositi ecclesie beati Petri *Budensis*, = (Bossányi 2: 270); 1356/1412: ad beatum Petrum apostolorum principem, in cuius nomine glorioso ipsa *Budensis* ecclesia existit fundata (Bártfai: Pest 131); 1433: presbyter canonicus collegiate ecclesie S. Petri de *Veteribuda*, Strigoniensis d. (Lukcsics 2: 119); stb. – A prépostságot, társas káptalant állítólag I. István alapította 1012 körül (Bálint: Ünnkal. 1: 504, 505; Rupp: BP. 11). Az egyház Szent Szaniszló tiszteletére állított oltárát 1506-ból ismerjük (DHA. 1: 205). További oltárai: Szent András (1470: BalLevt. 137; 1479: JusthLevt. 114), Szent Kereszt (1476: BalLevt. 141), Krisztus Teste (1467: HanvayLevt. 157; 1476: BalLevt. 149). Maradványai a III. ker., Fő tér és Korvin Ottó tér alatt vannak (Gajáry 345).

Ógelle (= Holice), Pozsony vm.: 1253: Chrachyno sacerdote Sancti Petri de *Galla* (ÁÚO. 2: 243); 1320: ecclesie sancti petri de *Gelye* (AO. 1: 554; vö. MES. 2: 782); 1328: Michael presbiter plebanus ecclesie beati Petri apostoli de villa *Gele* (AO. 2: 361; vö. MES. 3: 136); 1401: *Gelee* ~ *Gelle*, Szent Péter és Pál-plébánia-egyház (Zs. 2/1: 99). – Vö. Ortvyay: EgyhFöldl. 2: 794.

Ollár, Kemendollár része, Zala vm.: 1333: Joseph [sacerdos] de *Allar* (Vat. 1/1: 376); a titulusra l. Bálint: ÜnnKal. 1: 505.

Oros, Nyíregyháza része, Szabolcs vm.: 1328: Thomas de *Wrus* ... ecclesiarum sacerdotes (ZO. 1: 314); 1332–5: Thomas sacerdos Sancti P[etri] de *Ciros*,

Thomas [sac.] de *Oras, Vrs, Wrus* (Vat. 1/1: 247, 327, 343, 359); 1345: Szent Péter-egyház (KállayLevt. 1: 187). – Vö. SzabSzatm. 97; SzSz. 25: 142; Soós 440; Németh: Szab. 146.

Pacsinta, Valkó vm.: 1377: Szent Péter-templom (Cs. 2: 286).

+ **Páli**, Szeremle k., Bodrog vm.: 1320: *Pauli ... prope cancellam eccl-e S. Petri ap-li ibidem constructe* (Gy. 1: 725).

Pálóc (= Pavlovce nad Uhom), Ung vm.: 1418: *ecclesiam S. Petri de Paloch*, Agr. d. (Luksecs 1: 56).

Papi, tanya Fáj h. (Hnt. 1967. 241), Abaúj vm.: 1327 > 1410: *in eccl. B. Petri ap-li de Popy* (Gy. 1: 129).

Pécs Baranya vm.: 1009/+1205–35/1350/1404: *Quinqueecc. ... a S. Petro apostolo in cuius honore ... constructus est ep-tus*, Chron. Vindob. 1046-ra: *Petrus rex ... sepultus est Q-is in basilica, quam ipse fundaverat anno tertio regni sui ... fundaverat in honore B. Petri ap-li* (Gy. 1: 356); +1057/+1235/1350/1404: *par. S. Petri Q-ensis*, Chron. saec. XIV. sz. 1064-re: *Q-is ... in regiam B. Petri principis ap-rum basilicam*, 1227/1443: *in ecclesia beati Petri Quinqueecclesiis*, 1232 > 1413: *eccl-m Q-ensem in honorem B. Petri ap-rum principis constitute*, é. n. [1235–70] > 1402: *eccl. Q-ensis in honore B. Petri*, 1235: *Q-ensis ... in eccl. S. Petri* (Gy. 1: 357); stb. – Az István király által 1009-ben alapított püspökség székhelye. A székesegyház 1040-ben építtette föl Péter király, s itt is temetkezett el. E korból a következő oltárait adathatjuk: 1. Szent Péter (1057: *super altare S. Petri*); 2. Szent Kereszt (1235: *ad altare S. Crucis*, 1332–7: Gy. 1: 357; 1351: ZO. 3: 428); 3. Szent Gergely pápa (1329: *sacerdos altaris beati Gregorii pape*; CD. 8/3: 397; 1374: ZO. 3: 578); 4. Szent Ilona (1332–7: Blas. sac. S. Helene, Blas. sac. altaris B. Elene; Gy. 1: 357); 5. Szent László (1332–7: St. sac. altaris S. Ladislai; uo.); 6. Szent Ambrus (1371: *magistrum Altaris sancti Ambrosy confessori*; ZO. 2: 457); 7. Szent Márton (1347: *magistrum altaris sancti Martini*; ZO. 2: 287; 1374: uo. 3: 553; 1376: uo. 3: 629); 8. Szent János evangélista (1350: *magistrum Altaris sancti Johannis Ewangeliste*; ZO. 2: 421; 1370: *Paulum sacerdotem magistrum altaris beati Johannis apostoli et ewangeliste*; uo. 3: 394–5; 1374: uo. 3: 546); 9.

Szent Imre (1370: Stephanum sacerdotem magistrum altaris beati Emerici ducis et confessoris: ZO. 3: 393–4); 10. Szent Miklós (1376: Mychaelem sacerdotem magistrum altaris beati Nicolai confessoris in ecclesia nostra: ZO. 3: 645–6); 11. Szent Balázs (1376: anthonium sacerdotem magistrum altaris beati Blasy martyris in ecclesia nostra: ZO. 3: 629); 12. Szent Jakab (1418: alt. S. Jacobi: Lukcsics 1: 70); 13. Szent Fülöp és Jakab (1371: demetrium sacerdotem magistrum altaris sanctorum philippi et Jacobi apostolorum in ecclesia nostra: ZO. 3: 439); 14. Szent István mártír (1418: alt. s. c. B. Stephani prothomart.: Lukcsics 1: 68); 15. Szent Kozma és Damján (1454: altari SS. Cosmae et Damiani sito in ecclesia Quinqueecclesiensi: Lukcsics 2: 327); 16. Krisztus Teste (1443: altaris Corporis Christi in ecclesia *Quinqueecclesiensi*: uo. 2: 210). – Végül ezzel volt kapcsolatban a 17. Szűz Mária-oltár (1446: ad altare B. Mariae V. sita in curia praepositali dictae maioris ecclesiae: uo. 2: 230). – Vö. Gy. 1: 358–9, 362; Cs. 2: 463; Bálint: ÜnnKal. 1: 504.

Pécsely, Zala vm.: 1244: egyház (VeszpRégTop. 176); 1394: in *maiori Pechel* ante ecclesiam beati Petri apostoli ibidem constructam (ZalaO. 2: 266). – Vö. Bálint: ÜnnKal. 1: 505; Koppány 101.

?Pecsina, Zágrábi em.: 1429: Paldus Fortuna plebanus ecclesie Sancti Petri in *Pechina* Zagrabiensis diocesis (Körmendy: Ann. 58). – A rendelkezésemre álló névtárakban csak Lika-Krbava vármegyében találók e néven településeket.

Pécsvárad, Baranya vm.: +1015/+1158/1323/1403: iuxta S. Petrum (Gy. 1: 364); 1327: Blasius sacerdos ecclesie beati Petri (ZO. 1: 301); 1332–7: Paulus (sacerdos) de S. Petro, Paulus Sancti Petri de *Waradyno* (Vat. 1/1: 283, 316); 1413: in angulo ecclesie Beati Petri apostoli (Zs. 4: 109); stb. – Vö. Ortway: EgyhFöldl. 1: 252; Gy. 1: 363–4; Cs. 2: 465.

Pécsvárad, Baranya vm.: +1015/+1158/1323/1403: capellam ... B. Petri, mono connexam, +1158: ob capellas in honorem S. Petri et OOSS. consecratam (Gy. 1: 364). – A várban levő Szent Benedek-monostorhoz tartozott. – Vö. Ortway: EgyhFöldl. 1: 252.

Pest, Budapest része, Pest vm.: 1288: Gellért guardian (CD. 7/3: 367, idézi: Rupp: BP.

- 246); 1306: apud ecclesiam Beati Petri in *Rakus* (TT. 4: 93; MES. 2: 578). – Ere-detileg minorita (conventuales ordinis) kolostor volt, de tőlük 1492-ben elvették, és az obszerváns ferencesekre bízta (BalLevt. 163). – Vö. Cs. 1: 24; Gajáry 369.
- Peterd**, hn. Nagybodolya (= Podolje) h., Baranya vm.: 1330: *Peturd* ... a fenestra super altaris eccl-e ... per medium eiusdem eccl-e S. Petri (Gy. 1: 369).
- Pétermvár** (= Újvidék/Novi Sad), Bács vm.: 1237/1279/1385: *Peturwarod* ... interv-m ipsorum et abb-is est constructa eccl. S. Petri (Gy. 1: 230).
- Petricška** (= Donja Petrička, Gornja Petrička), Körös vm.: 1499: *Petrecz*, eccl. sancti Petri (ComCris. 181).
- Petrijanec**, Varasd vm.: 1334: eccl. Sancti Petri in *Bruchina* (ComVar. 123). – Vö. Ortway: EgyhFöldl. 2: 761.
- Petrova Gora**, Varasd vm.: 1334: ecclesia sancti Petri ibidem [de *Lobor*] (Ortway: EgyhFöldl. 2: 748); 1560: *Petrouogora* (ComVar. 123).
- Petrovina**, Zágráb vm.: 1334: ecclesia beati Petri de *Petrovina* (Ortway: EgyhFöldl. 2: 768); 1470: ex parochialibus ecclesiis Sancti Georgii de Superiori Towitza et Sancti Petri de *Petrowina* dicte Segrabiensis diocesis (Körmendy: Ann. 78).
- Petrovina**, Zágráb vm.: 1334: [eccl.] sancti Petri *Biscupech* (Ortway: EgyhFöldl. 2: 751); = *Biskupech*, 1345: [eccl.] sancti Petri de *Volaula*, 1501: eccl. sancti Petri in *Petrowyna* (ComZagr. 2: 57).
- Ploščica Stara**, Körös vm.: 1501: [eccl.] S. Petri de *Polosytycza* (Csánki: Körös 72).
- (**Podcrisye**), Zágrábi em.: 1334: ecclesia sancti Petri de eodem [Podcrisye] (Ortway: EgyhFöldl. 2: 743). – Ortway szerint „Talán a mai Petrovac Boszniában, Kluž-tól nyugatra”.
- Poroszló**, Heves vm.: 1219/1550: cum abbate monasterii *Poroszlo* (VR. 236); 1253: patroni monasterii de *Prozlow* (KárolyiO. 1: 1); 1421 k.: Szent Péter és Pál monostora (Cs. 1: 56). – A valószínűleg bencés monostor (Kovács 100) kegyura a Sártiván-Vecse nemzetségéből való Poroszlai család volt (Karácsonyi: MNemz. 3: 31–2).
- Pozsega** (= Slavonska Požega), Pozsega vm.: 1220 k.: (Capitulum ecclesie beati) Petri de *Posega* (HO. 8: 17); 1256: Capitulum Ecclesie Beati Petri de *Posaga* (ÁÚO.

7: 443); 1272: eccl. sancti Petri de *Posoga* (ComPos. 200); 1280/1293: magistri Wrbazii prepositi ecclesie Sancti Petri de *Posaga* (ÁÚO. 12: 302); 1283: discreti viri vrbazi, prepositi ecclesie sancti Petri de *Pasga* (MES. 2: 172); 1308: Laurentius prepositus ecclesie beati petri de *posega* (AO. 1: 157); stb. – A várban állt, prépostság és társas káptalan volt. – Vö. Ortway: EgyhFöldl. 1: 270; Rupp 1: 408.

Pöstyén (= Piešťany), Nyitra vm.: 1418: par. ecclesiam B. Petri ap. de *Pestzen*, Strig. d. (Lukcsics 1: 60).

Prodaviz (= Virje), Körös vm.: 1270: határjárásában: ad ecclesiam Beati Petri (ÁÚO. 8: 280).

Pusztapát (= Pác), Pozsony vm.: 1323: Perhtoldus sacerdos, rector ecclesie beati Petri de *Paach* (MES. 3: 35). – Vö. AOKlt. 7: 212 (*Paath*).

Rendve (= Radava), Bars vm.: 1304: ecclesie beati Petri apostoli ... in eadem *Rendwe* existentem (RDES. 1: 153); 1304/1307: circa ecclesiam beati Petri apostoli in eadem *Rendwe* (RDES. 1: 156); 1319/1328: *Renduey* ... cum ecclesia sancti Petri de eadem (RDES. 2: 224); 1332: Andreas sacerdos Sancti Petri de *Vasuk ~ Raudve* (Vat. 1/1: 187). – Vö. Gy. 1: 468.

(Resti), Esztergomi em.: 1332: Johannes de Sancto Petro de *Insula ~ Resti* (Vat. 1/1: 197). – A nyitrai főesperesség plébániái után sorolják fel. Fölvetem, hogy talán a Rosd-szigetről (Szentendrei-sziget) van szó, s akkor a Tahitótfaluhoz tartozó *Szentpéter* puszta (MVV. PPSK. 1: 139) adata.

Sajónémeti, Borsod vm.: 1246/1437: ab ostio ecclesie sancti Petri ... *Nemphy* (HOKlt. 14); 1286: eccl-m ipsorum seu B. Petri ap-li in eadem *Nempti* (CD. 5/3: 326); 1332–5: [sacerdos ecclesie] Sancti Petri et Pauli, Johannes [sac.] de *Nempti, Nempty*, =, =, *Felneumpti* (Vat. 1/1: 248, 325, 335, 338, 347, 363). – Vö. Gy. 1: 792; Ortway: EgyhFöldl. 1: 171; Soós 184.

Sajópetri, Ládpetri része, Borsod vm.: 1332–5: Johannes sacerdos ecclesie Sancti P[etri], Johannes [sac.] de *Poter, Petri, Petrim, Peter, Pet(ri)* (Vat. 1/1: 249, 321, 334, 339, 348, 364). – Vö. Gy. 1: 801; Bálint: ÜnnKaI. 1: 505; Soós 113.

Sajtoskál, Sopron vm.: 1234: Terra *Cal* in qua sita est ecclesia in honorem S. Petri (ÁÚO. 6: 551; idézi: Cs. 3: 591).

Sáp, Bihar vm.: 1429: par. eccl. S. Petri de *Saap*, Varad. d. (Lukcsics 1: 221).

Sárá (= Kissárá/Malé Šarovce, Nagysárá/Vel'ké Šarovce), Bars vm.: 1266: *Sarou ... cum ecclesia in honore Beati Petri Apostoli constructa* (ÁÚO. 8: 154); 1332: *Johannes sacerdos Sancti Petri de Sarro* (Vat. 1/1: 188). – Vö. Gy. 1: 471, 472; Ortway: EgyhFöldl. 1: 40 (téves lokalizálással).

+ **Sárvár**, Nagyecsed h., Szatmár vm.: 1217/1550: S. Petri de *Sasvar* (VR. 216); 1335/1336: in monasterio sancti Petri *Saruar* (AO. 3: 233); 1347: ius patronatus monasterii ... in honore sancti Petri apostoli in *Sarwar ... constructi* (AO. 5: 18). – Vö. Cs. 1: 485; SzabSzatm. 76.

Siófok, Somogy vm.: 1488: Szent Péter-egyház (Bálint: ÜnnKal. 1: 505).

Somogyvár, Somogy vm.: 1210: capelle Beati Petri in oppido *Symigiensi* (ÁÚO. 1: 103; PRT. 1: 617); 1215: capelle Sancti Petri (PRT. 1: 632); 1429: par. eccl. S. Petri de *Somogwair*, Vespr. d. (Lukcsics 1: 216). – Vö. Cs. 2: 582; Bálint: ÜnnKal 1: 505.

Sopronhorpács, Sopron vm.: 1295: per patronos Monasterii Sancti Petri de *Hurbach* (CD. 7/2: 183–4); 1358: Prepositus monasterii B. Petri apostoli de *Horpach* com Sopron. ord. S. Augustini regularium canonicorum (Cs. 3: 611). – Az ágostonos prépostság patrónusa az Osl nemzetségből való Agyagosi család volt. – Vö. Ortway: EgyhFöldl. 2: 799; Bálint: ÜnnKal. 1: 505; Rupp 1: 475.

Sümeg, Zala vm.: 1334: Szent Péter-anyaegyház (VeszphHtLex. 2: 352).

Szalatnya (= Slatina), Hont vm.: 1283: *Zalathna*, Szent Péter-egyház (BalLevt. 24).

Szatmárzsadány (= Sătmărel), Szatmár vm.: 1406: ius patronatus capelle in honorem beati Petri apostoli in eadem *Sadan* fabricate (Zs. 2/1: 594).

Szeged, Csongrád vm.: 1458: magistratus hospitalium sancti Petri apostoli ... ecclesiarum in eadem civitate nostra *Zegediensi* fundatarum (Reizner: Szeged 4: 54). – Az ispótyátemplom az Alsóváros területén állt. – Vö. Cs. 1: 677; Gy. 1: 902.

Székesfehérvár, Fejér vm.: Chron. saec XIV. [1235]: Rex Bela ... coronatus est ... in cathedrali eccl. B. Petri *Albe*, quam ipse consecrari fecit (Gy. 2: 368); 1304: in ecclesia sancti Petri *Albensi* (Theiner 1: 412; vö. AOkl. 1: 276); 1352: parochialem ecclesiam sancti Petri martiris, ac canonicatum et prebendam ecclesie *Albensis*,

Wesprimiensis diocesis (Bossányi 1/2: 244); 1471: Ecclesia parochialis S. Petri Canonici ecclesie B. Petri Apostoli, 1478: Cimiterium parochialis ecclesie ... B. Petri Apostoli intra muros civitatis ... Albaregalis (Cs. 3: 309). – Vö. Bálint: ÜnnKal. 1: 505.

?Szentpál, Veszprémi em.: 1432: Paulus Marcii de Senne, presbyter ordinis fratrum Heremitarum ordinis S. Augustini, frater domus SS. Petri et Pauli apostolorum de Sanctopaulo Vesprimiensis d. (Lukcsics 2: 64). – Az egyházmegyében nem ismerek olyan Szentpál nevű falut, amelyben ágostonos remeteház állt volna. Gondolhatunk azonban a Szent Ágoston szabályai szerint élt pálosokra is, akiknek pl. Somogyban, Zselicszentpálon volt kolostoruk (SMFN. 543). Vagy a néphagyomány klastromról tud az Iharosberény határába eső Szentpál dűlőben is (SMFN. 596).

Szenyér, Somogy vm.: 1345: *Zynier ... in ecclesia beati Petri apostoli, in eadem possessione constructa* (MES. 3: 570).

Szerencs, Zemplén vm.: 1247: abbas de *Scerench* (ÁÚO. 7: 224); 1321: in Jure patronatus monasterij sancti Petri de *Zerench* (AO. 1: 620); 1332–5: Mathias abbas monasterii Sancti Petri ordinis Sancti Benedicti (Vat. 1/1: 251); 1382 > 1400: *Zerench*, Szent Péter-monostor (Zs. 2/1: 15). – A bencés monostort valószínűleg a Bogát-Radvány nemzetség alapította. – Vö. ComZemp. 184–5; PRT. 12/B: 391; Ortway: EgyhFöldl. 1: 197, 213; Cs. 1: 363; Bálint: ÜnnKal. 1: 505; Kovács 99.

Szőlős, p. Pécska (= Pecica) k., Csanád vm.: 1329: *superiorem Zevleus ... in qua est ecclesia in honore beati Petri constituta* (AO. 2: 418). – Vö. Dávid Katalin: Csan-MűvTop. 60; Gy. 1: 872.

Tab, Somogy vm.: 1320: *apud ecclesiam beati Petri apostoli in villa Tob* (ZO. 1: 176). – Vö. Ortway: EgyhFöldl. 2: 797; Cs. 2: 649; MVV. Somogy 162, 420, 421; Bálint: ÜnnKal. 1: 505.

Tapolca, Miskolc része, Borsod vm.: 1219/1550: *ioubagiones monasterii de Taplucia pertinentis ad genus Mizidaczij* (VR. 229); 1364: *patronatus mon-i B. Petri de Tapolcza* (Gy. 1: 809); 1467: *Thapolcza*, Szent Péter bencés monostor (Sugár 254); 1513: *pro annat. monasterii Sancti Petri et Pauli de Tapolcha Agri-*

ensis [diocesis] (Körmendy: Ann. 109). – A bencés monostor a Miskolc nemzet-ségé volt. – Vö. PRT. 12/B: 378; Cs. 1: 180; Gy. 1: 810; Bálint: ÜnnKal. 1: 505; Soós 130; Kovács 97–8.

Tard (= Tordince), Valkó vm.: 1308: *Thord* in qua est ecclesia in honore sancti petri constructa ... in Comitatu de Valkov (AO. 1: 144; vö. AOKl. 2: 140); 1359: in comitatu de Walkow possessionem ... *Tord* vocatam ... ecclesie beati Petri apostoli in eadem (SopronO. 1: 309). – Vö. Pesty: RégiVm. 1: 345; Cs. 2: 356; Ortway: EgyhFöldl. 1: XL, 250 (téves azonosítással).

Tata, Komárom vm.: 1093: monasterium Beatissimi Petri (PRT. 1: 591); 1152: ecclesia Sancti Petri (PRT. 1: 601); 1260 k.: abbas monasterii beati Petri de *Thata* (ÁÚO. 7: 544); 1290 k.: Leonardus Abbas Monasterij Beatorum Petri et Pauli Apostolorum *deTata* (ÁÚO. 12: 491); 1388: Petrum, Abbatem Ecclesiae beatorum Petri et Pauli de *Tata* (CD. 10/1: 445); 1402: *Thata*, Szent Péter és Pál-monostor (Zs. 2/1: 242); 1418: abbati mon. SS. Petri et Pauli de *Tata*, Jaur. d. (Lukcsics 1: 71). – A bencés monostor állítólag még Szent István korában keletkezett, s a hagyomány szerint István „keresztatyja, Deodatus san-severinói gróf alapította” (PRT. 12/B. 201). – Vö. Karácsonyi: MNemz. 1: 387; Ortway: EgyhFöldl. 2: 788; Gy. 3: 458; Cs. 3: 491; Bálint: ÜnnKal. 1: 505.

Terbegec (= Trebušovce), Hont vm.: 1332: *Lecatus* (!) ecclesie Beati Petri apostoli de *Chrelchzer* ~ *Trebekecz* (Vat. 1/1: 186); 1425: eccl. b. Pauli et Petri ap. de *Terbegech* (Bakács: Hont 202). – Vö. Ortway: EgyhFöldl. 1: 30; Gy. 3: 257; Bálint: ÜnnKal. 1: 505.

Tiszaszászfalu (= Szaszovo), Ugocsa vm.: 1271: *Felzaz* ... eccl. Sancti Petri (CD. 5/1: 176; KJ. 2/1: 116). – Vö. ComMarmUg. 205.

Tiszatenyő, Külső-Szolnok vm.: 1299: Szent Péter-prépostság (Ortway: EgyhFöldl. 2: 787); 1339: a Sanctuario Monastery beati Petri apostoli in eadem *Theneu* existentis (Kandra: EgriEm. 1: 371). – A monostor a Szent Sír kanonokrend prépostságé volt. – Vö. PRT. 12/B: 95; Soós 298.

Tőrek, p. Lesencetomaj k., Zala vm.: 1211: *Turch* ... ad basillicam Sancti Petri iuxta Bolotyn (PRT. 10: 516; ÁÚO. 1: 125). – Vö. Bálint: ÜnnKal. 1: 505.

- Tshernembl**, Krajna: 1334: ecclesia sancti Petri de *Chernomel*, matrix (Ortvay: EgyhFöldl. 2: 752).
- Újlak** (= Ilok), Valkó vm.: 1447: in ecclesia parochiali S. Petri de *Wylak*, Quinque-ecclesiensis d. (Lukcsics 2: 249); 1451: ecclesiam S. Petri oppidi *Wylak*, Quinque-ecclesiensis d. (Lukcsics 2: 298); 1464 k.: Pleb. eccl. B. Petri Apost. de *Wylak*, 1482: Eccl. B. Petri et Pauli Apostolorum in *Wylak* (Cs. 2: 288–9). – 1447-ből a Szent Kozma és Damján tiszteletére állított oltárát is ismerjük (altare BB. Cosmae et Damiani). – Vö. ComSirm. 74.
- Újudvar**, Zala vm.: 1350: Benedictum sacerdotem ecclesie sancti Petri apostoli de dicta *Nova Curia* capellanum nostrum (ZalaO. 1: 498). – Már 1265-ben (cruciferrorum de *Nova Curia*: ZalaO. 1: 50) és 1325 k. említik a jeruzsálemi Szent János lovagok (keresztesek) itteni rendházát (Cs. 3: 120). Kérdéses, hogy ezzel van-e összefüggésben az 1350-beli adat.
- Vajdahunyad** (= Hunedoara), Hunyad vm.: 1450: ecclesiam parochialem SS. Petri et Pauli apostolorum in *Huniad* dictae [Transilvaniensis] d. (Lukcsics 2: 276).
- Vámosgyörk**, Heves vm.: 1332–5: Demetrius sacerdos Sancti Petri de *Jurg*, Nicolaus de *Kurg*, *Gewrk*, *Geurk* (Vat. 1/1: 252, 325, 341, 375); 1472: *Wamosgyewrk*, Szent Péter-egyház (Horváth: Galga 79). – Vö. Gy. 3: 96.
- Várad** (= Tekovský Hrádok), Bars vm.: 1306: patronatus ecclesie S. Petri medieta-tem, que est in medio ville *Varad* (Ortvay: EgyhFöldl. 2: 776; RDES. 1: 204; vö. AOKlt. 2: 51); 1324: *Varad*, Szent Péter-egyház (AOKlt. 8: 242). – Vö. Gy. 1: 484.
- Váraszó**, Heves vm.: XIII–XV. sz.: Szent Péter-egyház (Kovács 52; hivatkozása: Kovács, 1964).
- Varsány**, Visznek k., Heves vm.: 1337: *Wossyan* ... iuxta ecclesiam sancti Petri apostoli in eadem fundatam (AO. 3: 318). – Vö. Gy. 3: 143.
- Velbach** (= Ágostháza/Vel'bachy), Szepes vm.: 1400: *Ewlenbach*, Szent Péter és Pál-egyház (Zs. 2/1: 68); 1420: par. eccl. SS. Petri et Pauli AA. in *Ewlenbach*, Strig. d. (Lukcsics 1: 88).
- Velkenye** (= Velkyňa), Gömör vm.: 1336: *Wlkwnya*, Szent Péter-kőkápolna (Gy. 2: 557). – Vö. Bálint: ÜnnKal. 1: 505.

- Verbóc** (= Verbovec), Ugocsa vm.: 1429: Ecclesia B. Petri Ap. in *Verbeuch*, poss. in Ugocsa (Czinár: Index 481; vö. CD. 10/7: 111).
- Verpelét**, Heves vm.: 1332–5: Ladislaus sacerdos ecclesie Sancti Petri de *Vahret*, Ladislaus de *Welprech*, *Wepret*, *Welpud*, *Welperech*, *Welperek* (Vat. 1/1: 245, 324, 335, 337, 342, 358). – Vö. Gy. 3: 144.
- Vesztenic** (= Felsővesztény/Horné Vestenice), Nyitra vm.: 1332: Nicolaus plebanus Sancti Petri de *Vestinic* (Vat. 1/1: 183). – Vö. Ortway: EgyhFöldl. 1: 95.
- ? Vidasóc**, Zágráb vm.: 1334: ecclesia sancti Petri de *Vidusy* (Ortway: EgyhFöldl. 2: 744).
- Vidombák** (= Ghimbav), Brassó vid.: 1400: *Weidenbach*, Szent Péter-egyház (Vat. 1/4: 175; idézi Zs. 2/1: 22).
- Vinár**, Veszprém vm.: 1393: Szent Péter-egyház (Bálint: ÜnnKal. 1: 505).
- Vsatec**, Sredjani k., Pozsega vm.: 1420: capellam S. Petri ap. in monte *Usatech*, dicte [Zagr.] d. (Lukcsics 1: 97); 1501: capella sancti Petri de monte *Wsathecz* (ComPos. 236). – Vö. Csánki: Körös 81.
- Zágráb** (= Zagreb), Zágráb vm.: 1250: *Welica* határjárásában: venit ad locum, ubi conterminatur terre ecclesie sancti Petri (KJ. 1: 282); 1560: [eccl.] sancti Petri de Vico Latinorum, 1574: eccl. s. Petri in vico latino (ComZagr. 1: 191).
- Zalaigrice**, Zala vm.: 1333–5: Stephanus [sac.] de *Higrichi* (Vat. 1/1: 376); 1418: ecclesias B. Petri de *Igrici* ... Vespri. d. (Lukcsics 1: 54). – Vö. Bálint: ÜnnKal. 1: 505.
- Zaprešić**, Zágráb vm.: 1334: ecclesia sancti Petri de *Crapina* (Ortway: EgyhFöldl. 2: 767). – Vö. ComZagr. 2: 182.
- (Zehepech)**, Veszprémi em.: 1429: par. eccl. S. Petri de *Zehepech*, Vespri. d. (Lukcsics 1: 216). – Talán a Tófejhez tartozó, Zala vármegyei Szompács pusztára kell gondolnunk, amelynek már 1345-ben említették egyházát (possessionem *Zumpach* ... et eccl[esi]am ... in eadem: ZalaO. 1: 391).
- Žirovac**, Zágráb vm.: 1334: eccl. sancti Petri de *Sirounicha* (ComZagr. 2: 189). – Vö. Ortway: EgyhFöldl. 2: 747.
- Zlat** (= Slavsko Polje), Zágráb vm.: 1328: heremiti eccl. beati petri de monte *Zlath* ~ *Szlath*, 1364: eremiti ord. sancti Pauli eccl. beati Petri de monte *Szlat* (ComZagr.

2: 121); 1451: domum S. Petri ordinis S. Pauli primi heremitaie sub regula S. Augustini in monte *Zlath*, Zagrabiensis d. (Lukcsics 2: 295). – Tehát pálos kolostor volt.

-----, Esztergomi em.: 1332: Petrus sacerdos Sancti Petri (Vat. 1/1: 188). – Valószínűleg a nógrádi főesperességben volt. Bizonyos *Petri* pusztával aligha azonosítható (Ortvay: EgyhFöldl. 1: 40).

-----, Szabolcs vm.: 1332–5: sacerdos Sancti Petri (Vat. 1/1: 247). – Az Egri em. borzsovai főesperességében sorolják fel Pócs és a Nagydobossal azonosítható Szent Márton-egyház után.

-----, Varasd vm.: 1209: capella sancti Petri (ComVar. 144).

B. GERGELY PIROSKA

PROTESTÁNS FELEKEZETEK KERESZTNÉV- HASZNÁLATA A XVII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

1. Azt a folyamatot, amelyet a protestantizmus indított el a XVI. századtól az erdélyi magyar keresztnévhasználatban, eddigi vizsgálataim során protestáns-katolikus szembeállításban próbáltam meg felderíteni. (Az erdélyi egyházak hatása a keresztnévhasználatra az erdélyi akadémiták középkori és korai újkori névanyagában. MNyj. XXXV, 155–165; Protestánsok és katolikusok névhasználata a székely székekben a XVII. század elején. In: Szöveg és stílus [szerk. Péntek János]. Kv., 1997. 183–91). További lépésként azt vizsgálom volt-e az erdélyi névhasználatban eltérés a protestantizmuson belül, köthető-e az újítások kezdeményezése valamelyik protestáns felekezethez vagy egyformán részesek benne. E kérdések felvetésére több megfontolás is készült. Először is az, ami korábbi vizsgálataimból leszűrhető, hogy tudniillik – az eddig elterjedt általános felfogástól eltérően – a bibliai nevek ekkor még nem kerültek túlsúlyba a protestánsoknál sem a martirológiumi nevekkel, sem a katolikusok XVI–XVII. század eleji névhasználatával szemben. Sőt az újszövetségi nevek használata a székely katolikusoknál még erősebbnek is bizonyult a XVII. század elején. Protestáns preferenciát csak az ószövetségi neveknél lehetett kimutatni, de ezek többségét is inkább szokatlansá-

guk, mintsem gyakoriságuk teszi feltűnővé (l. minderre főleg B. Gergely 1997: 188–90). Ha tehát a protestáns névpreferencia e korban elsősorban az ószövetségi nevekre vonatkozik, nem lehet-e ebben szerepe annak a protestáns felekezetnek, amely a XVI. századi Erdélyben – német és lengyel hatásokat is magába olvasztva – született meg a reformáció radikális ágaként. A Dávid Ferenc alapította antitrinitárius – későbbi nevén unitárius – vallás számára a Biblia ószövetségi része elsőrendű jelentőségűvé vált, feltételezhető, hogy ennek a névadásra/választásra is hatása volt.

Ennek tisztázását csak e korszakból származó, biztosan unitáriusokhoz köthető, nagyobb névanyag alapján lehet megkísérelni. Forrásul a kolozsvári unitárius kollégium elődjének, az 1566–68-as években unitáriussá lett óvári főiskolának a XVII. századból fennmaradt faszczikulusai szolgálnak, amelyekben 1626-tól kezdve évenként naplószerűen feljegyezték az iskola mindennapi életének eseményeit, a diákok fegyelmi ügyeit, az iskolából való távozásukat, visszatérésüket, részvételüket a város életében, főleg a temetéseken vagy ünnepi kántálásokban, másrészt gazdasági kimutatást vezettek a kollégium jövedelmeiről, az adományokról stb. Mindezekkel kapcsolatban az iskola rektorainak, tanárainak és tanulóinak neve sűrűn szerepel e feljegyzésekben.

Ennek a névtani szempontból is nagy értékű forrásanyagnak a közlése kezdődött el a *Fontes Rerum Scholasticarum* sorozat VII/1. kötetével, mely a fennmaradt legkorábbi, 1626–1648 között készült faszczikulusokat tartalmazza (Dományházi–Laczkovits 1997).

2. Kolozsvár régi városközpontjában: az Óvárban, a város akkori főterén levő unitárius „óvári iskola” 1626-ban, amikortól feljegyzései fennmaradtak, már több mint fél évszázados múltat tekint vissza.¹ A XVI. század utolsó harmadától az ekkor többségében unitárius magyar és szász lakosságú város,

valamint az unitárius egyház életében is elsőrendű fontosságú intézmény, melynek rektorai (igazgatói) és lektorai (tanárai) külföldi akadémiákat járt, nagyműveltségű, többnyire magas egyházi hivatalokat is betöltő személyek (Kathona 1979. 30–9). De mélyre is zuhan nemegyszer, hisz részese az erdélyi fejedelemséget érő történelmi viharoknak (pl. az Erdélyt végigpusztító Basta generális 1604-ben elveszi az óvári iskolát az unitáriusoktól és a jezsuitáknak adja, csak Bocskai Istvántól kapják majd vissza). Sorsa együttthalad az unitárius egyházzal, így megszenved mind a katolikus erdélyi fejedelmeknek (a Báthoryaknak), mind a reformátusoknak (Bethlen Gábornak, a Rákócziaknak) az unitáriusok rovására saját felekezetüket támogató egyházpolitikáját. Kihatnak rá magán az unitárius egyházon belül fellépő, a magyar-szász feszültségektől is fűtött viszálykodások is. Az ismétlődő pestisjárványoknak sokan esnek áldozatul a diákok, tanárok, igazgatók közül. Bizonyára mindennek része van abban, hogy az iskola megelőző félévszázadából nem maradtak fenn feljegyzések. Az 1626–48 közti idő is válságos korszaka az erdélyi unitarizmusnak: a leginkább köztük megbúvó szombatosok ellen lép fel ekkortól a fejedelmi hatalom és a kálvinizmus, és a szombatosok kikereséséért „megcirkált” unitárius egyházközségek közül is sok esik ennek áldozatául a Székelyföldön (Maros- és Háromszéken), Dés környékén, a belső- szolnoki és dobokai részeken. Kolozsvárt ez közvetlenül nem érinti vagy annyiban mégis, hogy egyedül itt maradnak még többségben az unitáriusok, és egyedüli magasabb képzést nyújtó iskolájuk marad az óvári.

A faszcikulusok kezdő éve: 1626 egybeesik Csanádi Pál rektorságának kezdetével. Ő 1632-ig, püspökké választásáig vezeti az óvári iskolát. A város végzésének és az iskola szabályzatának megfelelően a következő rektor a „szász náció”-ból való: Steigman Joachim (tiltakozásul megválasztása ellen Köpeczi Beke Miklós senior vezetésével 45 magyar diák elhagyja a főisko-

lát). Egy évre rá bekövetkező halála után, 1633-tól Ózdi Tamás lesz a rektor, aki 1638-ban lemond tisztségéről (orvosként dolgozik tovább). Dálnoki Nagy Mihály tíz évig tartó rektorsága következik, majd ismét a szász unitáriusok közül kerül rektor az iskola élére: Baumgarthus Bálint, akinek első rektorsága 1661-ig tart (a második 1665–68-ig). Az iskola ezidőbeli tanárai közül a padovai egyetemet látogatta az igazgatókon kívül még ifj. Csanádi Pál, Dálnoki Nagy János és Lőrinc, Árkosi Gelei Benedek, Solymosi Boldizsár, az oderafrankfurti egyetemet Tordai János és Árkosi Tegző Benedek, a leydeni egyetemre járt Makai Nyíró István és Killyéni György. A szász lektorok közül Bohemus János, Radecius Mihály és Hoffmann Thimotheus nevét említik ezidőben a faszcikulusok.

A diákoknak azonban sem teljes létszámát, sem teljes névsorát nem lehet e feljegyzésekből megtudni, mert bár nevük sűrűn bukkan fel a faszcticulusokban rögzített tevékenységekkel, eseményekkel kapcsolatban, olyan évenkénti, többé-kevésbé teljes névsorokat, mint amelyeket egyes iskolákban vezetett matrikulákban – aláírási jegyzőkönyvekben – találunk, nem tartalmaznak. Valószínűnek tarthatjuk mégis, hogy a diákok többségének a neve előfordul bennük, sőt ismételten is, hiszen ugyanannak a személynek a neve több feljegyzésben is visszatér. Az azonos nevet viselő különböző személyek szétválasztása is fontos – egyéb szempontok mellett – a diákok neveinek névtani célú vizsgálatában. Nagy segítségére van mindebben a kiadvány használójának a csatolt névmutató, melyben a rektorok, a tanárok és diákok nevei személy szerint szétválasztva szerepelnek, feltüntetve mellettük évszámnyi pontossággal a faszcticulusokban említett tevékenységeiket, kollégiumi életük eseményeit, pályájuk és életsorsuk alakulását ez idő alatt.

3. A feljegyzésekben szereplő személyek nevei latinositott alakban szerepelnek: a keresztnév teljes következetességgel latin megfelelőjük alakjá-

ban, mellettük – a kor iskolai szokásának megfelelően – a származási hely van feltüntetve magyaros vagy latinositott formákban (pl. *Ajtai*, *Bölöni*, *Dálnoki* stb. – *Bolgaciensis* 'Bolkácsi' *Cibiniensis* 'Szebeni', *Coronenses* 'Brassói'), olykor ugyanaz a név váltakozik mindkét formában (pl. *Baranyai* ~ *Barovius*). A második névelem kérdésére alább még visszatérek

A diákok közt magyarok és szászok is vannak. A magyarok száma azonban sokszorosa a szászokénak annak ellenére, hogy Kolozsvár lakossága körében ez az arány jóval kiegyensúlyozottabb. A kollégium szász diákságának nem kis része ugyanis az 1620-as évek elején kálvinistává lett, és ki is lépett az unitárius óvári iskolából (melynek János Zsigmondtól építtetett dísztermét Bethlen Gábor át is adja nekik templomul). Az Erdély más részein, elsősorban a Szászföldön (Brassóban és Szebenben meg Beszterce környékén) lakó szászok közül csak kevesen követték a reformáció radikalizációját, zömük lutheránus maradt. Az ágostai hitvallású lutheránus szászok elhatárolták magukat a helvét hitvallású és méginkább az unitáriussá lett szászoktól, sőt megtiltották iskoláik látogatását mindazoknak, akik egyházi hivatalt akartak náluk betölteni. Így a faszcikulusokban mindössze 26 diák neve mellett szerepel a „saxo”, és ez az összes személyeknek mindössze 6,1%-a. Bár még több személy szász származását lehet gyanítani főleg származási nevük alapján, őket mégsem soroltam közéjük, minthogy a „saxo” minősítés velük kapcsolatban egyáltalán nem tűnik fel.

A keresztnévhasználatot a felekezeti hatás mellett – mely mostani vizsgálatunk fő célja – más tényezők: népi, földrajzi, szociális tagolódás is befolyásolhatja. Ezért elkülöníttem a magyarok és szászok keresztnéveit az alábbi vizsgálatban, melynek során az unitárius iskola tanulóinak és tanárainak keresztnévanyagát tekintem át a nevek gyakorisága és egyházi tagozódása szempontjából (bibliai: ó- és újszövetségi, martirológiumi nevek). Az

unitárius tanárok és diákok keresztnéveiről a gyakorisági ranglista nyújt összefoglaló képet² (l. a csatolt táblázat első felét). Ezen a nevek gyakoriságuk csökkenő sorrendjében állnak viselőik abszolút és arányszámával.³ A magyarok keresztnéveit a szászok keresztnéveinek ranglistája követi.

Az óvári iskola ez időben kimutatható 397 magyar diákja és tanára 31 féle keresztnévet viselt. A leggyakoribb keresztnév: a *János*, de majdnem ugyanolyan gyakori még az *István* és a *Mihály* is, a magyar unitáriusok 38,78 százaléka ezt a három nevet viseli. Közel áll hozzájuk gyakoriságban még a *György* is, az utána következő *András*-t viszont már csak fele annyian viselik, mint a leggyakoribb neveket. A magyaroknak több mint felénél csak ezt az öt nevet találjuk. Rajtuk kívül az első tíz megterheltebb név közé tartozik még a *Péter*, *Ferenc*, *Mátyás*, *Márton* és *Pál*. Az első tíz név között hét bibliai (1 ó-, 6 újszövetségi) és négy martirológiumi név van.⁴ Tíznél valamivel több viselője van még a *Tamás*, *Gergely* és a *Miklós* névnek (11–3.). Kilenc és öt között van a *Balázs*, *Dániel*, *Sámuel*, *Boldizsár* és *Bálint* név viselőinek száma (14–8.). A gyakoribb ószövetségi nevek: *Dániel*, *Sámuel* tehát a közepes gyakoriságú nevek rangsorának végén állnak. A közepesen gyakori nevek többsége viszont martirológiumi név. A ritka keresztnévek fele arányban bibliaiak: *Demeter*, *Jakab* (újszöv.), *Gábor*, *Simon* (ószöv.), illetve martirológiumiak: *Lőrinc*, *Benedek*, *László*, *Zsigmond*.

Az egészen ritka nevek között a martirológiumi *Antal*, *Gáspár* és *Kelemen* mellett az ószövetségi *Rafael* is szerepel. (Azonosíthatatlan számomra az egyszeri előfordulását *Chomor* név, ezért a statisztikából kihagytam.)

Összegezve a nevek egyházi jellegű csoportjainak megoszlását: a magyar unitáriusok keresztnéveinek valamivel több, mint fele (16) bibliai név (9 újszövetségi, 7 ószövetségi), és felénél valamivel kevesebb (14) martirológiumi név.

A szász unitáriusok keresztnévhasználata több tekintetben is eltér a magyarokétól. A náluk föllelhető 16 keresztnévből hat: *Ádám, Jeremiás, Joachim, Thimoteus, Wolphgangus, Zakariás* a magyaroknál nem tűnik fel. Ezek csaknem mind bibliai nevek, és nagyban hozzájárulnak, hogy e névcsoport aránya a szászoknál magasabb, mint a magyaroknál (12 bibliai 4 martirológiumi név). A bibliai nevek közt az ószövetségiek ugyanolyan arányban jelentkeznek náluk is, mint a magyarok körében (7 új-, 5 ószövetségi név).

4. A keresztnévhasználat szempontjából is fontos számba venni, honnan, milyen vidékek névanyagából tevődik össze ez a névállomány. A nevek földrajzi tagozódása kisebb-nagyobb mértékben minden időben befolyásolja a névállomány összetételét. Az óvári iskola mint az erdélyi unitáriusok legmagasabb szintű képzést nyújtó, egyedüli intézménye azonban nyilvánvalóan egész Erdélyből, sőt Erdélyen kívüli területekről is vonzza a magasabb képzettségre vágyó unitáriusokat. Az itt összegyűltek keresztnévei tehát a névföldrajzi különbségeket egybeolvasztó vagy pontosabban: kiegyenlítő képet nyújtanak az unitárius névhasználatról.

Az, hogy honnan verbuválódnak egy-egy iskola tanárai és diákjai megállapítható a keresztnévek mellett – családnévszerűen – álló származási névből. Az eddigi fontos iskolatörténeti monográfiák⁵ ezt a módszert megalapozták, és sikerrel alkalmazták. Ugyanezek a munkák e származási neveket hallgatólagosan vagy kimondva többnyire családneveknek tekintik (pl. Bura i. m. 30). Ennek azonban több tény ellentmond. Először is az, hogy a magyar névtani kutatások újabb eredményei (különösen Fehértói Katalin és Hajdú Mihály nagy névanyagra kiterjedő kutatásai) a második névelem megjelenését, általánosulását és családnévvé szilárdulását korábbra teszik, bizonyítva, hogy a kételemű névhasználat a XV–XVI. században a magyarság minden

rétegében már elterjedt. Az óvári iskola tanárai és diákjai is minden bizony-nyal már eredeti lakóhelyükön valamilyen családnevet viseltek. Ezt cserélték fel vagy egészítették ki az iskolába kerüléskor egy származási helyre utaló névvel. Ez, úgy látszik, a kor szokása szerint általános volt nemcsak nálunk, hanem más európai országokban is. Utalhatunk a magyar humanisták és reformátorok ismert névcseréire (pl. Janus Pannonius, Sylvester János, Károlyi Gáspár stb.), illetve névkiegészítéseire (Apácai Csere János, Bencédi Székely István, Baranyai Decsi János, Szikszai Fabriczius Balázs, Szenczi Molnár Albert, Geleji Katona István, Misztótfalusi Kiss Miklós stb.). A legtöbb esetben a felvett név vagy a kiegészítő harmadik név a származási helyre utal. Bár ez a kérdés elmélyültebb és szélesebb körű tájékozódást igényel, megkockáztatható az a feltevés, hogy ez a szokás a középkori és kora újkori külföldi akadémiákról indulhatott és terjedhetett el, ahol a különböző országokból összegyűlt hallgatókat származási helyük szerint tartották számon, a beiratkozási jegyzőkönyvekben ezt kellett feltüntetni. Ez a névforma így a tanultság, a magasabb műveltség jele lett és ennek társadalmi presztízisével telítődött. A hazai akadémiák is követték a külföldi példát, majd általános gyakorlattá válhatott a nagyobb területi vonzaskörzetű gimnáziumi fokozatú iskolákban is. Az, hogy ez a névhasználat elsősorban műveltségjelző értékű volt, bizonyítja az is, hogy még a XVIII. században, sőt a felvilágosodás korának nagyjai körében is gyakori (pl. Pápai Páriz Ferenc, Baróti Szabó Dávid, Barczafalvi Szabó Dávid, Pálóczi Horváth Ádám stb.).

Azok a háromelemű nevek, amelyekben a származásnév mellett egy másik név is kíséri a keresztnévet, önmagukban is bizonyítják, hogy az iskolai származásnevek nem családnevek, hisz mellettük szerepel a valódi család-név. Ilyeneket az óvári iskola névanyagában is találunk, főleg a külföldi akadémiát járt rektorok és lektorok nevei között, pl. *Dálnoki Nagy Mihály*,

Dálnoki Nagy János, Dálnoki Nagy Lőrinc, Árkosi Gelei Benedek, Árkosi Tegző Benedek stb. Az ő eredeti családnevük a *Nagy, Gelei, Tegző*. Döntő bizonyítéknak tekinthető a származásnevek nem családnév volta ellen továbbá az, hogy mindenkre kiterjedő, teljesen általános, homogén névtípusként jelentkeznek az iskola minden magyar tagjánál (érdekes, hogy a szoknál más típusú nevek is vannak). Teljesen kizártnak tartható, hogy ilyen nagyszámú közösségben senkinek se lett volna más típusú családneve, úgyszintén az is, hogy az iskolában kapott származási név előtt a keresztnévükön kívül ne lett volna valamilyen más nevük is, hanem a származásnév alapozta volna meg mindnyájuk első családnévét. Bizonyos, hogy ezek a származási nevek az iskolába iratkozáskor névcserével léptek az eredeti családnevek helyére (lehet, hogy otthoni közösségükben nem is voltak használatosak). Az is lehetséges, hogy ez a névcseré tartóssá vált, a tanultságot jelző származási nevet mint „presztízsnévet” sokan megtarthatták (hisz a családnevek hivatalos anyakönyvezése csak 1782-től kezdődött el), s ha utódaik is kitartottak mellette, valódi családnév válhatott belőle. Ezt a névadási indítékot a származási helyre utaló családnevek esetében indokolt volna az eddigieknél jobban számon tartani.

A származásnevek alapján az óvári főiskolába Erdélyből legtöbben Udvarhelyszékből jöttek (37 féle helységre utaló név), utána Háromszékről (29 féle helységre utaló név), Kisküküllő megyéből főként Dicsőszentmárton és Erzsébetváros környékéről (19 féle helységre utaló név), Nagyküküllő megyéből főleg Nagysink, Medgyes és Segesvár környékéről (13 féle helységre utaló név), Torda-Aranyos megyéből főleg Torockó környékéről (13 féle helységre utaló név), Kolozs megyéből 10, Marosszékről 9, Alsó-Fehér megyéből 5, Szolnok-Doboka, Beszterce-Naszód és Szeben megyéből 3-3, Szilágy megyéből 2 féle helységre utaló származásnévvel találkozunk, és

egy száz diák neve Brassóra utal.⁶ Erdélyen kívüli tájakról legtöbbször Baranyából látogatják a kolozsvári unitárius főiskolát, de vannak Sárosból és más észak-kelet magyarországi megyék helységeiből is (Krajcár, Büdöskút, Ózd, Domba). A *Rofai* név talán Tisza-Roffra, a *Tokodi* esetleg az Esztergom megyei Tokodra, a *Tököli* talán a Pest közelében levő Tökölre, a *Tömösvári* öző alakjával is Temesvárra utal. Noha mind névtani, mind iskolatörténeti szempontból érdemes volna e származásnevekkel behatóbban is foglalkozni, ennek az elsősorban keresztnévi tárgyú vizsgálatnak a kereteit ez szétfeszítené, így máskorra kell halasztanunk.

5. A fenti vizsgálat eredményei azonban önmagukban még nem, hanem csak más protestáns felekezet egykorú és hasonló jellegű névanyagával szembesítve válaszolhatnak feltett kérdésünkre: volt-e a protestáns névpreferencia kezdeményezésében valamelyik felekezetnek a többenél nagyobb szerepe. E szembesítésre lehetőséget nyújt annak a szatmári református gimnáziumnak az 1610–1737-es évekből fennmaradt matrikula-kódexe – rendszeresen vezetett iskolai anyakönyvei –, melyet a szatmári iskolák történeti iratanyagai közt tett közzé Bura László (1994a) a *Fontes rerum scholasticarum* V. kötetében. A szatmári református kollégium 1852-ig terjedő fennmaradt teljes iratanyagára alapozva Bura László (1994b) átfogó iskolatörténeti monográfiában is feldolgozta az iskola három és fél évszázados történetét. Ebből a két forrásból merítve vizsgálom meg először külön a túlnyomó többségében minden bizonnyal reformátusoktól használt keresztnévállományt az 1610–49 közötti évekből. Ez az unitárius kollégiumnak a jelenlegi vizsgálatba bevonható névanyagával időben is nagyjából egyező és azonos társadalmi csoportból származó névanyag alkalmas a korabeli református névhasználat megvilágítására, majd a két felekezet közti párhuzamok és különbségek megállapítására.

Szatmáron már az 1535 utáni évektől kezdett működni alsóbb szintű protestáns-humanista iskola, mely 1610-től Milotai Nyilas István szatmári református lelkész közreműködésével magasabb szintre emelkedett: kollégiumi típusú „középfokú iskolává”, gimnáziummá vált. A debreceni kollégiummal állt közelebbi kapcsolatban, felépítésében, belső rendjében, tananyagában is főleg ezt követte, vagyis ennek partikulája, résziskolája volt. Tanárait is jórészt innen meg Sárospatakról kapta. Az alsóbb osztályokat a segéd-tanítók, a collaboratorok oktatták, akiket a legidősebb diákok közül választottak ki. A kollégiumi élet szervezésében jelentős szerepet kapott a diákság által évenként megválasztott diákvezetőség és más diák-tisztségviselők (gazdadiák, ételes diák, a szolga diákok gondnoka stb.), akik a rend fenntartásában, a diákok ételmezésében, a gazdasági ügyek intézésében segédkeztek (Bura 1994b: 4–6, 12–4). A matrikulák a diákok neve mellett ezeket a megbízásokat is feltüntették, és híven megőrizték.

A vizsgált időszakban az iskolai anyakönyvek: a *Matricula studiosorum* a felsőbb osztályos, ún. tógás diákok névjegyzékét tartalmazza tanévenként. A név mellett még bejegyzik tisztségeiket, a tanulmányi előmenetelükre és magatartásukra vonatkozó minősítést, fegyelmi megrovásaikat stb.⁷

1610-től folyamatosak a matrikulák egészen az 1620-as évek végéig. Viszont 1628–31 közt hiányoznak, majd öt éven át megint folyamatosak, 1636-tól ismét öt éves űr van, a negyvenes években pedig átlag minden második évből van diáknévsor. A hiányok oka nem ismeretes (Bura: i. m. 26, 29).

A személynevekben e matrikulák a keresztnemek latin megfelelőit mutatják, a mellettük álló származásnevek legnagyobb része magyar formájú, pl. *Joannes Martonffalvi*, *Andreas Szatthmari*, *Stephanus Zolyomi* stb., ritkábban előfordulnak latinosított, pl. *Simon Miklostelkensis*, illetve latinra fordított alakban, pl. *Andreas Medio Montanus*, *Stephanus Saxopolitanus*, *Ladis-*

laus Opuliensis stb. A családnevet helyettesítő származásnevek itt is általánosak, kivéve a szász diákokat, akik vagy csak családnevükön, pl. *Joannes Schulerus*, *Matthias Hamburki*, vagy családnevükön és származásnevükön szerepelnek, pl. *Tobias Telmanus Nagyschelkensis*, *Jeremias Meraes Cibinensis*, *Johannes Herberk Heltensis* stb.

A diáknévsorok előtt a matrikulák az adott évben az iskola élén álló igazgató nevét is közlik. Innen és egy 1724 körül keletkezett utólagos összeállításból (l. Fontes V. 9) tudjuk, hogy 1610 és 49 között a következő – szinte évenként változó – (professzor címet viselő) igazgatók voltak: *Foktövi Mihály*, *Tótfalusi Márton*, *Tasnádi K. Imre*, *Kecskeméti Mihályfi János*, *Túri Sz. János*, *Sztanai P. István*, *Viski B. Márton Szatmárnémeti István*, *Putnoki T. János*, *Csernai P. Ferenc*, *Lázári E. Gáspár*, *Szepsi Korotz Gáspár*, *Jánki T. János*, *Kecskeméti Mátyás*, *Szikszai Gergely*, *Vári Bálint*, *Szatmári Lázár Miklós*, *Vári M. Miklós*, *Vásárhelyi István*, *Bősházi B. Márton*, *Csomain F. Bálint*, *Patai Mátyás*, *Detsi Gáspár*, *Ürményi P. Mátyás*.

A tanítók és diákok nevei az egymás utáni évek matrikuláiban természetesen visszatérnek aszerint, viselőik hány évet töltenek az iskolában. A nevek személyekhez kötése a matrikulákat közlő kötet mutatójában nem történt meg⁸, így ezt a névtani statisztikákhoz nélkülözhetetlen műveletet magam végeztem el. Az időben folytonosságot mutató azonos nevet azonos személyhez tartozónak tekintettem, ha viszont hat évnél hosszabb időkihagyással jelentkezett az azonos név újra, más személyhez való tartozását valószínűbbnek tartottam, tudniillik a tanulmányi idő háromfokozatú gimnáziumban rendes körülmények között hat évig tarthatott. A hibalehetőségek teljes kiküszöbölésére nem volt mód.

A szatmári kollégium 1610–49 közötti keresztnéveiről készült gyakorlati ranglista a csatolt táblázat második felében látható. Itt is külön szerepel-

nek a magyarok és szászok nevei (a szatmári református iskolában Bura László statisztikája szerint az egész XVII. században mindössze 15 szász diák tanult i. m. 35–6).

Számításaim szerint ez idő alatt 697 magyar személy neve fordult elő az anyakönyvekben, ők 41 féle keresztnévet viseltek.⁹ A leggyakoribb név az *István*, közel áll hozzá a *János*, gyakoriságban a harmadik nevet a *Mihály*-t azonban már jóval kevesebben viselik (az 1-2. név között csak kétszázaléknyi, 2-3. név között viszont 6%-nyi az eltérés a név viselőinek számában). E három név valamelyikét viseli az összes matrikulabeli személyeknek csaknem fele (45,61%-a). A nagyobb megterheltségű keresztnévek közé még az *András* tartozik. Közepes megterheltségű a *Márton* és a vele egyforma gyakoriságú *Péter*, közel áll hozzájuk a *Pál* és a *György*, náluk valamivel ritkább a *Miklós* (9.) meg az azonos gyakoriságú *Ferenc* és *Gergely* (10–11). Ezt az első tíz, illetve tizenegy nevet találjuk meg az összes személyek 82,73 százalékánál. A leggyakoribb tíz névből 6 bibliai (5 új-, 1 ószövetségi) és 4 martirológiumi név. A ritkább nevek határvonalán áll a *Tamás*, *Mátyás*, *Gáspár* és *Bálint* (12–5.). Tíz alatt marad az előfordulása a *Balázs*, *Lukács*, *Sámuel*, *Benedek*, *Dávid* névnek; köztük van a két viszonylag gyakoribb ószövetségi név, a *Sámuel* (18.) és a *Dávid* (20.). Mindössze három-négyszer tűnik fel a vizsgált időszakban a *Demeter*, *Albert*, *Imre*, *László* és az ószövetségi *Simon* név. Az egészen ritkán előforduló nevek közt találunk még több ószövetségi nevet, mint *Boldizsár*, *Dániel*, *Ábrahám*, *Illés*, *Tóbiás* és *Zakariás*. Ezek meg két újszövetségi név révén a bibliai nevek többségbe kerülnek a ritka nevek között a martirológiumi nevekkal szemben.

Az egyházi jellegű névcsoportok arányai tehát a szatmári református gimnázium magyar névanyagában a következőképpen alakulnak: az előfor-

duló 41 névnek több mint fele bibliai név, ebből 11 újszövetségi és 10 ószövetségi, mellettük 19 martirológiumi nevet használnak.

A szászoktól viselt keresztnévek egyetlen kivétellel mind bibliaiak, fele-fele arányban ó-, illetve újszövetségiek.

Ez a névanyag névföldrajzi szempontból éppoly kiegyenlített, mint az óvári iskolabeli unitáriusoké, mert tanulói szintén nagy területről gyűltek össze. Részletes és pontos képet nyújt erről az iskola monográfiájának A diákok származáshelye című fejezete (Bura i. m. 30–41). Ebből az 1610–49-es évekre vonatkoztatható adatokat emeljük ki. Eszerint az iskola ekkori diákjainak 29–41 százaléka Szatmár megyéből, 5–15 százaléka az Erdélyi megyékből (főleg a szomszédos Kraszna, Közép- és Belső Szolnok, illetőleg a távolabbi Alsó-Fehér és Küküllő megyékből), 1–9 százaléka a székelyföldi megyékből, 1–4 százaléka a Szászföldről, 31–51 százaléka pedig Erdélyen kívüli megyékből (különösen sok Abaúj, Bereg, Hajdú, Nógrád, Pest, Szabolcs, Ugocsa, Ung, Zemplén megyéből, kevesebb pedig szinte az ország valamennyi megyéjéből) származott. Keresztnéveik közt így a nyelvföldrajzi különbségek egybemosódnak, s a reformátusok névhasználatának általános képét tükrözik.

6. Ezek után sort kerítünk e két protestáns felekezet keresztnévhasználatának egybevetésére, mely választ adhat feltett kérdésünkre.

Először hasonlítsuk össze a magyar unitáriusok és reformátusok körében használt keresztnévek egyházi jellegű csoportjainak arányait!

Egyházi jellegű névcsoportok	Unitáriusok keresztn.		Reformátusok keresztn.	
	számuk	%	számuk	%
Bibliai nevek	16	53,33	21	52,50
Újszövetségi nevek	{ 9	{ 30	{ 11	{ 27,77
Ószövetségi nevek	{ 7	{ 23,33	{ 10	{ 25
Martirológiumi nevek	14	46,66	19	47,50

A kapott eredmények azt mutatják, hogy alig van különbség a két protestáns felekezet között a bibliai és martirológiumi nevek használatában. Elhanyagolhatónak tekinthető az a parányi (egy százaléknyi) többlet is, amely az unitáriusoknál a bibliai nevek javára szól. A Biblia új-, illetve ószövetségi részében szereplő nevek arányai közt már egy kevéssel nő az eltérés, de meglepő, hogy nem a feltételezett irányba, azaz nem az unitáriusoknál több az ószövetségi név, hanem a reformátusoknál, náluk viszont kevesebb az újszövetségi név, mint az unitáriusoknál. Ezt a felekezetek jellegével némileg ellentétes eredményt akkor tudjuk véglegesnek elfogadni, ha majd lehetőségünk lesz az unitáriusok névhasználatát is hosszabb időszak nagyobb névanyagán (azaz a XVII. századi faszcikulusok következő kötetinek megjelenésekor) vizsgálni. A református névanyag ugyanis jelenlegi vizsgálatunkban forrásuk korábbi kezdetéből és anyakönyvi jellegéből adódóan is nagyobb az unitáriusnál, s ez bizonyos arányeltolódást is okozhat.

Egybevetésünket folytassuk a leggyakoribb tíz keresztnévvel. Ezek közt a bibliai és martirológiumi nevek aránya az unitáriusoknál 7:3, a reformátusoknál 6:4. Az eltérés itt is kicsi, a névegyedekben pedig még kisebb, hiszen majdnem azonosak e nevek még sorrend tekintetében is mindkét felekezetben (l. a ranglistát). De a *Mátyás* csak az unitáriusoknál, a *Miklós* pedig csak a reformátusoknál van a nagygyakoriságú csoportban.

A közepesen gyakori nevek egybevetésekor tapasztaljuk az ószövetségi nevek valamelyes túlsúlyát az unitáriusoknál; a *Dániel*, *Sámuel* és a *Boldizsár* megterheltsége náluk ugyanis nagyobb, mint a reformátusoknál, akiknél a *Sámuel* mellett csak a *Dávid* tesz még szert közepes gyakoriságra.

A ritka nevek sorában a reformátusoknál viszont több (17) ószövetségi nevet találunk, mint az unitáriusoknál (3), az *Ábrahám*, *Illés*, *Tóbiás*, *Zakariás* csak az előbbieknél, a *Rafael* csak az utóbbiaknál tűnik fel.

A reformátusok névanyagában több olyan újszövetségi és martirológiumi név is szerepel, mely nincs meg az unitáriusoknál, ilyen az újszövetségi *Lukács* és *Bertalan*, illetve a martirológiumi *Albert*, *Imre*, *Bernát*, *Menyhért*, *Sebestyén*.

A reformátusok tehát minden egyházi névcsoportból többféle nevet használnak, mint az unitáriusok.

Azt a feltételezést tehát, mely vizsgálatunknak kiindulópontja volt, hogy tudniillik az unitárius felekezetnek kezdeményező szerepe lehetett a protestáns névpreferencia kialakításában, jelenlegi eredményeink nem igazolták. A XVII. század első felében a református és unitárius hatás a keresztnévhasználatban hasonló jelleggel párhuzamosan érvényesült.

A tőlem korábban megvizsgált protestáns névanyagokhoz – mind az akadémikák, mind a székely székek XVI., illetve XVII. századi neveihez – képest új jelensége mostani vizsgálatunknak, hogy a bibliai nevek túlsúlya kezd mutatkozni a martirológiumi nevekkel szemben mindkét protestáns felekezetben. Ebben minden bizonnyal része van annak, hogy a most vizsgált iskolai névanyag felekezetiileg homogénabb, mint a korábban tanulmányozottak, de jelezheti – és ez is valószínű – a protestáns névpreferenciának időben előrehaladó kibontakozását.

A kolozsvári unitárius kollégium keresztnevei (1626–48)				A szatmári református kollégium keresztnevei (1610–49)			
Rang-sor	Keresztnevek	Fő	%	Rang-sor	Keresztnevek	Fő	%
1.	Johannes ~Joannes	54	13,60	1.	Stephanus	129	18,50
2-3.	Michael	50	12,59	2.	Johannes ~Joannes	113	16,21
	Stephanus	50	12,59	3.	Michael	76	10,90
4.	Georgius	43	10,83	4.	Andreas	65	9,32
5.	Andreas	25	6,29	5-6.	Martinus	33	4,73
6.	Petrus	17	4,28		Petrus	33	4,73
7.	Franciscus	16	4,03	7.	Paulus	30	4,30
8.	Mattheus~ Matthias	14	3,52	8.	Georgius	29	4,16
9-10.	Martinus	13	3,27	9.	Nicolaus	25	3,58
	Paulus	13	3,27	10-1.	Franciscus	22	3,15
11.	Thomas	12	3,02		Gregorius	22	3,15
12.	Gregorius	11	2,77	12.	Thomas	19	2,72
13.	Nicolaus	10	2,51	13.	Mattheus~ Matthias	12	1,72
14.	Basileus	9	2,26	14-5.	Caspar	10	1,43
15.	Daniel	8	2,01		Valentinus	10	1,43
16.	Samuel	7	1,76	16.	Basileus	8	1,14
17.	Balthasar	6	1,51	17-8.	Lucas	7	1,00
18.	Valentinus	5	1,25		Samuel	7	1,00
19-	Demetrius	4	1,00	19.	Benedictus	6	0,86
-20.	Laurentius	4	1,00	20.	David	5	0,71
21.	Benedictus	3	0,75	21.	Demetrius	4	0,57
22-6.	Gabriel	3	0,75	22-5.	Albertus	3	0,43
	Jacobus	3	0,75		Emericus	3	0,43
	Ladislaus	3	0,75		Ladislaus	3	0,43
	Sigismundus	3	0,75		Simeon	3	0,43
	Simeon	3	0,75	26-9	Anthonius	2	0,28
27-9.	Anthonius	2	0,50		Balthasar	2	0,28
	Casparus	2	0,50		Daniel	2	0,28
	Raphael	2	0,50		Laurentius	2	0,28

30-1.	Chomor	1	0,48	30-	Abrahamus	1	
	Clemens	1		41.	Bernardus	1	
		397			Bartholomeus	1	
					Heleas	1	
					Eleas	1	
					Jacobus	1	
					Clamens	1	
					Melchior	1	
					Sebastianus	1	
					Sigismundus	1	
					Tobias	1	
					Zackarias		
						697	

Szászok

Szászok

1.	Michael	4					
2.	Petrus	3					
3-7.	Adamus	2					
	Andreas	2					
	Georgius	2					
	Martinus	2					
	Valentinus	2					
8-16-	Jacobus	1		1.	Johannes	4	
	Jeremias	1		2-7.	Andreas	1	
	Joachim	1			Georgius	1	
	Johannes	1			Jeremias	1	
	Matthias	1			Matthias	1	
	Thimoteus	1			Michael	1	
	Thomas	1			Tobias	1	
	Wolphgangus	1				10	
	Zacharias	1					
		26					
	Georgius, Ilyricus	1					
		424				707	

Jegyzetek és hivatkozások

1. A kollégium történetét egyház- és iskolatörténeti meg történelmi összefüggésekbe ágyazva legrészletesebben Gál Kelemen: A kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568–1900). Kv., 1935. című műve tárgyalja. Ennek különösen az óvári iskoláról szóló első részét (3–148) használtam. Ezen kívül még az Erdélyi egyházaink évszázadai. Bukarest, 1992. (245–67).

2. A keresztnemek a magyar nyelvi alakját használok a dolgozat szövegében, de a keresztnemek ranglistáján a latin formák szerepelnek.

3. Az egyes keresztnemeket viselő személyek számát a kötet végéhez csatolt – fentebb már említett – névmutató alapján lehetett megállapítani.

4. A nevek besorolását az egyházi jellegű névcsoportokba Karácsony Sándor Zsigmond: Személyneveink 1500–1800-ig. (NytudÉrt. 28. Bp., 1961.) műve alapján végeztem.

5. Erdélyi vonatkozásban ezek a következők: Jakó Zsigmond–Juhász István: Nagyenyedi diákok 1662–1848. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979. 41–80; Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979. Bevezető tanulmány; Bura László: A szatmári református kollégium és diákjai (1610–1852). Erdélyi Tudományos Füzetek 217. Kv., 1994.

6. Az azonos nevű helységek közül azt vettem számításba, amely ismert unitárius vidéken található, pl. Mező-Csávás és Szász-Csávás közül az utóbbit. Ha több is számba jöhetett, pl. Sepsí-, Torockó- és Erdőszentgyörgy, Maros- és Kézdivásárhely, mindeniket besoroltam a megfelelő megyéhez, illetve székhez. Bizonytalanságok így is maradtak, de ezeket e tanulmányban nem tartottam feladatommak megoldani.

7. „A törvények aláírásakor a tanulók érdemi-tanulmányi sorrendben írták alá a jegyzőkönyvet. A tanév folyamán aztán azért vetélkedtek, hogy a

tanulói sorrendben előbbre kerüljenek. A sorrendben hátrább kerülni kudarc, szégyen volt. Ezért alkalmazták a tanulói sorrendben hátrább helyezést büntetésként.” (Bura: i. m. 21.) Rendkívül érdekesek a latin nyelvű hivatalos feljegyzésekhez néhol magyarul hozzáfűzött – nyilván nem hivatalos – kommentárok. Pl. 1627-ben a lista végén levő egyik diák neve mellett ez áll: „Kiszöktek, mert herék voltak, az tanulást nem szokták” (Fontes V. 24). De tanítókat érintő bírálatnak is van nyoma, pl. 1646-ban két *contrascriba* neve mellé jegyzik be. „Nem igazán irod pajtás, mert bizony soha nem is hallottam”, illetve „hazudtok” (Fontes V. 30). 1652-ben a *contrascriba* tisztségnevén után ez következik „Mire vak vagy” (Fontes V. 35).

8. A kötet szerkesztője erről így nyilatkozik: „Nem volt célunk az azonosítás, se a régi anyakönyvek több időszakban évenkénti újrainatkozásait nem kívántuk összevonni (teljes bizonyossággal ez nem is végezhető el). A beiratkozás/bejegyzés ill. a forrásokban való – évszámmal jelzett – előfordulás időrendjében következnek az azonos névalakok” (Fontes V. 146). A kötet szerkesztője azonban a személyazonosítást valamiképpen mégis elvégezte, mert az iskola történetét feldolgozó monográfiájában részletesen – évtizedes bontásban – foglalkozik a diákok létszámának alakulásával a régi matrikulák korszakaiban is (i. m. 25–6, 31–3).

9. Közülük a *Heleas* nevet nem tudtam azonosítani, ezért a statisztikákból is kihagytam.

További hivatkozások:

Bura László 1994a. Szatmári diákok. 1610–1852. Szeged, 1994.

Bura László 1994b. A szatmári református kollégium és diákjai (1610–1852). ETF. 217.

Dományházi Edit–Laczkovits Miklós (szerk.) 1997. Fasciculus rerum scholasticarum Collegii Claudiopolitani Unitariorum. I. 1626–1648. Szeged.

Kathona Géza 1979. Erdélyi unitárius tanulók külföldön 1711-ig. KerMagv. 30–9.

BÍRÓ FERENC

TULAJDONNEVEK EGY ALFÖLDI TELEPÜLÉS XVIII–XIX. SZÁZADI FORRÁSAIBAN

Tisszaszőlősi helynevek egyházi anyakönyvekben

A XX. század második felének magyar helynévkutatói gyűjtéseikben többnyire a teljességre törekedtek, amikor egy-egy település, járás, megye stb. élő, történeti vagy ezek együttes földrajzi névi anyagát szándékoztak feltárni. Az igény és a cél helyes és követendő, de hogy valakinek sikerült-e egyáltalán elérnie, megvalósítania, az kétséges. Az élő névanyag egészének az „összeszedését” nagyban befolyásolja például az adatközlők száma, az ő hely- és névismeretük, a földrajzi objektumok változása, a szinonim nevek eltérő aktivitása stb., a történeti-írásbeli neveket pedig a források megmaradásának esetlegessége, a hozzáférhetőségük, az eredményességgel arányban nem álló időigényességük stb. Sokszor a véletlennek köszönhetjük felfedezésüket, néha más típusú nyelvi anyag kutatásakor bukkanunk (annak mintegy melléktermékeként) egy-egy régi földrajzi névre vagy valamely variánsára, esetleg épp az eddig ismertnél egy korábbi előfordulására.

Másokhoz hasonlóan a saját szülőfaluja összes helynevének és azok legkorábbi előfordulásainak a felgöngyölítésére vállalkozott Fekete Péter a bölcsészdoktori értekezése adattárának az összeállításakor (Fekete 1977). A 156

4750 hektár területű Tiszaszőlősnek mintegy négyszáz földrajzi objektumáról adatolt, félezernél több helynevet 325 oldalon kimerítő részletességgel, alapossággal és forrásainak legkorábbi előfordulásaival. Más, „külső” névtanوسoknak nehéz ehhez valamit is hozzátenni.

A XVIII–XIX. századi keresztnévadási szokások feltárásához az adott település református keresztelési (k), esketési (e) és halotti (h) anyakönyveinek másolataiból (Magyar Országos Levéltár Mikrofilmtára A 2446: 1760–1826-ig; Heves Megyei Levéltár IV–416/323: 1827–66-ig; IV–416/324: 1867–95-ig) és a tiszafüredi hasonló katolikus forrásokból (Heves Megyei Levéltár IV–416/285: 1827–69-ig és IV–416/286: 1870–95-ig) adatokat gyűjtve, az időszak legelején csak elvétele, nagyrítván fel-feltűnt a lakóhely pontosabb megnevezése, a későbbi időben pedig, a lakóházaknak számmal való jelölése mellett, után mind gyakrabban, a pontosságra törekedve rögzíti az anyakönyvvezető a határ-, a településrész és elsősorban a számozatlan építmény vagy más objektum népi nevét, néha körülírását.

Ezeknek a földrajzi neveknek a betűrendes, adattárszerű előszámlálása történik a következőkben, köztük néhány, a Fekete Péter névtárából hiányzó mikrotoponimának, másrészt egypár nála is megtalálhatónak, de az ottanitól eltérő változatban használtak, harmadrészt az övénel korábbi évszámmal dokumentált formáknak. A forrásokban az egyes adat helyét az előtte álló évszám (amely egyben az első előfordulás éve is), az anyakönyv típusának betűjele (k, e, h; így önmagukban a reformátusra utalnak) és a kat. (= a tiszafüredi katolikus anyakönyv) rövidítés mutatja. Az azonos objektum különböző névváltozatait egyazon tömbben, egymástól vesszővel elválasztva sorolom föl. Az ábécérendben távolabb eső formákat a gyakoribb alakra (variánsra) való utalással adom meg.

Aranyosi-erdő – 1855: *Aranyosi erdő* (k), 1857: T. Szőlőshöz tartozó *aranyosi erdő* (k).

Aszkári-major – 1881: *Aszkári major* (k) l. *Oszkár-major*.

Aszó-tanya – 1874: *Aszói tanya* (h), 1882: *Aszó-tanya* (k). 1894: *Aszó t.* (k).

Cserőközi-part – 1851: és ugyanott, úgy mint a' *Cserőközi parton* (h).

Csillár-major – 1894: *Csillár major* (kat. k).

Csomaház – 1851: az úgy nevezett *Csomaház* irányában eltemettetett (h).

Csősház – 1883: *Csősház* (k).

Csű – 1893: *Csű* (kat. k).

Csű-major – 1885: *Csű major* (kat. h) l. *Csű-tanya*.

Csű-tanya, Csű-major – 1874: *Csűi tanya* (k), 1879: *Csűi tanya* (kat. k), 1882: *Cső-tanya* (h), *Csű tanya* (kat. k).

Domaháza, Domaháza/i-pusztá – 1829: *Domaházi pusztánn* kerülő (e), 1842: *Domaházi* dohányos (k), *Domaházi pusztai* lakos (k), 1859: *Domaháza* (puszta) (k), 1884: *Domaháza p.* (e), 1888: *Domaháza pusztá* (h).

Domaháza kocsmá / Domaházi csárda – 1891: *Domaházi csárda* (h), 1892: *Domaháza korcsma* (k).

Domaházi-tanya – 1869: *Domaházi tanya* (kat. k).

Elek Kálmán-kert – 1895: *Elek Kálm: kert* (h).

Elek Menyhértné-féle ház – 1889: *Elek Menyhértné féle ház* (e).

Elek Menyhértné udvara – 1882: T. *Elek Menyhártné udvarában* (k).

Fehér-tanya – 1869: *Fehér tanyán* Domaháza (kat. k), 1882: *Fehér tanya* (kat. h).

Felső-malom – 1851: a tiszai *Felső Malom* tombászáról tiszá vizébe ugorván (h).

Fleischl-tanya – 1885: *Fleischl tanya* (h) [1888: *Fleischl Dezső* vegyész (e)].

Gátórház – 1888: *Gátórház* (k).

Gellérthát – 1887: *Gellér-hát* (h).

Gellértháti-tanya / Gellért-tanya – 1884: *Gellértháti tanya* (k), 1889: *Gellért tanya* (k), 1890: *Gellér tanya* (h).

Gőzmalom – 1894: *gőzmalom* (kat. k).

Grőfl-tanya – 1894: *Grőfl tanya* (k).

Hegyes-pusztá – 1854: *Hegyes pusztá* (h).

Heischer-tanya – 1881: *Heischer tanya* (k).

Hosszú-hát – 1895: *hosszú hát* (kat. k).

Hullaház – 1895: *hulla-ház* (h).

Igari-tanya – 1886: *Igari tanya* (e).

Kis-Aszó – 1887: *Kis-Aszó* (h).

Kis-Aszó-tanya – 1883: *kis-aszó-tanya* (k).

Kohner-tanya – 1892: *Kohner tanya* (e).

Lóger, Lógeres, Lógeresi-pusztá – 1786: *Logeresi* Kis István (h), 1823: a *Lógerbe* kiment Cser József (e), 1825: *Lógeresi pusztánn* lakó (e).

Malomház – 1858: Szám nélküli *malomház* (h).

Móricz-tanya – 1883: *Móricz-tanya* (k).

Nagy-szőlő – 1885: *Nagy szőlő* (k).

Nánási András tanyája – 1839: *Nánási András Úr tanyájánn* (e).

Oszkár, Oszkár/i-major, Oszkár-tanya – 1882: *Oszkár major* (k), 1885: *Oszkár tanya* (kat. h), *Oszkári major* (kat. k), 1888: *Oszkar* (kat. k), *Oszkár m.* (kat. k).

Páncélos/i-tanya – 1886: *Páncélos-tanya* (k), *Páncélosi tanya* (k), 1890: *Páncélos t.* (kat. k).

Pusztai-tanya – 1866: *Pusztai tanya* (k).

Putri – 1895: *Putri* (h).

Réti-tanya – 1878: *Réti tanya* (kat. k).

Rókás – 1855: *rókás Korcsmai bormérő* (k).

Rókás/i kocsma – 1855: Kálmán János *rókás Korcsmai bormérő* (k), 1858: *Rókási Korcsma* mely Szőlőshöz tartozik (k), 1887: *Rókás korcsma* (h), 1892: *Rókás kocsm*a (k).

Rózsa-puszta – 1883: *Rózsa-puszt*a (k).

Rózsa-puszta-tanya, **Rózsa-tanya** – 1881: *Rózsa puszt*a tanya (h), 1886: *Rózsa-tanya* (h).

Széki-ház – 1882: *Széki ház* (k).

Széki-kert – 1882: *Széki-kert* (k).

Szélmalom – 1881: *szélmalom* (h).

Szép József-tanya – 1888: *Szép József tanya* (h), 1894: *Szép J. tanya* (k).

Sziget – 1866: *Pusztai tanya (Sziget)* (k).

Sziget/i-tanya – 1867: *Szigeti tanya* (k), 1886: *Sziget-tanya* (h).

Szilágyi-ház – 1883: *Szilágyi ház* (k).

Szőlőskert – 1875: *Szőlőskert* (k), 1877: *szőlősi szőlőkert* (kat. h).

Szőlősi-rét – 1876: *szőlősi rét* (kat. k), 1881: *Szőlősi rét* (kat. k).

Szőlősi-szőlő/k – 1879: *Szőlősi szőlők* (kat. k), *Szőlősi szőlő* (kat. k).

Szőlősi-major, Szőlősi-tanya – 1879: *Szőlősi tanya* (kat. k), 1889: *Szőlősi major* (kat. k).

Tafler-tanya – 1879: *Tafler tanya* (kat. k).

Tafler-kert – 1881: *Tafler-kert* (K).

Tarjáni-tanya – 1889: *Tarjáni tanya* (h).

Temetőhát – 1870: *temetőhát* (k).

Temetőház – 1892: *temetőház* (k).

Tisza-gát – 1881: *Tisza-gát* (e).

Tisza-gát-órház – 1883: *tiszagát-órház* (h).

Vilman-kert – 1886: *Vilman-kert* (k).

E néhány, jórészt a XIX. század második feléből tiszaszőlősi földrajzi névnek a részletes nyelvi vizsgálatát az összes többitől el- és kiszakítva nem lenne ésszerű elvégezni, így csupán kiegészítő megjegyzéseket fűzök a felsoroltakhoz befejezésként.

Legszembetűnőbb a tanya-, major- és csárdanevek viszonylagos gyakorisága, és velük kapcsolatban az, hogy a megkülönböztető elemeik, bővítmé-

nyi részeik határozottan kétféle indítékkal és ezeknek megfelelően tipikusan kétféle nyelvi eszközzel formálódtak. A valószínűleg korábbiakban a névadók azokhoz a tájrészekhez, határrészekhez viszonyítottak, amelyeken a megnevezett lakó- és gazdasági épületegyüttesek álltak, így ez utóbbiaknak a pontos elhelyezkedését, az előbbieken való létét, az ezekhez való tartozást fejezték ki, s előtagként a határrészek, területek nevei alapalakjukban vagy *-i* melléknévképzős formájukban lettek névalkotók (*Aszó/i-tanya*, *Csű/i-tanya*, *Gellértháti-tanya*, *Kis-Aszó-tanya*, *Oszkár/i-major*, *Páncélos/i-tanya* stb.). Az anyakönyvekben lejegyzett csárda- és kocsmanevek szemantikai-funkcionális és lexikai-morfológiai szempontból egytől egyig ezekhez hasonlóak (*Domaházi csárda*, *Domaháza kocsmá*, *Rókás kocsmá* stb.). A XIX. század második felében, feltehetően a tanyák számának megszaporodásával, amikor már egy-egy határrészen ezekből több is állt, egyszerűbb, célszerűbb, a tájékozódásra-eligazodásra tökéletesebb volt a birtokoshoz, a bérlőhöz, a használóhoz, az ott élő emberhez viszonyítani, s a földrajzi köznév előtt (leginkább egyelemű) személynevet használni az identifikációra, a lokalizációra (*Fleischl-tanya*, *Fehér-tanya*, *Heischer-tanya*, *Móricz-tanya*, *Szép József-tanya* stb.).

Végül arról szólok még, hogy e kisszámú névhalmaz is bizonyítja, mennyire törekszik a nyelv (és használói) a gazdaságosságra, az egyszerűsége. Adatainkban ez abban mutatkozik meg, hogy a település legrégebbi, legfontosabb objektumainak, a táj- és határrészeknek a nevei igen jelentős szerepet játszottak az újabb nevek megalkotásában, és abban is, hogy e névformák vagy az ősi rövid (egy-három szótagú) alakjukban maradtak fenn, vagy ilyenekre rövidültek, esetleg névrészek, névelemek elhagyásával is (*Aszó-tanya*, *Csű*, *Gellér*, *Gellér-hát*, *Kis-Aszó*, *Lóger/es*, *Oszkár*, *Oszkár/i-major*, *Páncélos/i-tanya*, *Rét*, *Rókás kocsmá*, *Sziget*, *Sziget/i-tanya*, *Szőlő* stb.).

Tiszaszőlős keresztnévei 1760–1800 között

1. Legújabb korunk magyar nyelvtudományának művelői közül igen sokan elmondhatják magukról, hogy kutatásaik kisebb vagy jelentősebb részét szűkebb szülőföldjük, sőt szülőfalujuk nyelv- és névkincsének az összegyűjtése, feltárása, elemzése, bemutatása (így közvetve az egész magyar nyelvről meglévő ismeretek bővítése, gazdagítása) képezte. E kutatók népes táborába tartozik ünnepeltünk, hetvenedik évét az idén betöltő Fekete Péter is, aki dolgozatok, tanulmányok, cikkek tucatjait publikálta gyermek- és ifjúkori lakóhelyének, Tiszaszőlősnek és környékének nyelvi, de főképpen tulajdonnévi világáról. Az utóbbiból az érdeklődése és a más tudományágakhoz való vonzódása miatt elsősorban a földrajzi nevek kötötték le idejét és erejét, azok feldolgozásában törekedett a teljességre. Az ő vizsgálatait folytatva és kiegészítve vállalkozott e kis dolgozat szerzője arra, hogy a tiszaszőlősi nevek vizsgálatát kitágítsa, s neki magának a személynevek irányába újabb ösztönzést adjon.

Tiszaszőlős település- és népességtörténetével Fekete Péter részletesen foglalkozott bölcsészdoktori értekezésében (1977: 12–22). Így e helyen elegendőnek látszik annyit elmondani, hogy a többi alföldi faluhoz hasonlóan a XVI–XVII. században sok pusztítást el kellett szenvedniük lakóinak, többször elnéptelenedett a helység (teljesen vagy részlegesen) egészen 1715-ig. Az említett századokban túlnyomórészt vagy kizárólagosan református vallásúak lakták. A lakónépesség számáról és társadalmi megoszlásáról az első magyarországi népszámlálás (1785) adatai alapján a következőket tudjuk: a falu 237 házában 253 család s ezekben összesen 1387 személy élt; a nők száma 667, a férfiaké 720 volt; az utóbbiak közül 253 házas, 467 nőtlen. A férfilakosságból: tizenkét év alatti 159, 13–17 éves 67; nemes 110, paraszt 83, zsellér 140, polgár és paraszt örököse 88, polgár és pap egy-egy, egyéb

71 fő. Ezt követően hitelesnek elfogadható adatot a református egyház anyakönyvében találunk: 1812-ben 1550 volt a református vallásúak száma, a született gyermekek arányszámai alapján a katolikusoké ekkor 30-40 lehetett, így vizsgált korunk végén (1800-ban, visszakövetkeztetve) mintegy 1450-1500 lakossal számolhatunk (vö. Danyi-Dávid 1960: 70-71).

E dolgozattal közvetlenül az a fő célom, hogy általa bemutassam a XVIII. század végi tiszaszőlősi keresztnévadási, -választási szokásokat, azok változási tendenciáit, a rövidebb korszakok keresztnévállományát, az egyes nevek megterheltségét. Mivel az utóbbi évtizedekben öröndetesen megnőtt az egyes régiók vagy települések XVIII. századi keresztnéveit vagy azokat is feldolgozó névtani munkák száma (nem teljes felsorolásukat l. a dolgozat végén), reményeim szerint az alábbi rövid áttekintés szerény mértékben hozzájárul az adott időszak keresztnévismereteinek a kiegészítéséhez.

Forrásként egyrészt a tiszaszőlősi református egyház keresztelési anyakönyvei szolgáltak, melyek 1760-tól tartalmazzák folyamatosan a megkeresztelt gyermekek adatait, másrészt a tiszafüredi katolikus születési anyakönyvek, amelyek egyike 1779-ben rögzítette az első katolikus vallású tiszaszőlősi család gyermekének a nevét. Mindkét egyház anyakönyveinek a Magyar Országos Levéltárban található mikrofilmmásolataiból származnak az adatok (az előbbi jelzete: MOL Mikrofilmtára A 2446, az utóbbi: A 1024), s az 1800. naptári évvel bezárólag jelentik a feldolgozás alapját.

A keresztnévek történeti vizsgálatában a szakirodalom rövidebb időszakok elhatárolásával tárja fel részben azok állapotait, jellemzőit, részben a hosszabb intervallumban bekövetkezett változásokat. Mivel a kiválasztott periódus évei páratlan számot adnak, emiatt a bontásban a két alkorszak között egyévnyi különbség van: az első 1760-80-ig (21 év), a második pedig 1781-től 1800-ig (20 év) tart.

2. A keresztnévek állománya és gyakorisága. A források (a jelzett anyakönyvek) alapján az alább következő táblázatokban mutatom be, mely keresztnéveket használták fel Tiszaszőlősen névadásra a kereszteleseken. Az 1. sz. táblázat az egyes fiúgyermekeknek az első s egyben egy kivétellel az egyetlen keresztnévét tartalmazza betűrendben, vallásonként külön-külön, majd ezeket együttesen abszolút számokkal, százalékosan és a gyakorisági rendben elfoglalt sorszámukkal; a 2. a vallási megoszlást elhagyva az előbbieket összesített adatait a vizsgált korszak egészében, a névnek az anyakönyvben való felbukkanásának évével; a 3. a gyakorisági rendjét mutatja időszakonként és összesítve, abszolút és relatív számokkal; a 4., 5., 6. sz. táblázatok hasonló módon tárják elénk a női nevek adatait.

II. időszak

Ref. Kat. Összesen Hely.						Ref. Kat. Összesen Hely.					
		absz.	%					absz.	%		
Ambrus	1 -	1	0,17	18.	Albert	1 -	1	0,15	17.		
András	45 -	45	7,97	4.	András	42 -	42	6,48	5.		
Bálint	7 -	7	1,24	10.	Antal	1 -	1	0,15	17.		
Benjámin	1 -	1	0,17	18.	Balázs	2 -	2	0,30	16.		
Dávid	1 -	1	0,17	18.	Bálint	25 -	25	3,85	9.		
Demeter	1 -	1	0,17	18.	Dániel	1 1	2	0,30	16.		
Ferenc	11 -	11	1,95	8.	Dávid	1 -	1	0,15	17.		
Gábor	5 -	5	0,88	12.	Demeter	3 -	3	0,46	15.		
Gergely	5 -	5	0,88	12.	Ferenc	19 -	19	2,93	10.		
György	38 -	38	6,73	5.	Gábor	1 -	1	0,15	17.		
István	144 -	144	25,53	1.	Gáspár	2 -	2	0,30	16.		
János	124 -	124	21,98	2.	Gergely	3 -	3	0,46	15.		
József	9 -	9	1,59	9.	György	27 2	29	4,47	7.		
László	1 -	1	0,17	18.	Imre	3 -	3	0,46	15.		
Lőrinc	5 -	5	0,88	12.	István	108 -	108	16,66	2.		
Márton	2 -	2	0,35	17.	János	139 1	140	21,60	1.		
Máté	1 -	1	0,17	18.	József	33 2	35	5,40	6.		
Mátyás	3 -	3	0,53	16.	Lőrinc	7 -	7	1,08	11.		
Mihály	97 -	97	17,19	3.	Lukács	1 -	1	0,15	17.		
Miklós	4 -	4	0,70	15.	Márton	5 -	5	0,77	13.		
Pál	13 -	13	2,30	7.	Mátyás	3 1	4	0,61	14.		
Péter	37 -	37	6,56	6.	Menyhért	1 -	1	0,15	17.		
Sámuel	7 -	7	1,24	10.	Mihály	99 -	99	15,27	3.		
Sándor	1 -	1	0,17	18.	Miklós	6 1	7	1,08	11.		
Zsigmond	1 -	1	0,17	18.	Pál	6 -	6	0,92	12.		
					Péter	65 1	66	10,18	4.		
					Sámuel	7 -	7	1,08	11.		
					Sándor	28 -	28	4,32	8.		
564 - 564					639 9 648						

1. táblázat:

A férfikeresztnevek állománya és megterhelése időszakonként

	I.	II.	Összesen		Helyezés	Első felbuk- kanás éve
			absz. sz.	%		
1. Albert	-	1	1	0,08	25.	1794
2. Ambrus	1	-	1	0,08	25.	1768
3. András	45	42	87	7,17	5.	1761
4. Antal	-	1	1	0,08	25.	1800
5. Balázs	-	2	2	0,16	21.	1784
6. Bálint	7	25	32	2,64	8.	1776
7. Benjámin	1	-	1	0,08	25.	1765
8. Dániel	-	2	2	0,16	21.	1786
9. Dávid	1	1	2	0,16	21.	1768
10. Demeter	1	3	4	0,33	19.	1777
11. Ferenc	11	19	30	2,47	9.	1763
12. Gábor	5	1	6	0,49	18.	1761
13. Gáspár	-	2	2	0,16	21.	1794
14. Gergely	5	3	8	0,66	15.	1763
15. György	38	29	67	5,52	6.	1760
16. Imre	-	3	3	0,24	20.	1791
17. István	144	108	252	20,79	2.	1760
18. János	124	140	264	21,78	1.	1760
19. József	9	35	44	3,63	7.	1760
20. László	1	-	1	0,08	25.	1763
21. Lőrinc	5	7	12	0,99	13.	1764
22. Lukács	-	1	1	0,08	25.	1782
23. Márton	2	5	7	0,57	16.	1772
24. Máté	1	-	1	0,08	25.	1775
25. Mátyás	3	4	7	0,57	16.	1763
26. Menyhért	-	1	1	0,08	25.	1800
27. Mihály	97	99	196	16,17	3.	1760
28. Miklós	4	7	11	0,90	14.	1766
29. Pál	13	6	19	1,56	11.	1762
30. Péter	37	66	103	8,49	4.	1760
31. Sámuel	7	7	14	1,15	12.	1769
32. Sándor	1	28	29	2,39	10.	1760
33. Zsigmond	1	-	1	0,08	25.	1775
	564	648	1212			

2. táblázat:

A férfikeresztnevek állománya és megterhelése a vizsgált időszak egészében

I. időszak

He- lye- zés	Kn	Felhaszn. sz.	%
1.	István	144	25,53
2.	János	124	21,98
3.	Mihály	97	17,19
4.	András	45	7,97
5.	György	38	6,73
6.	Péter	37	6,56
7.	Pál	13	2,30
8.	Ferenc	11	1,95
9.	József	9	1,59
10–	Bálint	7	1,24
–11.	Sámuel	7	1,24
12–	Gábor	5	0,88
	Gergely	5	0,88
–14.	Lőrinc	5	0,88
15.	Miklós	4	0,70
16.	Mátyás	3	0,53
17.	Márton	2	0,35
18–	Ambrus	1	0,17
	Benjámin	1	0,17
	Dávid	1	0,17
	Demeter	1	0,17
	László	1	0,17
	Máté	1	0,17
	Sándor	1	0,17
–25.	Zsigmond	1	0,17

564

II. időszak

He- lye- zés	Kn	Felhaszn. sz.	%
1.	János	140	21,60
2.	István	108	16,66
3.	Mihály	99	15,27
4.	Péter	66	10,18
5.	András	42	6,48
6.	József	35	5,40
7.	György	29	4,47
8.	Sándor	28	4,32
9.	Bálint	25	3,85
10.	Ferenc	19	2,93
11–	Lőrinc	7	1,08
	Miklós	7	1,08
–13.	Sámuel	7	1,08
14.	Pál	6	0,92
15.	Márton	5	0,77
16.	Mátyás	4	0,61
17–	Demeter	3	0,46
	Gergely	3	0,46
–19.	Imre	3	0,46
20–	Balázs	2	0,30
	Dániel	2	0,30
–22.	Gáspár	2	0,30
23–	Albert	1	0,15
	Antal	1	0,15
	Dávid	1	0,15
	Gábor	1	0,15
	Lukács	1	0,15
–28.	Menyhért	1	0,15

639

3. a) táblázat:

A férfikeresztnevek gyakorisági rendje

1760–1800				Kumulálva		
Helyezés	Kn	Felhasználás száma	%	Sorszám	Absz. szám	%
1.	János	264	21,78	1.	264	21,78
2.	István	252	20,79	1–2.	516	42,57
3.	Mihály	196	16,17	1–3.	712	58,74
4.	Péter	103	8,49	1–4.	815	67,23
5.	András	87	7,17	1–5.	902	74,41
6.	György	67	5,52	1–6.	969	79,93
7.	József	44	3,63	1–7.	1013	83,56
8.	Bálint	32	2,64	1–8.	1045	86,21
9.	Ferenc	30	2,47	1–9.	1075	88,68
10.	Sándor	29	2,39	1–10.	1104	91,07
11.	Pál	19	1,56	1–11.	1123	92,63
12.	Sámuel	14	1,15	1–12.	1137	93,78
13.	Lőrinc	12	0,99	1–13.	1149	94,77
14.	Miklós	11	0,91	1–14.	1160	95,67
15.	Gergely	8	0,66	1–15.	1168	96,33
16–	Márton	7	0,57	1–16.	1175	96,91
–17.	Mátyás	7	0,57	1–17.	1182	97,48
18.	Gábor	6	0,49	1–18.	1188	97,97
19.	Demeter	4	0,33	1–19.	1192	98,31
20.	Imre	3	0,24	1–20.	1195	98,55
21–	Balázs	2	0,16	1–21.	1197	98,71
	Dániel	2	0,16	1–22.	1199	98,87
	Dávid	2	0,16	1–23.	1201	99,03
–24.	Gáspár	2	0,16	1–24.	1203	99,19
25–	Albert	1	0,08	1–25.	1204	99,27
	Ambrus	1	0,08	1–26.	1205	99,35
	Antal	1	0,08	1–27.	1206	99,43
	Benjámin	1	0,08	1–28.	1207	99,51
	László	1	0,08	1–29.	1208	99,59
	Lukács	1	0,08	1–30.	1209	99,67
	Máté	1	0,08	1–31.	1210	99,75
	Menyhért	1	0,08	1–32.	1211	99,83
–33.	Zsigmond	1	0,08	1–33.	1212	99,91
1212						

3. b) táblázat:

A férfikeresztnevek gyakorisági rendje

Az első három táblázatból több, a férfikeresztnevekre vonatkozó számszerű adat és más jellemző kitűnik.

	1760–80	1781–1800	1760–1800
A férfinevek száma	25	28	33
A megkereszteltek száma	564	648	1212
Az egy névre eső felhasználások sz.	22,56	23,14	36,72

A mindkét időszakban előforduló nevek száma: 20 (60,6%), az ezekkel megnevezett személyeké: 1194 (98,51%); csupán az első időszakban aktív öt név, csak a másodikban nyolc, az előbbiek együttesen öt, az utóbbiak tizenhárom felhasználással.

A férfikeresztnevek közül megterheltségük alapján az első két helyen álló – a *János* és az *István* – messze megelőzi a következőket. A 41 év alatt összesen 516 (42,57%) fiút kereszteltek e két név valamelyikére, vagyis öt fiúgyermekből egy a *János*, egy az *István* nevet kapta. Másképpen tekintve, az 1760–1800 közötti periódusban évente mintegy harminc fiú született Tiszaszőlősen, a harmincból átlagosan hatan-heten lettek *István* és *János* keresztnévűek. Mindkét időszakban a harmadik legkedveltebb a *Mihály* név volt, tehát szintén igen gyakorinak számított, évente négy-öt fiúnak ezt választották, vagyis legalább minden hatodiknak. E három név nemcsak a megterheltségével emelkedik magasán a többi fölé, hanem a folyamatos, minden egyes évben való, általánosan magas számú felhasználásával is. Mellettük a *Péter* szerepelt majdnem hasonló stabilitással, 1764-től szintén minden évben képviseltette magát. Az összesített gyakorisági listából kiderül, hogy az előbbi négy utónév az 5. *András*-sal kiegészülve a férfinevek 15,15%-át teszi ki, 902 előfordulásuk viszont az összes keresztnév-felhasz-

nálásnak a 74,58%-a, tehát a fiúgyermekeknek mintegy a háromnegyed részét ezzel az öt névvel nevezték meg.

A keresztnév-feldolgozások hagyományos módon a 15 leggyakoribbat emelik ki és vetik össze. Ha a tiszaszőlősi öt legmegterheltebbet követő tizet megfigyeljük, láthatjuk, hogy közülük csak kettő (*György, József*) szerepel átlagosan évente egynél többször, a többi nyolc csak minden 2–5 évente egyszer. Az első 15 nevet (a keresztnévek 45,45%-a) 1170 esetben, vagyis az összes újszülött fiú 96,53%-ának adták. A legritkább nevek oldaláról pedig az derül ki, hogy a fennmaradó 18 keresztnévre (54,55%) a fiúgyermekek 3,47%-a, vagyis mindössze 44 megkeresztelt jutott, közülük kilencet a 41 év alatt csak egyszer-ször használt utónévvel nevezték meg.

Mindezek után a férfikeresztnevekről összegzésképpen megállapíthatjuk: a) kategóriájuk jóval több tagot (33) számlál, mint a nők csoportja (annak 137,5%-a); b) a fiúk közül többen kaptak igen ritka nevet, az első négy helyen álló viszont lényegesen megterheltebb volt a következő hathoz viszonyítva, mint a női nevek hasonló helyzetű tagjai; c) a legkedveltebb nevek közül a *János, István, Mihály, András* népszerűsége hasonló, mint a korabeli Kelet-Magyarország más református településein (vö. Balogh–Takács–Kálmán 1967, Bíró 1994, Mizser 1976), mindössze a *Péter* tér el, és tűnik ki előkelő helyezéssel; d) a felekezeti különbségnek a névállományban és a -gyakoriságban való tükröződéséről csak azt mondhatjuk el, hogy a kisszámú katolikus keresztelezés nem eredményezett a reformátusokétól eltérő neveket, és többségben nem a legritkábbakra keresztelték a fiúgyermeket; e) a kettős keresztnév adása nem volt jellemző a férfiak körében, pusztán egyetlen református vallású fiúcskát neveztek el (1783-ban) *István Mihály*-nak.

II. időszak

4. táblázat:

170

	I.	II.	Összesen absz. sz.	%	Helyezés	Első felbuk- kanás éve
1. Anna	27	30	57	4,81	8.	1763
2. Antónia	-	1	1	0,08	19.	1800
3. Barbara	-	1	1	0,08	19.	1794
4. Borbála	5	1	6	0,5	13.	1762
5. Erzsébet	125	129	254	21,43	1.	1760
6. Erzsók	8	-	8	0,67	11.	1760
7. Éva	-	2	2	0,16	16.	1795
8. Ilona	3	4	7	0,59	12.	1761
9. Judit	44	26	70	5,9	7.	1760
10. Julianna	2	32	34	2,86	9.	1774
11. Kata	109	18	127	10,71	4.	1760
12. Katalin	4	88	92	7,76	6.	1769
13. Klára	3	9	12	1,01	10.	1769
14. Lidia	1	1	2	0,16	16.	1761
15. Margit	-	1	1	0,08	19.	1797
16. Mária	20	78	98	8,27	5.	1762
17. Mariska		1	1	0,08	19.	1791
18. Márta	1	-	1	0,08	19.	1775
19. Rákhel	-	5	5	0,42	15.	1781
20. Rebeka	1	-	1	0,08	19.	1773
21. Sára	116	124	240	20,25	2.	1760
22. Terézia	-	2	2	0,16	16.	1782
23. Zsófia	1	5	6	0,5	13.	1765
24. Zsuzsanna	73	84	157	13,24	3.	1760
	543	642	1185			

5. táblázat:

A női keresztnévek állománya és megterhelése a vizsgált időszak egészében

I. időszak

He- lye- zés	Kn	Felhaszn. sz.	%
1. Erzsébet		125	23
2. Sára		116	21,40
3. Kata		109	20,10
4. Zsuzsanna		73	13,40
5. Judit		44	8,10
6. Anna		27	4,97
7. Mária		20	3,68
8. Erzsók		8	1,47
9. Borbála		5	0,92
10. Katalin		4	0,73
11. Ilona		3	0,55
12. Klára		3	0,55
13. Julianna		2	0,36
14. Lídia		1	0,18
15. Márta		1	0,18
16. Rebeka		1	0,18
17. Zsófia		1	0,18

543

II. időszak

He- lye- zés	Kn	Felhaszn. sz.	%
1. Erzsébet		129	20,09
2. Sára		124	19,30
3. Katalin		88	13,70
4. Zsuzsanna		84	13,10
5. Mária		78	12,10
6. Julianna		32	4,98
7. Anna		30	4,67
8. Judit		26	4,04
9. Kata		18	2,80
10. Klára		9	1,40
11. Rákhel		5	0,77
12. Zsófia		5	0,77
13. Ilona		4	0,62
14. Éva		2	0,31
15. Terézia		2	0,31
16. Antónia		1	0,15
17. Barbara		1	0,15
18. Borbála		1	0,15
19. Lídia		1	0,15
20. Margit		1	0,15
21. Mariska		1	0,15

642

6. a) táblázat: A női keresztnévek gyakorisági rendje

1760–1800

Kumulálva

Helyezés	Kn	Felhasználás		Sor-szám	Absz. szám	%
száma	%					
1.	Erzsébet	254	21,43	1.	254	21,43
2.	Sára	240	20,25	1–2.	494	41,68
3.	Zsuzsanna	157	13,24	1–3.	651	54,92
4.	Kata	127	10,71	1–4.	778	65,63
5.	Mária	98	8,27	1–5.	876	73,87
6.	Katalin	92	7,76	1–6.	968	81,63
7.	Judit	70	5,9	1–7.	1038	87,53
8.	Anna	57	4,81	1–8.	1095	92,34
9.	Julianna	34	2,86	1–9.	1129	95,21
10.	Klára	12	1,01	1–10.	1141	96,22
11.	Erzsók	8	0,67	1–11.	1149	96,89
12.	Ilona	7	0,59	1–12.	1156	97,48
13.	Borbála	6	0,5	1–13.	1162	97,98
14.	Zsófia	6	0,5	1–14.	1168	98,48
15.	Rákhel	5	0,42	1–15.	1173	98,91
16.	Éva	2	0,16	1–16.	1175	99,07
17.	Lídia	2	0,16	1–17.	1177	99,23
18.	Terézia	2	0,16	1–18.	1179	99,39
19.	Antónia	1	0,08	1–19.	1180	99,47
20.	Barbara	1	0,08	1–20.	1181	99,55
21.	Margit	1	0,08	1–21.	1182	99,63
22.	Mariska	1	0,08	1–22.	1183	99,71
23.	Márta	1	0,08	1–23.	1184	99,79
24.	Rebeka	1	0,08	1–24.	1185	99,87

1185

6. b) táblázat:

A női keresztnévek gyakorisági rendje

Az utóbbi három táblázatból is jó néhány, a női nevek választását jellemző adat kiderül, az egyes időszakokra és az egészre vonatkozóan egyaránt:

	1760–80	1781–1800	1760–1800
A női utónevek száma	17	21	24
A megkereszteltek száma	543	642	1185
Az egy névre eső felhasználások átl.	31,94	30,57	49,37

A teljes periódus 24 női keresztnéve közül 14 (58,33%) mind a két szakaszban jelen volt, s összesen 1162 leánygyermek (98,05%) kapta ezeket. Csak az első időszakban három (tíz előfordulással), csak a másodikban hét név (13 előfordulással) tűnt fel. A két legmegterheltebb női névről ugyanaz állapítható meg, mint a másik neműek csoportjában az első kettőről, az *Erzsébet* meg a *Sára* a két rövidebb időszak mindegyikében és az egészben magasan kiemelkedett a többi közül. Összesen 494 kislányt kereszteltek a két névre (41,68%), s (a két leggyakoribb férfikeresztnévhez hasonlóan) átlagosan minden öt leánygyermekből egynek az *Erzsébet*, egynek a *Sára* nevet adták. Az évente született 28-29 lányból 6-6 kapta e két utónév valamelyikét. Igen szembetűnő az eredetileg becézőnévnek, a *Katá*-nak első időszakbeli aktivitása (109), míg a teljes *Katalin* (4) forma akkor a ritkák között található. A második szakaszban éppen ellenkező a helyzet, 1784-től a század végéig szinte kizárólagosan a *Katalin*-t használják, a *Kata* teljesen visszaszorul. (E határozott változ(tat)ást nagy valószínűséggel az 1783-ban Tizsaszőlősrre került új református lelkész idézte elő.) Mivel a *Kata* és a *Katalin* formákat külön neveknek tekintettem, ezért fordulhatott elő, hogy a mindkét időszakban negyedik helyen álló *Zsuzsanna* az összesített listán leszorította a harmadik helyről a *Katalin-Katá*-t. Az utóbbi névpárost évente

átlagosan ötnél több kislánynak adták, a *Zsuzsanná*-t pedig négynek. Feltűnő, hogy a női nevek közül csak kettő (*Sára*, *Zsuzsanna*) szerepel folyamatosan minden évben, *Erzsébet*-nek 1799-ben nem kereszteltek senkit. A *Kata* 1784-ig, a *Katalin* 1783-tól, a *Mária* 1772-től, a *Julianna* 1789-től szintén évkihagyás nélkül aktív a megnevező szerepében. Az összesített gyakorisági táblázatból kitűnik, hogy az első négyen kívül az ötödik *Mária* is a gyakoriak közé tartozott, hiszen évente átlagosan két-három kislányt kereszteltek e névre, de különösen az utolsó 25 évben lett kedvelt. Hasonlóan erősen terjedőnek látszik a XVIII. század utolsó évtizedében a *Julianna*, ekkor már 27 leánygyermeket neveztek el vele. A női listát a férfiakéval összevetve, szembevetve, hogy az előbbi 4–8. helyezett nevei megterheltebbek az utóbbihoz képest. Az öt első helyezett női nevet (20,83%) együttesen 876 leány kapta (73,87%), vagyis a fiúkhoz hasonlóan a megkeresztelt lányoknak majdnem a háromnegyed része.

A megterheltségi lista első 15 helyezettjének többi tagját nézve szembevetve, hogy a 10–15. helyen állók már valójában igen ritkának számítanak, hiszen csak minden 4–8. évben szolgáltak egy-egy megnevezésre. Az első kilenc nevet (37,5%) adták a szülők leánygyermeküknek összesen 1129 esetben (95,27%). A maradék 15 névre (62,5%) 55 megkeresztelt jutott (4,73%), ebből hat nevet csak egyszer-ször választottak a 41 év alatt.

A női keresztnévek állományi és megterhelési vizsgálatát a következőkkel zárhatjuk: a) az alcsoport az érintett korra és más kelet-magyarországi vidékekre is jellemző módon jóval kevesebb tagot tartalmaz (24), mint a másik nem névállománya, annak csupán a 72,72%-a; b) az 5–9. helyen állók kedveltebbek, gyakoribbak voltak, mint a hasonló pozíciójú fiúnevek; c) az elől állók közül elsősorban az *Erzsébet*, *Sára* helyezése egyezik a keleti régió más református településeivel, hasonló a *Zsuzsanná*-é, kevéssé marad el

a *Mária*-é, s azokhoz képest jobb a *Katá*-é; d) bár a megkeresztelt katolikus vallású lányok száma és aránya csekély, két – a reformátusoknál – hiányzó nevet mégis viseltek (*Antónia*, *Barbara*), egyébként a többit a gyakoribbak vagy legalábbis nem a legritkébbak közül választották, egészében semmiféle befolyással nem voltak a (zömmel református) nevek gyakorisági rendjére; e) a református leányok közül senki sem kapott kettős keresztnévet ebben az időszakban, a katolikusok közül egy földbirtokos család két leszármazottjának két kisleánya: 1796-ban *Klára Antónia*, 1800-ban *Antónia Julianna*; f) az átlagos megterheltségük jóval magasabb, mint a fiúnevéké.

3. A keresztnévválasztás motiváló tényezői. Hosszabb idő távlatából és a források konkrét, egyenes megnevezéseinek, utalásainak a hiánya miatt a keresztnévek választásának az indítékait igen gyakran csak feltételezni lehet, sőt sokszor maradunk teljes bizonytalanságban.

a) A legbiztosabban megragadható motiváló tényező a szülők, kereszt-szülők neve. Az adatok alapján úgy tűnik, hogy a férfiak névadásában erősebb volt. A 33 férfinévből 13 (39,3%) öröklődött, s ezeket az 1212 férfigmegnevezetből 398 kapta (32,83%). Részletezve: 277 esetben az apa, 84-ben a keresztapa nevére anyakönyvezték a kisfiúkat, 37-nél pedig mindketten azonos keresztnévet viseltek. A női neveket e szempont szerint csak a második időszakban tudjuk megvizsgálni (az elsőben 1773-ig hiányoznak az anyák, keresztanyák adatai), ez alapján némileg kisebb hatóerejűnek látszik a névadásnak ez az indítéka. A húsz év alatt az összes 24 nőnévből 11-et örökítve (45,83%) 111 kislány vitte tovább az anyá, 48 a keresztanya, 26 pedig azok megegyező nevét, összesen tehát 185 (ezen időszak megkeresztelt leányainak a 28,81%-a).

Az örökített férfikeresztnevek mutatói

Az örökített keresztnév	Az erre kereszteltek száma		Ez alapján helyezése	Az adott névre kereszteltek összességéhez viszonyítva (%)	Ez alapján helyezése
	abszolút	relatív (%)			
János	125	10,31	1.	47,34	1.
István	110	9,07	2.	43,65	2.
Mihály	80	6,60	3.	40,81	3.
György	23	1,89	4.	34,32	5.
András	22	1,81	5.	25,28	8.
Ferenc	12	0,99	6.	40	4.
Péter	11	0,90	7.	10,67	11.
József	6	0,49	8.	13,63	10.
Miklós	3	0,24	9.	27,27	7.
Gergely	2	0,16	10-11.	25	9.
Márton	2	0,16	10-11.	28,57	6.
Bálint	1	0,08	12-13.	3,12	13.
Pál	1	0,08	12-13.	5,26	12.

A férfinevek között az öröklési mutatókban is ugyanaz a három név vezet, mint az összesített gyakorisági listán, a sorrendjük is megegyezik mégpedig mind az abszolút számuk, mind az összes azonos nevű megnevezett-hez való viszonyítás alapján. Ezt a listát a 3. táblázat egészével összehasonlítva, az is azonnal kitűnik, hogy az utóbbinak az első tizenöt helyezettjéből a *Lőrinc*, *Sámuel*, *Sándor* neveket egyáltalán nem örökítették a vizsgált időszakban, az ezeket követő alacsony megterhelésűek közül pedig csak a *Márton*-t (kétszer).

Az örökített női keresztnévek mutatói (a 2. időszak alapján)

Az örökített keresztnév	Az erre kereszteltek száma		Ez alapján helyezése	Az adott névre kereszteltek összességéhez viszonyítva	Ez alapján helyezése
	abszolút	relatív			
Erzsébet	69	10,74%	1.	53,48%	1.
Sára	47	7,32%	2.	37,9%	4.
Katalin	32	4,98%	3.	36,36%	5.
Judit	10	1,55%	4.	38,46%	3.
Zsuzsanna	8	1,24%	5.	9,52%	8.
Kata	7	1,09%	6-7.	38,88%	2.
Mária	7	1,09%	6-7.	8,97%	9.
Klára	2	0,31%	8.	22,22%	7.
Anna	1	0,15%	9-11.	3,33%	10.
Ilona	1	0,15%	9-11.	25%	6.
Julianna	1	0,15%	9-11.	3,12%	11.

A 6. táblázat második időszakával összevetve az örökített női nevek csoportját egyrészt az *Erzsébet*-et kell kiemelnünk mint olyat, amely mindkét listán azonos pozíciót foglal el, az első helyen áll, tehát nemcsak gyakori volt, hanem szívesen és nagy számban örökítették is, másrészt szembetűnő az elődök fokozott ragaszkodása a *Judit*, *Kata-Katalin*, *Klára*, *Ilona* nevekhez, harmadrészt váratlan a *Mária*, *Zsuzsanna* mellőzése. A *Julianna* pedig, mivel az előző időszakban még igen ritka névalkotó volt, alig tudott öröklődni. Az is látható, hogy a gyakorisági lista első tíz helyezettjének mindegyikét tovább hagyományozták, a többiből csak az *Iloná*-t.

b) Nagy valószínűséggel igen jelentős szerepet kapott a választásban (természetesen elsősorban az ismertebb nevek felhasználásakor) a szüle-

té s n a p p a l egyező vagy ahhoz közel eső naptári név n a p. Magát a jelen-
séget elég nehéz követni, mivel a naptárakban részint egy napra több névün-
nep is kerül, részint bizonyos keresztnévek napja több hónapban és napon is
előfordul, de a decemberi *János*-ok, *István*-ok, a novemberi *Erzsébet*-ek, a
februári *Julianná*-k stb. (az örökítettek kivételével) bizonyosan jórészt e
szempontnak (is) köszönheték gyakori felhasználásukat.

c) Minden korban lényeges szerepet játszó tényező a név eldöntésekor a
szülőknek a település társadalmában elfoglalt helye, r a n g j a, f o g l a l -
k o z á s a, s z á r m a z á s a stb. E körből csupán két réteget emeljünk ki! Elő-
ször a faluközösség vezető, fontosabb funkciót betöltők, tekintélyes foglal-
kozásúak csoportját. Leginkább ők azok, akik mint szülők vagy keresztszü-
lők, új, a közösség addigi hagyományaitól eltérő nevet adnak gyermekeik-
nek, tehát új nevek bevezetésével, régiek felújításával, a ritkák választásával
gazdagítják a falu névanyagát, tekintélyükkel új névdivatot indítanak el stb.
A község vezetői, irányítói, előjárói, a paraszti elit tagjai ki akarnak tűnni
azzal is a település közössége előtt, hogy szokatlan, „tekintélyesebb” nevet
adnak, javasolnak saját vagy szűkebb rokonságuk, baráti körük gyerekeinek,
ezáltal gazdagítják a felhasználható névállományt, növelik a ritkább keresz-
tnévek megterheltségét, felkínálják a lehetőséget a nagyobb tömegeknek az
utánzásra. Tiszaszőlősen a XVIII. század utolsó négy évtizedében hozzájuk
(mint szülőkhöz vagy keresztszülőkhöz) kötődnek a következő új vagy újra
felbukkanó, divatot elindító nevek: a nótáriushoz a *Lídia* (1761), a *László*
(1763); a tanítóhoz a *Benjámín* (1765), a *Sámuel* (1769), a *Ráhel* (1773); a
református paphoz a *Márton* (1775), a *Lukács* (1782), a *Dániel* (1786), a
Klára (1793); a falu földbirtokosaihoz és gazdagabb nemesihez az *Albert*
(1794), a *Gáspár* (1794), a *Menyhért* (1800), a *Julianna* (1776), a *Terézia*
(1782), a *Barbara* (1794), az *Antónia* (1796) stb.

Mint a bevezetőből kiderült, Tiszaszőlősen a XVIII. század végén nagyszámú nemesi címet viselő személy, illetőleg család élt, a református anyakönyvek fel is tüntetik 1784-től a szülők, keresztszülők nemesi voltát (bár ez az esetek többségében már nem járt vagyoni előnyökkel). A vizsgált időszak utolsó tizenhét éve alatt 49 nemesfiút kereszteltek meg 17 névre, így ezek átlagos terheltsége 2,88, tehát nem túl magas. Legkedveltebb az *István* (9), a *János* (7), a *Péter* (6) és a *Sándor* (6!); ritkább a *József* (4). A *Mihály* (3) feltűnően elmarad a faluközösségbeli helyétől. Kétszer választották a *Ferenc*, *Gáspár*, *Sámuel* és mindössze egyszer az *Albert*, *András*, *Antal*, *Bálint*, *Demeter*, *György*, *Lőrinc*, *Miklós* utóneveket. Az időszak többi tizenegy nevét pedig egyáltalán nem. A felsoroltakból csupán az *István*, *János*, *Péter*, *József*, *Mihály*, *Ferenc* keresztnévűek között fordulnak elő örökítettek (11). A falu nemesi leányaiknak (56) mindössze tíz keresztnévből választottak, az egész közösségtől jelentősen eltérve legtöbbször a *Mária*-t adták (12). A *Sára* (10) és az *Erzsébet* (8) mellett kedvelték az *Anná*-t (8), az egészhez képest kevésbé a *Katalin*-t (5), *Zsuzsanná*-t (5), *Judit*-ot (3), *Julianná*-t (3), s csak egyszer választották a *Katá*-t és a *Zsófiá*-t. A legelsőt és a legutolsót leszámítva nagyon hasonlóan viselkedtek leányaik nevének a kijelölésében, mint a település egyéb rétegei; az egyes neveik átlagos megterhelése majdnem kétszerese a férfiakéinak: 5,6. Csupán kilenc kislánynak adták anyjuk vagy keresztanyjuk nevét (5). Érdekes módon az *Anna*, *Mária*, *Zsuzsanna* nevek egyike sem öröklődött.

d) A névválasztást a különböző korszakokban és helyeken egyaránt erőteljesen befolyásolta az adott település meglévő névállománya, azon belül is több esetben a keresztelést megelőző közelmúltban felhasznált nevek sora. Mindez összekapcsolódott a névadó, -választó emberek utánzási hajlámával, ők ugyanis az ismerősöknek, barátoknak, rokonoknak, a szűkebb

településrész lakóinak a névfelhasználását tekintették mintának, és azt követték. Szinte bizonyos, hogy a k e r e s z t e l ő p a p is ugyanezt a tendenciát erősítette javaslataival, a szülőkre gyakorolt, névválasztásukat „megkönnyítő” ráhatásával. Emiatt (is) fordulhat elő, hogy az év egy bizonyos szakaszában szorosan egymást követően csupa azonos névre kereszteltek kisgyermekeket; ezért sorakozik például 1765 derekán hat *Mihály*, 1770 tavaszán-nyarán nyolc *István*, 1793-ban hat *Sándor*; 1763 őszén négy *Zsuzsanna*, 1770 őszén öt *Sára*, nyolc *Kata*, 1800-ban kilenc *Julianna* keresztnév az anyakönyvekben. Ezt a hatást, jelenséget biztosan igazolni lehetetlen, csak feltételezheti az utókor elemzője, máskor pedig az előzőkben felsorolt valamely tényezővel együtt hat; vagyis több indíték együttesen eredményezi az adott név kiválasztását.

e) A múltban a keresztnévválasztást jelentősen meghatározta az egyes vallások alapján kialakult szokás is. Mivel a XVIII. század végén Tiszaszőlősen döntően református lakosok éltek, az ugyanilyen vallású települések névadásához hasonló eredményt várunk. A debreceni (Balogh–Takács–Kálmán 1967, 92) és a körösladányi nevekkal (Bíró 1994, 96) összevetve az derül ki, hogy a tiszaszőlősi férfinévállomány mindegyiknél gazdagabb. A legmegterheltebb 15 névből csak a *Lőrinc* nincs meg a másik két helyen, a ritkébbak közül az *Albert*, *Ambrus*, *Balázs*, *Demeter*, *Lukács*, *Menyhért*, *Zsigmond* hiányzik valamelyikből. A női nevek között még nagyobb fokú a megfelelés, a változatokat nem számítva valójában a két, katolikusok viselte név: az *Antónia*, *Barbara*, valamint a *Márta* hiányzik a másik két helység névállományából.

Az egyes vallásoknak a keresztnévadásra gyakorolt hatását megfigyelhetjük abban is, hogy milyen eredetű neveket részesítenek előnyben, melyek az elterjedtebbek. Vizsgált településünkön 1760–1800 között három kivétellel

(*Erzsók, Kata, Mariska*) valamennyi, kereszteleléskor felhasznált utónév jövevényelem nyelvünkben, s egyházi hatásra terjedtek el, a biblia (ó- vagy újszövetség) és martirológium (szentek) nevei voltak. A keresztnévek állománya az egyes elemek eredete alapján felosztva a következő tagolódást mutatja (a több helyre besorolható, megterheltebb elemek mindegyik helyen szerepelnek):

– újszövetségi nevek: *András, Demeter, Gáspár, István, János, Lukács, Máté, Mátyás, Pál, Péter; Erzsébet, Mária, Márta;*

– ószövetségi: *Benjámín, Dániel, Dávid, Gábor, János, József, Mihály, Sámuel; Anna, Erzsébet, Éva, Judit, Ráhel, Rebeka, Sára, Zsuzsanna;*

– martirológiumiak: *Albert, Ambrus, András, Antal, Balázs, Bálint, Demeter, Ferenc, Gáspár, Gergely, György, Imre, István, László, Lőrinc, Márton, Menyhért, Miklós, Sándor, Zsigmond, Antónia, Barbara, Borbála, Erzsébet, Ilona, Julianna, Katalin, Klára, Lídia, Margit, Terézia, Zsófia;*

– magyar fejlemények: *Erzsók, Kata, Mariska.*

A neveknek ez a megoszlása arra utal, hogy jellegzetesen református keresztnévadási gyakorlat élt a XVIII. század végén Tiszaszőlősen, már magasabb az ószövetségi nevek száma az újszövetségiéknél, a martirológiumiak között sok a jellegzetesen magyar szentek, illetve magyarok által kedvelt szentek neve (*Gergely, György, István, Imre, László, Márton; Erzsébet, Margit*). A leggyakoribb keresztnéveket a több évszázados hagyomány éllette tovább, és tette folyamatosan igen népszerűvé. A két különböző valláshoz tartozóknak a névállományában a reformátushoz viszonyítva alig találunk eltérést, a megterhelési és más különbségüket a csekély számú katolikus vallású miatt e korban még nincs értelme vizsgálni.

4. Az ikrek névadása. Az ikerszülés viszonylagosan gyakori jelenség volt az adott periódusban Tiszaszőlősen. A 2345 szülésből 52 esetben jött világra

kettős iker, vagyis kerekítve minden 45. ikerszülés volt. Az azonos nemű kettősök ritkábbak (közülük 15 fiú-, 12 leánykettős), a vegyesek majdnem kétszer olyan számúak (25). Névadásukra összesen 12 férfi- és 11 női keresztnévet használtak fel, nagy-nagy többségben a gyakoribbakat. Az ikrek egyetlen tagja sem kapott második utónevet. Az egynél többször előforduló, így valamivel kedveltebb névpárosítások a következők: *István + János* (3), *János + Erzsébet* (3), *István + Mihály* (2), *István + Judit* (2), *János + Mihály* (2) és a *Sára + Zsuzsanna* (2). A szülők, keresztszülők keresztnév-átörökítése (a 104 gyermekből 25; 24,03%) kisebb mértékű, mint az összes megkeresztelt között. Mindenképpen feltűnő, hogy a különmemű ikerpárok közül egyiket sem keresztelték a katolikusokra oly jellemző *Ádám-Éva*-ra. (Sőt, az *Ádám* egyáltalán, egyetlen egyszer sem bukkant fel a 41 év alatt, de az *Éva* nevet sem kapta egy ikerpár lánytagja sem.)

5. Tiszaszőlős 1760–1800 közötti újszülötteinek a keresztnévállományát, -divatját, a névadás indítékait áttekintve, összefoglalóan azt mondhatjuk el, hogy mindezekben a tényezőkben és jelenségekben nagyfokú hasonlóságot mutat Kelet-Magyarország más református településeivel, azoktól egyrészt a gyakoribb nevek kisebb mérvű helyezési eltéréseiben különbözik, másrészt néhány ritkábban felhasznált név meglétében. Ilyen rövid időszak alatt a névdivat határozott változásai, a visszaszorulóban lévő és a hosszú távon megerősödő pozíciójú elemek teljes bizonyossággal nem állapíthatók meg.

A vizsgált periódusban Tiszaszőlősön 2397 kisgyermeket (1212 fiút, 1185 leányt) kereszteltek meg: 2374 reformátust, 23 katolikust. Az első időszakban 25 férfi- és 17 női (együtt 42), a másodikban 28 férfi- és 21 női (együtt 49), a kettőben összesen 33 férfi- és 24 női keresztnévet használtak fel névadásra, vagyis együttesen 57-et. Egy-egy utónévre átlagosan 42 megkeresztelt gyermek jutott. A férfinevek sora lényegesen gazdagabb, az egyes

elemek átlagos megterhelése jóval alacsonyabb, mint a nőieké. A kettős keresztnévadás nem volt jellemző, mindössze háromszor fordult elő. A más vidékekhez és településekhez hasonló és azoktól eltérő névválasztási szokásokat a faluközösség jellemzői, összetétele, emberi kapcsolatai, hagyományai stb. határozták meg.

I r o d a l o m

- Balogh Éva–Takács Ibolya–Kálmán Béla 1967. Debreceni keresztnévek a XVIII–XX. században. MNy. XIII: 91–104.
- Bíró Ferenc 1994. Körösladány XVIII. századi keresztnévei. Névtani Értesítő 16: 94–7.
- Csordás Anita–Varga Mária 1993. A keresztnévadás szokása Boldogon az anyakönyvezés bevezetésétől napjainkig. Nyr. 117: 166–78.
- Danyi Dezső–Dávid Zoltán (szerk.), 1960. Az első magyarországi népszámlálás. 1784–1787. Bp.
- Fekete Péter 1977. Tiszaszőlős földrajzi nevei. I. Kézirat. Kossuth Lajos Tudományegyetem Nyelvtudományi Intézete.
- Fülöp László 1990. A Somogy megyei Vízmente személynevei. 1722–1900. Magyar Névtani Dolgozatok 86.
- Hajdú Mihály 1994. Magyar tulajdonnevek.
- Kakuk Mátyás 1982. Kunszentmártoni személynévtypusok a XVIII. század első felének anyakönyvei alapján. Névtani Értesítő 7: 61–7.
- Kálmán Béla 1989. A nevek világa. IV. átdolgozott kiadás.
- F. Kovács Ferenc 1989. Püspökháti katolikus névadó szokásairól. Nyr. 113: 35–46.
- Mizser Lajos 1976. Cserépfalu keresztnévei (1731–1974). Magyar Személynévi Adattárak 8.
- Orosz Béla 1971. Nyíregyházi keresztnévek a XVIII. század második felében. Nyr. 95: 287–300.
- Sugár István 1987. Az Egerben megkeresztelt katolikusok utónevei 1745 és 1764 között. MNy. LXXXIII: 244–7.
- Szabó László 1990. Az Őrség személynevei. Magyar Névtani Dolgozatok 92.
- Udvari István 1996. Nyitra vármegyei magyar és szlovák férfi keresztnévek Mária Terézia korában (1769–70). Névtani Értesítő 18: 39–44.
- Varga Gábor 1985. Lak község keresztnévei. 1794–1825. Névtani Értesítő 10: 83–5.

BALÁSNÉ SZALAI EDIT–BÍRÓ FERENC

TÖBBELEMŰ SZEMÉLYNEVEK A XVIII. SZÁZADI TISZASZŐLŐSÖN

Egy-egy magyar település XX. századi személynévállománya és –rendszere hosszú történeti folyamat eredménye-következménye, így aztán gyakran nem is tudunk pusztán a ma emberének a nevei és ismeretei alapján megközelítően sem mindent megfejteni abból. A kutató szerencsés esetben talál forrásokat a régebbi korokból, amelyek eligazítják, adatokkal dokumentálják jelenünk nyelvi elemeinek előzményeit s valamelyest a használatait is. Ilyen kedvező helyzetben van a Tiszaszőlős (ma Szolnok megyei, Tiszafüred melletti) község személyneveinek a bűvára, hiszen a család- és keresztneveken kívül további névelemeket, -kiegészítőket is felfedezhet a XVIII. század második feléből forrásaiban, esetünkben a különböző anyakönyvekben. Az anyaggyűjtést Tiszaszőlősnek a Magyar Országos Levéltár Mikrofilmtárában található, 1760–1800 közötti református anyakönyveinek mikrofilmmásolataiból végeztük (jelzete: A 2446). (A vizsgált korszak katolikus anyakönyveiben három- vagy többelemű nevek nem szerepelnek.)

E mostani kis áttekintéshez kigyűjtöttük a bennük található három- vagy többelemű emberneveket, hogy ezek vizsgálatával alapot teremtsünk a kö-

vetkező század és a jelen tiszaszőlősi személyneveinek és névrendszerének a pontosabb megértéséhez.

A következőkben először adattárszerűen, mégpedig a teljes név első elemének és nem a családneveknek a betűrendjében felsoroljuk a többbelemes személyneveket, majd röviden megvizsgáljuk e névanyag jellemzőit. Részletesebben csak a család- és keresztnév mellett előforduló harmadik (és további) névelemekről szólunk.

Az Adattárban az eredeti helyesírással közölt nevek után feltüntetjük a név első előfordulásának az évszámát és az anyakönyvek típusának kezdőbetűjét (e = esketési, h = halotti, k = keresztelési), így adataink könnyen visszakereshetők, ellenőrizhetők. Az utóbbi betűk hiánya azt jelzi, hogy az adat a kötet végén található lelkészi megjegyzésekből származik. Egyazon személynek a különböző formájú és szerkezetű neveit egymás mellett és után soroljuk fel, = jellel összekapcsolva, a legkorábban felbukkanóval kezdve. Az ezzel nem szomszédos betűrendi helyre eső a saját helyén az elsőre való utalással szerepel.

Adattár

A. Hajdú András 1795 h	Bikki Nagy János l. B. Nagy János
A. Nagy János 1779 k	Bikki Vékony András 1773 h
A. Nagy Jánosné 1781 h	Bik. Nagy János l. B. Nagy János
Abadi Szüts István 1781 e	Bíró Karádi János 1761 k
Bari Pál Notarius 1774 k = Notarius	B. Kováts István 1797 h
Bari Pál 1776 k	B. Kováts János 1780 k
Barna Panna Katonáné 1763 k = Barna	B. Nagy János 1763 k = Bikki Nagy
(Kondas) Panna Katonáné 1763 =	János 1767 k = Bik Nagy János 1783 k
Barna (Kondás) Panna 1765 h = Kon-	B. Nagy Jánosné 1770
dás (Barna) Panna 1770 k.	B. Nagy Katalin 1790 k
(Belehi) Nagy Jánosné 1760 h	B. Nagy Sára 1777 k
Bere Tolvaj István 1770 k = B. Tolvaj	Bodnár Szabó György 1765 k = B.
István 1773 k	Szabó György 1767 k
B. Fekete Martony 1787 k	Böszörményi (Dávid) István 1771 k

B. Szabó György l. Bodnár Szabó György
 B. Thót György 1782 h
 B. Tolvaj István l. Bere Tolvaj István
 B. Tolvaj Mihály 1766 k
 Burai Marton Czigany 1774 k
 Czigány Burai Mátyás 1769 k
 Czigány Füleki György 1764 k = Füleki (Czigany) György 1766 k
 Czigány Vékony Adam 1773 k = Vékony Adam Czigány 1774 k
 Csikós Kis Mihály 1769 h
 Csikos Tolvaj Márton 1769 e = Ts. Tolvaj Márton 1770 h
 Tsikós Tolvaj Mihály l. Cs. Tolvaj Mihály
 Ts. Kotzik János 1780 k
 Cs. Nagy János 1762 k = Csordás Nagy János 1763 k
 Cs. Nagy Jánosné 1800
 Ts. Nagy (Mih) János 1779 k
 Tsordas Fekete Márton 1771 e
 Csordás Nagy János l. Cs. Nagy János
 Csősz Kováts Mihály 1769 h
 Tsősz Pálfi István 1762 h
 Ts. Tolvaj István 1776 e
 Ts. Tolvaj Márton l. Csikos Tolvaj Márton
 Cs. Tolvaj Mihály 1765 h = Tsikós Tolvaj Mihály 1774
 Dalnoki Nagy Eszther 1791 k = D. Nagy Eszther 1792 k
 D. Nagy János 1767 h
 Dorogmai Nagy György 1776 h = D. Nagy György 1795 k
 D. Nagy Paal 1791 k
 Domaházi Csősz Nagy János 1767 k
 Egyeki Kis András 1768 h
 Egyeki Kis Andrásné 1778 h
 Egyeki Nagy István l. E. Nagy István
 Egyeki Nagy Peterné 1772
 E. Nagy András 1781 e
 E. Nagy György 1781 e
 E. Nagy István 1768 h = Egyeki Nagy István 1769 k
 E. Nagy Miklós 1775 e
 E. Nagy Péter 1771 k
 Fekete (Gaspar) Marton 1777 k = Fekete G. Marton 1777 k
 Fekete György István 1794 h
 Fekete (Janos) Marton 1777 k
 Fekete L. János 1780 k
 Fekete (Márton) Mihály 1778 k
 Fekete Pál János 1794 h
 Fekete (Péter) János 1779 k = Fekete Pet. János 1790 k
 Fekete (Peter) István 1779 e = Fekete P. István 1782 k
 Fekete Pet. János l. Fekete Péter János
 Fekete P. István l. Fekete (Peter) István
 F. Kis János 1776 k
 F. Kis Mihály 1770 k
 F. Nagy János 1779 k
 Füredi Hajdu János 1793 h
 Füredi Szathmari Mihály 1770 k
 Füleki (Czigany) György l. Czigány Füleki György
 F. Varga Mihály 1775 k
 G. Kis Mihály 1779 k
 G. Pálfi Mihály 1767 k
 Halászi Kardos Josefné Katonáné 1760
 Halászi Nagy János 1763 k = H. Nagy János 1766 k
 Hernadi Varga István 1768 h = H. Varga István 1788 k
 H. Kis Mihály 1780 h
 H. Nagy János l. Halászi Nagy János
 H. Nagy Ersébet 1793 k
 Horváth (Kováts) György 1760 k
 H. Szabó János 1780 k
 H. Varga István l. Hernadi Varga István
 H. Varga Mihály 1794 k
 I. Fekete János 1773 k
 I. Fekete Marton 1771 k
 Ifjú Nemes Tolvaj István 1797 e
 Ifjú Nemes Vad János 1797 e
 Igari Kováts János 1768 k = I. Kováts János 1777 k
 Igari Mészáros György 1768 k
 Igari Molnár István 1768 k

Igari Nagy Péter 1768 k
 Igari Oláh Bálint 1768 k
 Igari Oláh János 1764 k
 Igari Sándor János 1768 k
 Igari Szabó János 1767 k
 Igari Szilágyi Mátyás 1763 k
 I. Hajdu György 1773 k
 I. Hajdú István 1774 k
 I. Hajdú János 1764 k
 I. H Nagy János 1779 k
 I. Hüse György 1773 k
 I. Juhász (Máté) István 1771 k
 I. Kálmán István 1777 k
 I. Kutzik János 1762 k = I Kutzik János 1768 k
 I. Molnár János 1773 k
 I. Muliter János 1770 k
 I. Nagy Peter 1777 k
 I. Oláh Ferentz 1766 k
 I. Pálfi János 1762 k
 I. Szabó János 1774 k
 I. Szalai János 1774 k
 I. Tót Márton 1760 k
 I. Vad Gergely 1772 k
 I. Varga György 1770 k
 I. Varga Mihály 1762 k
 I. Varga Mihályné 1762 k
 J. Kováts István 1762 k = Juhász Kováts István 1766 k
 J. Nagy János l. Juhász Nagy János
 Juhász Kováts István l. J. Kováts István
 Juhász Kováts Mihály 1768 k = Kováts (Juhász) Mihály 1773 k
 Juhász (Mathe) István 1773 h
 Juhász Nagy János 1763 k = J. Nagy János 1773 k = Nagy János Juhasz 1772 k
 Juhász Nagy Péterné 1777 h
 Juhász Pálfi István 1762 k = Juh. Pálfi István 1780 k
 Juhász Pálfi Istvánné 1785 h
 Juhász Tót Mihály 1762 k
 Juh. Pálfi István l. Juhász Pálfi István
 Kapusi Tolvaj Mihály 1776 k = K. Tolvaj Mihály 1776 k

Kerékjártó Farkas János 1785 h = K. Farkas János 1777 k
 K. Farkas János l. Kerékjártó Farkas János
 K. Fekete György 1790 k
 K. Fekete János 1794 k
 Kis (András) Bandi 1779 k
 Kis András Ferentz 1794 h
 Kis András Kata 1784 k
 Kis András Sára 1784 k
 Kiséri Czigány Horvath János 1763 e
 Kis György Ersebet 1784 k
 Kis (István) Ersebeth 1780 k
 Kis Mihály Ersebet 1786 k
 Kis (Mihály) János kondás 1777 k
 Kis (Molnár) István 1777 k
 Kis Pálfi György 1784 h
 Kis Pálfi János 1773 k
 Kis Pál Mária 1776 k
 Kis Szabó János 1762 k
 Kutzik (Mihály) János 1783 k
 (Kotsis) Nagy György 1761 e
 Kondás (Barna) Panna l. Barna Panna Katonáné
 Kondás Fekete György 1790 h = K. Fekete György 1791 h
 Kondás Katona István 1792 h
 (Kondás) Nagy András 1762 k
 Kondás Thót Ferentzné 1782 h
 Kováts (Juhász) Mihály l. Juhász Kováts Mihály
 Kováts (Mathe) János 1777 k = M. Kováts János 1781 k
 Kovats (Német) Mártonné 1775
 Kováts Thót István 1779 h = Tót (Kováts) István 1780 k = K. Tót István 1786 k
 K. Pálfi György 1777 k
 Krasznai Nagy István 1769 e
 K. Szabó János 1761 h
 K. Tolvaj Mihály l. Kapusi Tolvaj Mihály
 K. Tót István l. Kováts Thót István
 K. Varga Mihály 1779 k
 Kutasi (Balás) György 1761 k

L. Juhász Mihály 1781 h
 L. Meszaros István 1774 h
 Logeresi Kis István 1786 h
 L. Pap István 1782 h
 L. Szabó György 1768 h
 Lurnai Tolvaj György 1777 k
 Markus (Csűrhés) János 1764 k = Márkus Jánosnak a Tsűrhésnek 1763 h
 Meszáros (Porteleki) István l. Porteleki (Mészáros) István
 M. Kováts István 1797 h
 M. Kováts János l. Kováts (Mathe) János
 M. Kováts Mihály 1790 k
 Molnár György a Tsűrhés 1777 k
 Molnár (Varga) András 1760 k
 Molnár Varga István l. M. Varga István
 Molnár Varga Mihály 1781 k = M. Varga Mihály 1782 h
 Monori János Tsordas 1776 e
 M. Varga István 1782 k = Molnár Varga István 1793 h
 M. Varga Mihály l. Molnár Varga Mihály
 M. Szűts Mihály 1774 k
 Nagy András Sára 1785 k
 Nagy (György) Ersebet 1761 e
 Nagy György Ilona 1784 k
 Nagy (György) Mihály 1776 k
 Nagy János Juhász l. Juhász Nagy János
 Nagy János Sára 1794 k
 Nagy Mihály Ersebet 1793 k
 Nagy (Mihály) János 1764 k
 Nagy Péter Tisztartó 1780 k
 Nagy (Szűts) Ferentz 1769 k = Szűts Ferentz 1770 h
 N[eme]s Endrédi Sámuel 1784 e
 N[eme]s Fekete András 1793 e
 N[eme]s Fekete György 1786 e
 Nemes Fekete István 1788 e
 N[eme]s Fekete János 1784 e
 N[eme]s Fekete Mártony 1785 h
 N[eme]s Fekete Mihály 1790 e
 N[eme]s Fekete Pál 1791 e
 N[eme]s Fekete Péter 1789 e
 N[eme]s Fekete Sámuel 1794 e
 N[eme]s Ifj. Kotzik János 1792 e
 Nemes Ifjú Mészáros György 1800 e
 Nemes Ifjú Mészáros István 1799 e
 Nemes Ifjú Tolvaj Mihály 1799 e
 N[eme]s Kotzik Mihály 1788 e
 N[eme]s Kováts János 1794 e
 N[eme]s Lenard András 1784 e
 N[eme]s Mészáros András 1792 e
 N[eme]s Miszáros János 1791 e
 N[eme]s Péntek Demeter 1785 h
 N[eme]s Péntek István 1792 e
 N[eme]s Szép Péter 1794 e
 Nemes Tolvaj János 1784 e
 N[eme]s Vad István 1789 e
 N[eme]s Vad János 1785 h
 Nemes Verebessi György 1788 e
 N[eme]s Vida István 1793 e
 Nemet Kováts Márton 1765 h [l. Kováts (Német) Mártonné]
 N. Kováts János 1785 h
 N. Lengyel Josef 1788 k
 N. Nagy János 1773 h
 Notar. Erdélyi László l. Notarius Erdélyi László
 Notarius Bari Pál l. Bari Pál Notarius
 Notarius Erdélyi László 1763 k = Notar. Erdélyi László 1770 h
 Notarius Uza Mihály 1778 h = Uza Mihály Notarius 1779 k
 N. Pálfi Istvánné 1780 h
 O. Mester Jász István 1765 k
 O. Mester Szombati István Josef 1760 h
 Ö. Kováts István 1777 k
 Örvényi Sós János 1800 k
 Özv. Nemes Péntek Péter 1798 e
 Paksi Kis András 1795 k
 Pálfi Szabó György l. P. Szabó György
 Pazonyi Elek István 1794 k
 P. Meszaros Istvan l. Porteleki (Mészáros) István
 Porteleki (Mészáros) István 1776 h = Port. Mészáros István 1786 k = P. Meszaros Istvan 1777 k = Mészáros (Porteleki) István 1778 e

Porteleki Mészáros Istvánné 1777 h	Top. Sipos János 1794 h
P. Szabó György 1766 k = Pálfi Szabó György 1770 k [l. Szabó Pálfi Györgyné]	Top. Tóth Mihály l. T. Tót Mihály Tót Ferentz Kondás 1776 e [l. Kondás Thót Ferentzné]
P. Tolvaj György 1780 k	Tót (Kováts) István 1780 k
P. Toth András 1797 h	T. Pálfi János 1761 h
Rector Meszaros Peter 1783 k	T. Pálfi Mihály 1770 k
Szabó Pálfi Györgyné 1781 h	T. Szabó György l. Tolvaj Szabó György
Szabó Péter Kondás 1781 k	T. Tót István 1781 k
Szakáts Horvath János 1770 k	T. Tót János 1779 k
Szentesi Polya Rebeka 1793 k	T. Tót Mihály 1780 k = Top. Tóth Mihály 1794 h
Szüts Nagy Ferencz l. Nagy Szüts Ferencz	T. Vég György 1786 k
T. Babóltai István 1795 k	Ujj magyar Lázók Márton 1794 e
Teglási Peter Czigány 1769 h	Uza Muhály Notarius l. Notarius Uza Mihály
Tisztartó Ns Szüts István 1784 e	Vékony Adam Czigány l. Czigány Vékony Adam
Tisztartó Pechy János 1786 h	V. Fekete Márton 1772 k
Tiszt-tartó Hegymegi János 1762 k	V. I. Nagy Péter 1781 k
Tiszt-tartó Lénárt András 1772 h	V. Nagy Péter 1782 h
Tiszt-tartó Szabó István 1763 h	
Tolvaj Szabó György 1763 h = T. Szabó György 1763 k	
Tolvaj Szabó János 1762 h	

A többelemű személynevek megkülönböztető elemeiről

A maitól távoli korszak névanyagának a vizsgálatát több körülmény nehezíti: mivel a nevek csak felsorolásszerűen szerepelnek, a szövegkörnyezet hiányzik, ezáltal nem is segítheti a hozzájuk köthető információk megismerését; az írásban régen rögzített adatokat nem lehet ellenőrizni, nem kérdezhetjük meg a nevek valóságos, beszédbeli használatát (a névelemek sorrendjét vagy variációit), annak befolyásoló jelenségeit; nem tudakolhatjuk meg a ragadványnevekről a névadás indítékát és a névvisezőknek az ezekhez való viszonyulását; ha öröklődőek az utóbbiak, kik voltak, és mikor éltek az első visezőik stb. Egy másik fő gátló tényező az anyakönyvet vezető pap vagy tanító következtetlensége: ugyanazt a személyt hol két-, hol háromele-

mű névvel jelölik; hol kiírják a harmadik névelemet teljes formában, hol csak rövidítve, még gyakrabban csak a kezdőbetűjével. Mindezekre az említett körülményekre az utókor vizsgálója az egyes személyek különböző névelőfordulásainak, -változatainak és az összes többelemű névnek az összehasonlításaiból következtethet.

Mivel az anyakönyvek hivatalos iratok, e tényből esetünkben elsősorban az következik, hogy a kereszt- és családneveken kívül mind a szülőknek, keresztszülőknek, mind a házasulandóknak és az elhalálozottaknak az általuk vagy a család által elfogadott, úgynevezett értelmi jellegű, megkülönböztető funkciójú ragadványneveit és egyéb kiegészítő megnevezéseit tüntették fel, mindenek előtt a pontos azonosítás miatt. Gúny-, csúf- és bóknevek nemigen kerültek be az egyházi anyakönyvekbe. A település mikroközösségében a hétköznapi életben e harmadik névelemet önmagában vagy a két hivatalos elem valamelyik tagjával, esetleg mindkettővel, vagy a becézőnévvel használták említésre.

Az Adattár első ránézésre rögtön elárulja, hogy a többeleműek között meghatározó túlsúlyban vannak a háromeleműek. Ezek szórendje, használati formája igen változatos képet mutat, némely esetben azt, hogy még a család-név sem szilárdult meg, vagy nem is tudták, melyik a vezeté- és melyik a ragadványnevük. A tizaszőlősi háromelemű nevek többsége szerkezetileg RCsK vagy CsRK formájú. A továbbiakban pusztán a ragadványnevekről szólunk, melyek háromféle alakban állhatnak: teljes formájukban, rövidítve vagy csupán kezdőbetűjükkel. A minden oldalú nyelvi elemzés helyett rövid összegző megjegyzéseket fűzünk néhány szempont alapján (vö. B. Gergely Piroska, A kalotaszegi ragadványnevek rendszere. 1977. 65–219).

1. A ragadványnév-öröklésről. A több különböző, de azonos családnévű személy teljes nevében meglévő harmadik, egyező néveleméről feltételez-

zük, hogy családi, illetőleg öröklött ragadványnév. „A megszokás folytán a ragadványnév idővel éppen úgy öröklődött, mint a családnév. Ilyen esetekben nem csupán a család egy-egy külön tagja, hanem generációk sora viselte. ... A hatóságok és a hivatalok kénytelenek voltak használni a ragadványnevet abban az esetben is, ha szükség volt a szóban forgó azonos nevű egyének pontos megkülönböztetésére. A hivatalos használatban a ragadványnév minden esetben az értelmi megkülönböztetés eszköze volt” (Dömötör Sándor, Doboz községi ragadványnevek betűjelei a XVIII–IX. századból, MNy. LXXIII, 247). Valószínűleg a nagy megterheltség és a gyakori hivatalos használat miatt ezek rövidültek le leghamarabb betűjelekké. „A ragadványneveket helyettesítő betűjelek ezeknek a gyakran érzelmi töltéssel is rendelkező értelmi jellegű információknak absztrahált jelzései. A betűknek azonban már nem a »jelentése« – vagyis a ragadvány(mellék)név –, hanem a hangalakja a társadalmi funkciót betöltő jel, amely az egyén elnevezésének más személy hivatalos nevétől való megkülönböztetésére szolgál” (Dömötör i. m. 247). Sajnos némelyik megkülönböztető betűről nem derül ki a XVIII. századi források alapján az eredeti teljes forma: *B. Kováts, Bikki > Bik. > B. Nagy, Bere > B. Tolvaj, Tsikós > Cs. Tolvaj, Dalnoki > D. Nagy, Dorogmai > D. Nagy, Egyeki Kis, Egyeki > E. Nagy, Fekete Peter > Pet. > P., Halászi > H. Nagy, H. Varga, Igari Oláh, Juhász > J. Kováts, Juhász > J. Nagy, K. Fekete, Kis András, Kis Mihály, Kis Pálfi, Kováts Mathe > M. Kováts, Molnár > M. Varga, Nagy György, Nagy Mihály, Tolvaj > T. Szabó, T. Pálfi, Top. > T. Tót. Bizonyára az előzőekben valószínűsített örökölt ragadványneveken kívül több hasonló is volt, csak az anyakönyvekből erre nem derült fény. A csoport tagjairól lehetetlen eldönteni, hogy az első névviselőknek (vagyis a forrás korát megelőző időben élt elődöknek, ősöknek mint névörökítőknak) melyik vonása szolgált indítékul: minden egyes esetben több le-*

hetőséggel számolhatunk. A helynévi alapszavúak utalhattak az apai vagy az anyai ág származási helyére, de keletkezhetek akár valamelyiknek a régebbi vezetéknévéből is. A foglalkozás- és keresztnévi előzmények szintén különféle funkciójúak lehettek, az előbbiek jelölhették az első névviselők valóságos foglalkozását, de anyai családnévakként ugyanúgy funkcionálhattak, az utóbbiak pedig az apák kereszt- vagy az anyák családnévéből is eredhettek stb.

2. A ragadványnévadás indítékáról. A feltételezhetően nem öröklődött ragadványnevek más (névtanilag már feldolgozott) településekhez hasonló indukáló tényezők következményei.

a) A földrajzi nevek *-i* képzős melléknévi származékaiból keletkezettek a környező vagy távolabbi helységekre mint a névviselő személy, a felesége, az anyja vagy más rokona származási helyére utaltak; a falu határán belül az azonosítás miatt megjelölték a szűkebb településrészt; esetleg csak alkalmi névkiegészítések voltak: *Abadi Szüts, Belehi Nagy, Bikki Vékony, Domaházi Csősz Nagy, Füredi Szathmari, Halászi Kardos, Igari Kováts, Igari Mészáros, Igari Molnár, Igari Nagy, Igari Sándor, Igari Szabó, Igari Szilágyi, Kapusi Tolvaj, Kiséri Czigány Horvath, Krasznai Nagy, Logeresi Kis, Lurnai Tolvaj, Örvényi Sós, Paksi Kis, Pazonyi Elek, Porteleki Mészáros, Szentesi Polya.*

b) Az alföldi településeken a föld megművelésén, a hagyományos paraszti gazdálkodáson kívül léteztek olyan foglalkozások, amelyek végzésével az egész közösség bizonyos szükségleteit elégítették ki, s e foglalkozások neveit ragasztották rá a közreműködőkre: *Barna (Kondás) Panna, Bíró Karádi, Bodnár Szabó, Csikós Kis, Tsordas Fekete, Csősz Kováts, Tsősz Pálfi, Domaházi Csősz Nagy, Juhász Pálfi, Juhász Tót, Kerékjártó Farkas, (Kotsis) Nagy, Kondás Fekete, Kondás Katona, (Kondás) Nagy, Kondás Thót, Kováts Thót,*

Markus (*Csürhés*), *Notarius* Bari, *Notarius* Erdélyi, *Notarius* Uza, *O. Mester* Jász, *O. Mester* Szombati, *Rector* Meszaros, Szabó Péter *Kondás*, *Tisztartó* Ns Szűts, *Tisztartó* Pechy, *Tiszt-tartó* Hegymegi, *Tiszt-tartó* Lénárt, *Tiszt-tartó* Szabó.

c) Az egységes etnikumtól elütő, nem a közösségbe született személyek elkülönítésére alkalmasak a népnevek. Tiszaszőlősen a *cigány* megjelölést (más vidékekhez hasonlóan) nem a hasonló vezetéknevektől való megkülönböztetés tette szükségessé, inkább a viselőknél a magyarok csoportjától való különállása: Burai Marton *Cigany*, *Czigány* Burai, *Czigány* Füleki, *Czigány* Vékony, Kiséri *Cigany* Horvath, Teglas Peter *Czigány*.

d) Egy-egy falu közössége tagjainak bizonyos tulajdonságait összevetvén, az átlagoshoz képest szokatlan, feltűnően más vonású egyéneit jellegzetes testi vagy egyéb tulajdonságainak a megnevezésével különbözteti meg. E kategóriából feltűnően kevés, csupán egy ragadványnevet őriztek meg az anyakönyvek: *Kis* Pál (Mária), *Kis* Szabó.

e) A névadó kisközösségeknek az átlagosnak tekinthető csoporttagjai egymás között viszonyíthatják egyéneiket a családokra bontás révén, az azokhoz vagy azoknak valamely képviselőjéhez való tartozás hangsúlyozásával, ennek nyelvi eszközöként a különböző rokonok (apa, anya, nagyszülő stb.) kereszt- vagy vezetéknevének felhasználásával (vö. Hári Gyula, MNyTK. 209. 196). Az anyakönyvekben fennmaradt többelemű nevek alapján úgy látszik, ez az indíték erős hagyományú lehetett Tiszaszőlősen: Böszörményi (*Dávid*), Fekete (*Gaspar*), Fekete *György*, Fekete (*János*), Fekete *L.*, Fekete (*Márton*), Fekete *Pál*, Fekete (*Péter*), Horváth (*Kováts*), Juhász (*Mathe*), Kis *György* Ersebet, Kis (*István*), Kis (*Molnár*), Kotzik (*Mihály*), Kováts (*Mathe*), Kovats (*Német*), Kutasi (*Balás*), Nagy *András* Sára, Nagy *János* Sára, Nagy (*Szűts*), *Pálfi* Szabó, *Szakáts* Horvath.

f) Az anyakönyvekben folyamatosan fel-felbukkannak a két- vagy több-
elemű nevek mellett az életkorra, a családi állapotra utaló, címet, rangot
jelző és megjelölő közszei elemek. Ezekben az esetekben a már meglévő
egyéni neveket egészítették ki köznévi, melléknévi formákkal, amelyeknek
az emberi érintkezésben megkülönböztető szerepük volt, bár valójában nem
szokás a tulajdonnév nélkülözhetetlen részének tekinteni őket. A nagyszámú
XVIII. századi példából csak néhányat sorolunk fel a variációk gazdagságá-
nak érzékeltetésére: *Ifjú Nemes Tolvaj István*, *Ns Fekete Péter*, *Nemes Ifjú*
Mészáros György, *Ö. Kováts István*, *Özv. Nemes Péntek Péter* stb.

3. A betűszós ragadványnevekről. A ragadványneveknek a betűszókká
való rövidülésére már utaltunk. Sajnos a feldolgozott forrásokban nagyon
sok olyan, betűjelből álló névelemet találunk, amelyeket még nem tudtunk
azonosítani az eredeti teljes ragadványnevükkel. Az I. betűről pedig feltéte-
lezhető, hogy az egyik névben ragadványnév-rövidítés, a másikban meg csak
az *Ifjú* közsze első jegye. Ezek tehát egyelőre az ismeretlen vagy a bizony-
talan előzményűek kategóriájába tartoznak: *A. Hajdú*, *F. Nagy*, *G. Kis*, *I.*
Hüse, *P. Toth* stb. Egyébként a ragadványneveket helyettesítő betűjelek
használata vizsgált korszakunk előtt, tehát igen korán kialakulhatott, és a
nemzedékek közti hagyományozódás egyik érdekes jelenségévé vált. A há-
romféle anyakönyv mindegyikében megjelent már az 1760-as évek elejétől
kezdve, és az idő előre haladtával egyre elterjedtebb lett ez az egyénítési-
megkülönböztetési mód (1761: *T. Pálfi János*, *K. Szabó János*; 1762: *Cs.*
Nagy János, *H. Nagy János* stb.).

A XVIII. század utolsó negyvenegy évének tiszaszőlősi többelemű személyneveit megvizsgálva, főbb jellemzőiket a következőképpen foglaljuk össze. Közöttük szerkezetileg uralkodó típus a háromelemű (kevés kivételt leszámítva mind ilyen): a kereszt-, család- és ragadványnévből álló. Ezek sorrendje változatos, bár leginkább RCsK vagy CsRK felépítésű. A falunak mind az utó-, mind a vezetéknevei igen megterheltek voltak, de a közösség tagjai az egyénítést, azonosítást, megkülönböztetést egyébként is igen gyakran nem ezekkel érték el, nem ezekkel biztosították maguk között, hanem a változatos ragadványnevekkel, illetőleg ezeknek és a másik két névelem valamelyikének a kombinációjával. Az anyakönyvek arról tanúskodnak, hogy a ragadványnevek jelentős része a családnevekhez hasonló módon öröklődött, sőt a kezdőbetűjükre rövidülve is széles körben ismertek és valószínűleg a mindennapi (népi) érintkezésben is használatosak lehettek. A teljes forma és a betűjeles egymás mellett élt huzamos ideig, de csak a következő század(ok) személynévanyagának a feldolgozása után derül ki, hogy meddig.

N. LŐRINCZ JULIANNA

NYELVI VARIATIVITÁS ÉS ALTERNÁCIÓ

A variativitás a lexikográfia egyik alapvető kérdése, a nyelvi evolúció objektív következménye, ugyanakkor azonban a lexikográfia egyik alapvető problémája is. A lexikográfusok sokszor arra kényszerülnek, hogy a variánsok számát csökkentsék. Erre egyrészt a nyelvi norma, a kodifikált nyelv kialakítása, az ingadozások standardizálása, számuk csökkentése, másrészt pedig nagyon sokszor a szótárak terjedelme készteti őket. Ez ellentmond a nyelvfejlődés dialektikus megközelítésének. Mivel azonban nem létezhet olyan nyelvi norma, amelyben az abszolút invariancia megvalósulna, a variativitás kérdése a nyelvi norma egyik alapvető problémája is. A nyelvben egyidejűleg létező variánsok konkurenciája a nyelvfejlődési tendenciák meghatározásában is alapvető kérdés.

A nyelvi jelenségek variáns-invariáns korreláció szerinti megközelítése először a Prágai Nyelvész kör fonológiai kutatásaival indult el, majd kiterjesztették a többi nyelvi szint kutatására, és átvették más nyelvészeti iskolák is.

A variativitás, variáns terminusokat meglehetősen tágan értelmezik a nyelvészeti szakirodalomban. A nyelvi variánsok, grammatikai variánsok, szóvariánsok, morfémavariánsok értelmezése nem egyértelmű. Például az

egy szócsaládhoz tartozó szinonimákat többen szóképzési variánsnak veszik. Erre még visszatérünk a szóvariáns fogalmának tisztázásakor. Ahhoz, hogy a variáció jelenségéről tiszta képet kaphassunk, el kell határolnunk egymástól a különböző variáns jelenségeket, rendszereznünk kell azokat. A variativitást mint szinkrón nyelvi jelenséget kell vizsgálnunk. Ez egyben azt is jelenti, hogy a jelenséget egy bizonyos nyelvéllapotban vizsgáljuk, nem zárva ki a variációs sor tagjainak történeti – kontrasztív elemzését. Vizsgálódásainkkal a mai orosz nyelvi normán belül maradunk, egybevetve a mai magyar nyelv egy, az orosz variációhoz közel álló jelenséggel, az alternációval.

A szóvariánsokról az első elméleti alapvetés az orosz nyelvészeti szakirodalomban V. V. Vinogradov cikkében jelent meg (1944: 40–41). A szerző megállapítja, hogy a nyelvben vannak fono-morfológiai és etimológiai variánsok. Mindkét variáns közös jellemzője, hogy lexiko-szemantikai jelentésük egységes, egymástól csupán stilisztikai jelentésükben térnek el.

A. I. Szmirnyickij (1956) a szóvariánsokat azonos lexikai jelentésű szavak változatainak tekinti. Rámutat arra is, hogy néhány esetben a variánsok a szavaknak csak bizonyos jelentéseiben vannak meg. A variánsokra szerinte a következő kritériumok jellemzők: 1) a közös tö (общая корневая часть), 2) lexiko-szemantikai azonosság (лексико-семантическая общность), 3) a hangtani különbségek nem lehetnek olyan mértékűek, hogy lexiko-szemantikai különbségek is létrejöjjenek (звуковые различия не должны выражать лексико-семантических различий). Ez a kritériumsor hasonlít Juhász Józsefnek arra a megállapítására, miszerint a szó alakváltozatai között nem lehet olyan mértékű a különbség, hogy új lexéma keletkezzen. (1966:30, 1980:112)

Szmirnyickij a következőképpen osztályozza a variánsokat:

1) a szavak lexiko-szemantikai variánsai (лексико-семантические варианты слов), 2) fono-morfológiai variánsok (фономорфологические): a) fonematikus vagy hangtani (фонематические или звуковые), b) morfológiai (морфологические). A morfológiai variánsokon belül grammatikai és szóképzési variánsokat különít el (грамматические и словообразовательные) (1956: 42).

O. Sz. Ahmanova (1957) is megkísérelte a szóvariánsok pontos leírását. Fonetikai és morfológiai variánsokat különböztet meg. A fonetikai variánsokat két csoportra osztja: 1) olyan variánsok, amelyek nem különböznek a hangsúly helyében: *бакан* – *бакен*, *калоша* – *галоша*, *шкаф* – *шкап* 2) a hangsúly helyében különböző variánsok: *авгур* – *авгур*, *апартамент* – *апартамент*, *взрывный* – *взрывной* stb.

A morfológiai variánsokat O. Sz. Ahmanova a szóképzési variánsokkal azonosítja. „A morfológiai variánsok abban különböznek a fonetikai variánsoktól, hogy a természetes nyelvi funkciójuktól nem az egyes hangok vannak megfosztva, hanem a hangkapcsolatok, amelyek [...] adott esetben morfémaként szerepelnek – mint a nyelv legkisebb jelentéssel bíró egységei. „Отличие морфологических вариантов слова от фонетических состоит в том, что лишенным своих естественных языковых функций оказываются не отдельные звуки (соответственно фонемы), а также соединения звуков и фонем, которые [...] в данном языке выступают как морфемы – мельчайшие значащие единицы [...] языка. (214-215) Például: *лиса* – *лисица*, *тигр* – *тигрица* stb. Ez utóbbi példák nem morfológiai variánsok, hanem önálló lexémák. Ahmanova a morfológiai variánsokhoz sorolja a ma már egyértelműen morfológiai variánsoknak tartott variánsokat is, mint pl. *арабеск* – *арабеска*, *вуаль* (ж. р.), *вуаль* (м.р.) stb. A variánsok

ilyenfajta összemosása azzal magyarázható, hogy Ahmanova nem veszi kellően figyelembe a szó morfológiai szerkezetét, az affixumok szerepét. A szóvariánsok meghatározásakor figyelembe kell vennünk F. P. Filin következő lényeges megállapítását: „Felmerül a nyelvben a *tő morféma* k és az *affixumok* kölcsönös kapcsolatának kérdése, ezek viszonylagos jelentésének, és azon szerepüknek az elkülönítése, amelyet olyan kategóriák, mint egy szó morfológiai variánsai vagy a szinonimák elhatárolásában játszanak” (1963: 130).

Filin már figyelembe veszi a szó morfológiai szerkezetét és az affixumok szerepét is. Ezek alapján a *szóvariánsokat* a következő típusokra osztja:

1) *fonematikus* (фонематические): *современный – современньй, оседлый – осёлый*

2) *hangsúlybeli* (акцентологические): *багрове́ть – багро́веть, отпи́л – отпи́л*

3) *grammatikai* (грамматические): *капае́т – капле́т, ме́рз -ме́рзнул, приве́сти – приве́сть*

4) *formális – grammatikai* (формально – грамматические).

A szó formális – grammatikai variánsai és az önálló lexémák közötti különbséget Filin aszerint különbözteti meg, hogy a formaképző morféma k (szuffixumok) milyen jelentéseket fejeznek ki az orosz nyelvben: grammatikait vagy lexikait (1963:130). Ugyanakkor Filin is megjegyzi, hogy nem mindig könnyű meghúzni a határvonalat a grammatikai és a lexikai szemantika között.

N. M. Sanszkij (1964) a szóvariánsokat a következőképpen határozza meg: „a *szóvariánsok* olyan képződmények, amelyeknek a *z o n o s a morféma szerkezetük*, és a különbség köztük olyan kismértékű, hogy nem bontja meg a lexikai jelentés egységét.” Варианты слов – образования,

имеющие тождественный морфемный состав, различия между которыми являются настолько незначительными, что не нарушают единства лексической единицы в целом”(61).

R. P. Rogozsnyikova (1966: 9) szerint a variativitás lényege a szó külső formájának alaki változása – azaz a fonetikai vagy grammatikai szerkezeté –, amely nem érinti a szó lexikai jelentését. Ugyanakkor azonban a szó lexikai jelentése, fonetikai és morfológiai szerkezete szoros kapcsolatban vannak egymással, így el kell különítenünk egymástól a szóvariánsokat és az új lexémákat, ami nem minden esetben könnyű feladat.

K. Sz. Gorbacsevics (1978) véleménye szerint ezt úgy tudjuk a legpontosabban elvégezni, ha a történeti háttértől nagymértékben eltávolodva a variativitást mint szinkrón nyelvi jelenséget vizsgáljuk. Vizsgálódásainknak a mai nyelvi normán belül kell maradniuk. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a nyelvi norma kérdése legalább olyan bonyolult, mint a variativitása. Hogy mi a nyelvi norma, azt még egy nyelven belül sem könnyű eldönteni, különböző nyelvek esetében pedig természetesen eltérések adódnak a nyelvi norma kérdésének meghatározásában.

Az orosz nyelvben a kodifikált nyelvi normának az irodalmi nyelv a megfelelője, míg a magyar nyelvben elkülönül egymástól a köznyelvi norma és az irodalmi nyelvi. A magyar köznyelvi norma közelebb van az irodalmi nyelvihez, mint az orosz beszélt nyelv az orosz irodalmi nyelvhez. Bár az utóbbi évtizedben az orosz nyelvben a társadalmi, gazdasági változások hatására olyan nagymértékben felgyorsultak a nyelvi változások, hogy a nyelvi norma újraértékelésére lenne szükség.

Ezt V. G. Kosztomarov moszkvai nyelvész is megfogalmazza Языковой вкус эпохи (A korszak nyelvi ízlése c. könyvében: „[...] литературно-языковая норма становится менее определённой и обязательной, литера-

турный стандарт становится менее стандартным (Kosztomarov 1994: 5)
Azaz: az irodalmi nyelvi norma egyre kevésbé meghatározó és kötelező, az irodalmi standard egyre kevésbé lesz standard. A tömegkommunikációs eszközök hatására bekövetkezett nyelvi változásokat vizsgálva számtalan példával alátámasztja megállapítását a különböző nyelvi szintekre vonatkoztatva. A beszélt nyelvi alakok olyan mértékben hatnak a korábban szigorú mércének számító irodalmi nyelvre, hogy még az iskolázottabb emberek nyelvhasználatában is éreztetik hatásukat. A tömegtájékoztatási eszközök hatása olyan erős, hogy megingatni látszik a korábban megingathatatlanak hitt kodifikált orosz nyelvi normát, mely kialakulásának itt most nem részletezendő történeti háttere van.

A variáció jelenségének rövid történeti áttekintése után a szóvariánsokkal foglalkozunk részletesen. A szóvariánsok variációs sorba rendeződnek. A variációs sor tagjainak leírása, mivel nem teljesen azonosak sem szemantikai, sem pragmatikai jelentésüket tekintve, funkcionális szempontú megközelítést kíván. A különböző szerzőknél leírt kritériumok is szükségessé teszik a szóvariánsok szövegbeli funkciójának alapos mérlegelését. Meg kell vizsgálnunk, milyen használatbeli sajátosságaik vannak: kontextusbeli, stilisztikai, pozicionális érték, valenciaérték stb. Nem célszerű a helyes vagy helytelen minősítés, hiszen a variációs sor tagjai mindegyikének megvan a maga kommunikatív értéke. Minden esetben reális kontextusban kell vizsgálnunk a variánsokat, lehetőleg szembeállítva oppozíciós párjukkal. Gorbacsevics funkcionális – dinamikus leírásnak nevezi ezt a megközelítésmódot (1978: 5). Funkcionális azért, mert kontextusban, disztributív és heterogén feltételek között vizsgálja a variánsokat. Dinamikus azért, mert nem szigorúan szinkrón nyelvi síkon mozog, hanem az adott nyelvi jelenség történeti fejlődését is figyelembe veszi.

A múltbeli, a jelenben végbemenő és a jövőben várható nyelvi változásokat egyaránt figyelembe kell vennünk a nyelvi jelenségek vizsgálatakor. Nem hagyható ez figyelmen kívül a variánsok kutatásában sem. A másik ilyen módszer, amely segít a variánsok objektív nyelvi megközelítésében: a strukturális – egybevető módszer. E módszer lényege: a variációs sor tagjainak, de különösen az egytípusú variáns pároknak a vizsgálata paradigmatis, derivációs és formális – strukturális kapcsolataikban. Így értékelhető a produktív és improduktív párok kommunikatív értéke. Természetesen a szociolingvisztikai kutatásokban használatos statisztikai módszerek sem hagyhatók figyelmen kívül, hiszen az írott irodalmi nyelvi, ún. normatív nyelvhasználati példák mellett a szociokulturális tényezőket is figyelembe vevő élőnyelvi példák elemzése is szükséges ahhoz, hogy a variánsok helyét meghatározhassuk a nyelvi jelenségek között.

A szóvariánsok Gorbacsevics szerint eltérhetnek egymástól konnotatív jelentésükben, de a konceptuális jelentésüknek azonosnak kell lenniük. „[...] варианты слова могут резко различаться в коннотативном и сочетаемости отношении, но с содержательной стороны, с точки зрения концептуального значения они должны быть тождественными (1978: 9). Azaz: „[...] a szóvariánsok élesen elkülönülhetnek konnotatív jelentésükben és kapcsolódási viszonyukban, de tartalmi oldalról, azaz a konceptuális jelentés tekintetében azonosaknak kell lenniük”. Így a poliszém szavak esetében a variativitás különböző mértékben lehet jelen: a) minden jelentésükben, b) csak bizonyos jelentésükben. Ugyanakkor olyan megfogalmazással is találkozunk Gorbacsevicsnél, amely már közel áll a magyar alakváltozat (Juhász József), és az alternáció (Deme László) fogalmához. „Вариантность форм слова возникает только при совпадении лексического и грамматического значения” (10). Magyarul: A szóalakok variativitása csak a

lexikai és grammatikai jelentés egybeesése esetén jöhet létre. Ez már a teljes variáció, amely egyértelműen fedi a magyar alternáció fogalmát. Teljes variáns (полный вариант) esetében a szóalakok közötti eltérés csak minimális lehet. (Vö. Juhász 1980, Deme 1987.) A nem teljes variáns funkcionálisan vagy helyzetét tekintve korlátozott. „неполные [...] функционально или позиционно ограниченные” (1978: 26). Ez különbözteti meg őket többek között a szinonimáktól.

A Graugyina–Ickovics–Katlinszkaja (1976) szerkesztette Грамматическая правильность русской речи c. könyv előszavában a variánsokat a következő kritériumok alapján különíti el:

- 1) a grammatikai rendszerszerűség (грамматическая системность);
- 2) a rendszeres felcserélhetőség (регулярная взаимозаменяемость)
- 3) a grammatikai jelentés funkcionális ekvivalenciája az egymással fölcserélhető kontextusok határain belül (функциональная эквивалентность грамматического значения в пределах взаимозаменяемых контекстов)
- 4) az egybevetendő grammatikai struktúrák egyneműsége (*однородность сравниваемых структур*);

Igen fontos kritérium a szóvariánsok kölcsönös fölcserélhetősége és a kontextusba való behelyettesíthetősége. Ha egy szóvariációs pár nem felelt meg ezeknek az igen szigorú feltételeknek, nem kerülhetett be a fent idézett normaszótárba. Ha a fenti kritériumokat egybevetjük a Gorbacsevics-féle teljes – nem teljes variáció-felosztással, a normaszótár variánspárjai a teljes variánsoknak látszanak megfelelni. A magyar nyelvészeti szakirodalomban pedig a már említett Juhász-féle alakváltozat, és a Deme-féle alternáció jelenségével esik egybe.

Deme László (1987) a következőképpen határozza meg az alternáció fogalmát: „[...] egy-egy morféma több – egymást váltogató alakban – él a

nyelvben. Ennek a jelenségnek alternáció a neve, az azonos morféma egymást váltogató alakjai tehát alternánsok. [...] az alternációnak alapfeltétele az alapvető alaki azonosság és a részleges alaki különbség. Nem tekinthető tehát alternánsnak a *méz*ben és a *mézes* alakok két tőformája, mert nem kettő, hanem egy: hiányzik köztük a részleges alaki különbség. De nem vehető egymás alternánsának a *kutya* és az *eb* sem, – bár jelentésük igen közel áll egymáséhoz –, mert csak különbség van közöttük, hiányzik az alapvető alaki azonosság” (110). A fent említett lexémák szinonimái egymásnak, rokon funkciójúak, de nem egy morféma alakváltozatai, mert hiányzik az alapvető alaki azonosság mint alapfeltétel. Mivel a nyelvészeti szakirodalomban nincs egységes szinonimafogalom, elég nehéz elkülöníteni a variánsok nem teljes formáit a különböző lexikológiai csoportoktól, így a szinonimáktól. Az orosz lexikológiában a kutatók egy része egyetért abban, hogy a grammatikai szinonimák a grammatikai variánsok határesetei (Ahmanova, Jarceva, Rogozsnyikova, Sendelsz stb.)

I. M. Sanszkij (1975: 26) szemantikai variánsoknak nevezi a szinonimákat. A következő példákat találjuk nála a szemantikai variánsokra: *нынешний – теперешний – одновременный – современный*.

Juhász József (1966: 30) alakváltozatoknak tekinti mindazokat a lexémákat, amelyek „minden jelentésükben és jelentésárnyalatukban megegyeznek, hangalakjuk egy vagy több elemében azonban különböznek, pl. *csend* – *csönd*; *borotva* – *beretva*; *ismer* – *ösmer* – *esmér* – *ismér*; *ábrándoz* – *ábrándozik* stb. [...] Nem minősül alakváltozatnak a jelentésében egyező, de nem ugyanazon képzővel képzett származék, mint pl. *gereblyél* – *gereblyéz*; *kavicsol* – *kavicsoz* stb.” A szerző alakváltozatoknak csak azokat a lexémákat tekinti, amelyek jelentésükben teljesen megegyeznek. Alap- és mellékjelentésükben egyaránt! Juhász József egy későbbi tanulmányában

(1980) tovább pontosítja az alakváltozat fogalmát: „Az alakváltozatokat nem mindig könnyű pontosan elhatárolni a szinonimáktól. [...] Alakváltozatokról ugyanis rendszerint olyankor beszélünk, ha a különbség egy-két-három főnémmára korlátozódik” (112). A hangalaki különbség azonban nem lehet morféma értékű. A *gereblyéz* / *gereblyél* szópár tagjai nem alakváltozatok, mert itt a különbség morféma értékű: azonos tőhöz szinonim képzőket kapcsoltunk, amelyek grammatikai funkciójukban eltérnek. A különböző lexikológiai jelentések elkülönítésére, de legalábbis a teljes variánsok (Gorbacsevics), ill. az alternánsok megkülönböztetésére jól alkalmazható Deme László alternáció-fogalma, illetve alternáció-rendszere. A továbbiakban röviden tekintsük át, hogyan osztályozza Deme László az alternánsokat. Az alternációs sor tagjait minden helyzetben az köti össze, hogy azonos a lexikai jelentésük, ill. toldalékalternánsok esetében a grammatikai funkciójuk. „Az alternánsok szembenállása – ami jelentésbeli értékűket illeti – lehet funkciós és funkciótlan. Ez attól függ, az alapvető alaki azonosságon belül jelentkező részleges alaki különbséghez társul-e jelentésbeli (vagy grammatikai értékbeli) különbség, vagy pedig a két alternáns csak alakjában tér el egymástól, s jelentésértékben nem. A funkciós alternációban a változatok jelentése (rendszerint grammatikai értéke) között egy teljes jelentésmozzanatnyi (azaz egy szemémányi) eltérés van” (Deme 1987: 111). Például: az angol *foot* – *feet* alternánsai egymásnak, hiszen csak hangalakjukban van eltérés, de az alternáció funkciós, mivel a két alaknak más a grammatikai jelentése. A magyar nyelvben: *tesz* – *tész*; *megy* – *mégy* stb. a toldalékok között a *-na* / *-ná* és a *-ne* / *-né* alakpárok között van hasonló viszony: *adna* – *adná*. „Funkciótlan alternációban a változatok jelentése (és grammatikai értéke) azonos” (111). A funkciótlan alternációt két csoportra osztja Deme László: a) a funkciótl-

lan szabad alternánsok, amelyek bármilyen morfémakombinációban felcserélhetők. Ilyenek pl. tőmorfémában: a *csoda / csuda, csodával / csudával, csodálom / csudálom* stb. Vagy: a *csend / csönd; csorog / csurog; fel / föl* stb. Toldalékmorfémában: pl. a *-nként / -nkint* névszói esetragok: *kilónként / kilónkint* stb. Az utóbbi példa csak stílusértékében tér el az előbbitől. A funkciótlan alternációban a pragmatikai jelentés eltérése megengedett a szópárok tagjai között. b) funkciótlan kötött az alternáció, ha az alakváltozatok közül bizonyos morfémakombinációkhoz van kötve az egyik vagy másik szóalak használata. A magyar nyelvben a funkciótlan kötött alternáció nagy szerepet játszik, hiszen idetartozik minden ún. váltótő, illetve a több alakú toldalékok is. Tőmorfémában pl. a következő alternáló alakokat figyelhetjük meg: *sző / szövk; alszik / aludj / alvó; öregedik / öregszik; terem / termett; jönnek / jöhet / jövő; az igealakok rendszerében. A névszótövek alternáns alakjaira példák: bokor / bokrot; falu / falvak; gyapjú / gyapjas; mű / művek; ló / lovak; lé / leves; fő / feje; ajtó / ajtaja; víz / vizes* stb. Toldalékmorfémában a több alakú toldalékok illeszkedése is az alternáció révén válik érthetővé. Pl. *házban / kertben; Vagy: ajtóhoz / emberhez / cölöphöz* stb. Ugyancsak az alternáció jelenségével magyarázhatjuk meg a felszólító mód jelének váltakozását a különböző mássalhangzóra végződő igealakokhoz kapcsolódva. Így a *j* alapalternáns mellett van *-s, -sz, -z, -dz, -gy, -ggy* és *zéró* alternáns a felszólító módú jelen idejű alakokban. Pl. *fesse, játssza* (játssz+sz+a), *nézzen, fogóddzon* (fogóddz+dz+on), *higgyen, igyunk* stb. A egyes szám második személyű tárgyas ragozású igealakokban zéró a felszólító mód jele: pl. *írd, vedd*. Ez utóbbi alakban az igei személyrag szerepel *-dd* alternáns alakban. Az igealakok, névszótövek, valamint a toldalékmorfémák alakváltozatainak leírását részletesen megtaláljuk a MMNyR I. kötetében is (1961: 313–31; 345–19; 500–83), csak itt még az a l a k v á l t o -

zat műszó szerepel az alternáns helyén. Az alternáció rendszerét Deme László dolgozta ki még az 1950-es évek elején, de sajnálatos módon az egész nyelvi rendszerre kiterjedő dolgozata mindmáig nem jelent meg. Rövid összefoglalója megtalálható A beszéd és a nyelv című könyvében, de részletes leírása még várat magára. Más nyelvekre is jellemző a funkciótlan kötött alternáció. „Az oroszban a вижу : видишь, а бегу : бежишь s ugyanígy a лицо : личность tőalakjai funkciótlan kötött alternánsok” (Deme 1978: 116). A fentiekben leírtakból jól látható, hogy az orosz alternációfogalom nem teljesen azonos a magyar alternációfogalommal. A Gorbacsevics által megkülönböztetett részleges variáció a lexémák alapjelentésének azonosságát nevezi meg alapvető feltételként. A mellékjelentések, a különböző konnotatív jelentések eltérése az alapjelentéshez képest meghaladhatja az egy szemémányit. A teljes variációban a lexéma összes jelentése esetében jelentésazonosságnak kell lennie. Éppen ezért nagyon kevés a teljes variáns a részleges variánsok számához képest. Az orosz nyelvészeti szakirodalomban ezt korábban Graugyina fejtette ki (1970) egy, a grammatikai variánsokról írt cikkében. Az 1. típusban a grammatikai alakok alapjelentésében van azonosság, ezeket denotatív variánsoknak nevezi a szerző. Pl. тракторы – трактора, зимою – зимой stb. Itt a variánsok használata nem nagyon függ a kontextustól, bár kisebb mértékű pragmatikai jelentésbeli eltérés lehet, pl. stilisztikai. Ezeket a variánsokat rendszervariánsnak (системный вариант) is nevezi Graugyina. A 2. típusba azokat a variánsokat sorolja, amelyek esetében a variáció a konnotatív jelentésekben figyelhető meg. Ezeket konnotatív variánsoknak nevezi a szerző. A konnotatív jelentés nem szabad jelentés, erősen kontextushoz kötött, ezért ezeket kontextuális variánsoknak (контекстуальный вариант) is nevezhetjük. Пыен például az orosz gyűjtőnevek variáns használata: Читатель ждёт новые

книг – Читатели ждут новых книг (1970: 9). A variánsok ilyen szembeállítását azt sugallja, hogy a kontextuális variáns kívül esik a grammatikai rendszeren.

Dolgozatom további részében egy orosz ige típus kijelentő mód jelen idejű verbum finitumai variáns alakjainak bemutatásával szeretném szemléltetni a fentebb leírtakat. Példáimat Az orosz beszéd grammatikai helyessége (Грамматическая правильность русской речи 1976) c. normaszótár mintegy 40 igéjéből választottam ki. Ezenkívül a bibliográfiában feltüntetett szótárakat használtam. Közülük a legtöbb segítséget az Ozsegov-féle Az orosz nyelv szótára (Словарь русского языка 1973), Az orosz nyelv gyakorisági szótára (Частотный словарь русского языка 1977), Az orosz nyelv ortoepikai szótára (Орфоэпический словарь русского языка 1985), valamint Az orosz irodalmi nyelv szóhasználatának nehézségei és a normavariánsok (Трудности словоупотребления и варианты норм русского литературного языка 1973) c. munka nyújtotta.

Most két alakváltozat-típust szeretnék bemutatni a vizsgált igék köréből: 1. azokat az alakváltozatokat, amelyek között szemantikai egyenértékűségi viszony van, eltérés csak pragmatikai jelentésükben mutatkozik, 2) az ige variációs sorában az oppozíciós párok tagjai között jelentésmegoszlás van. Némely ige esetében ez a jelentésváltozás olyan mértékű, hogy egyes szótárak a poliszémia, mások a homonímia esetébe utalják a variáns igealakokat. Felvetődik a kérdés: vajon, ha a bevezetőben említett kritériumokat tartjuk szem előtt, ezek alakváltozatoknak tekinthetők-e még, határesetet alkotnak, vagy egyértelműen két lexémáról beszélhetünk. Itt most nem teszek kísérletet a kérdés eldöntésére, hiszen ez további kutatásokat igényel, csupán a kérdésfelvetésig jutottam el eddigi vizsgálódásaimban.

Az első csoportba azokat az igéket soroltam, amelyeknek variáns alakjai szemantikailag egyenértékűek, a tagok között stilisztikai eltérés mutatkozik, a szövegbe egymás helyett pragmatikai megkötésekkel helyettesíthetők be. Ilyen igék a következők: *алкать, колыхать, крапать, блестеть, кудахтать, махать, мерить, мурлыкать, мучить, мяукать, плескать, полоскать, рыс-кать, сыпать, хныкать* stb. Három igét választottam ki szemléltetésre az első csoporton belül:

a) Az *алкать* 1. 'éhezik', 2. 'áhítozik valamire' régies használatú, könyvnyelvi ige. Az Ozsegov-szótár (1973) szerint mindkét jelentésben vannak variáns alakjai: *алчу, алчень / алкаю, алкаешь*. A négykötetes akadémiai szótár (Словарь русского языка 1973) azonban már csak a 2) 'áhítozik valamire' jelentésben jelzi a variáns alakok meglétét 'erősen, nagyon kíván valamit' jelentésárnyalattal. Я не желаю ничем огорчаться / *алкаю* проводить свои дни в спокойствии. (Салтыков-Щедрин) Magyarul: 'Nem akarom, hogy bármi is elkeserítsen, nyugalomban *kívánom/óhajtom* eltölteni a napjaimat'. Сердце моё *алчет* правды. (Горький) Magyarul: 'A szívem igazságot *kíván / óhajt*'. A mai orosz nyelvben ez az ige ritkán használatos régies stílusminősítése miatt. Inkább csak a választékos beszédben, vagy az idősebb műveltebb emberek beszédében van szerepe. A megkérdezett 50 szentpétervári filológushallgató közül a második példában 41 ma is így mondaná az igealakot, bár régiesnek, választékosnak minősíti. Mindössze egy hallgató írta, hogy a produktív variáns is él a nyelvben. Nyolc hallgató nem válaszolt a kérdésre. Ők vagy nem tudták eldönteni a kérdést, vagy nem használják egyik igealakot sem.

b) A *колыхать* 1. 'ingat, lenget', 2. 'ringat' jelentésű igének az 1. jelentésében vannak csak szemantikailag egyenértékű variáns alakjai. Pl. *В поле ветер веет, травку колыхает* (Колыцов). Magyarul így hangzik: 'A mezőn

süvít a szél, a fűszálakat *ringatja*'. Az improduktív töből képzett variánusra példa: *Ветер колышет занавеску*. Magyarul: 'A szél *lengeti* a függönyt.' Egy másik irodalmi példa az improduktív alak használatára: *Ветер наши знамёна колышет*. Magyarul: 'Zászlóinkat *lengeti* a szél.'

c) A *КОЛЫХАТЬСЯ* 1.'ing, leng', 2. 'ring, reng' jelentésű igének a produktív variánsai az Ozsegov-szótár szerint ritkábban használatosak. Improduktív töből képzett alakra hoz csak példát. *Колыхнутся спелые колосья*. 'Az érett kalászek *ringanak*.'

2) A második típusba azokat az igéket soroltam, amelyek esetében a variációs sor tagjai jelentésükben eltérnek egymástól.

a) *РЫЗГАТЬ* ige 1. jelentése: 'fröcsköl, fröccsen'. Az Ozsegov-szótár szerint a normatív alakok az improduktív töből képzettek: *Фонтан брызжет*. 'A szökőkút *szökken*'. Egy másik példában: *Грязь брызжет из -под копыт*. 'A paták alól sár *fröccsen*.' 2. jelentésében 'vízzel meglocsol, meghint' az ige produktív töből képzett alakok számítanak normatívnak. *Дети брызгают водой на пол*. 'A gyerekek vízzel *locsolják* a padlót.' *Мама брызгает бельё*. 'A mama *belocsolja* a fehérneműt.' Átvitt jelentésben, képi szerkezetben azonban csak az improduktív alakok használatosak: *Как будто бродильный сок брызжет из некоторых книг, опьяняет нас. (Паустовский)* 'Mintha must *csorogna* némely könyvből, megrészeget minket.' Az Орфоэпический словарь русского языка (1985) azonban homonimaként jelzi az igét, azaz az ige két jelentésében két önálló lexémaként szerepel. Az 1. jelentésben a *брызгать*¹ – *брызгаю, -аешь* alakokat, míg a *брызгать*² a 2. jelentésben csak a produktív *брызгаю, брызгаешь* alakokat alkotja meg, tehát nincsenek variáns alakjai.

b) a *клепать*¹⁻² is két lexéma a normaszótárak szerint. A *клепать*¹ 1. *клепаю*. 'összekalapál' jelentésű igei homonima csak a produktív töből alkotja

meg ragozási paradigmáját: *клепаю, -ешь*, míg a *клепать*² ‘rágalmaz, befeketít’ (nép) jelentésű homonima csak improduktív alakokat képez: *клеплю, -клеплешь* (1973, 1980). A ‘szegecsel’ jelentésű *клепать*¹ homonima esetében egyenértékű variáns alakok meglétét mutatja az Орфоэпический словарь русского языка (1985). Ez a szótár tizenkét évvel az Ozsegov-szótár után jelent meg, példái között nem szerepelnek a jelen idejű produktív alakok. Csak a múlt idejű és a jelen idejű improduktív alakokat szemlélteti szövegben. Он *клепал* мост через нашу речку. ‘Hídat *emelt* (*kalapált össze*) a folyócskánk felett,

c) *капать* 1. ‘csepeg, csepereg’, 2. ‘csepeg, beázik’. 3. ‘csepegtet (orvosságot), 4. ‘lecsöpögtet vmit’ igének az Ozsegov-szótár a produktív töből képzett alakjait tartja normatívnak, de régies minősítéssel jelzi az improduktív töből képzett alakok meglétét is: *капаю / каплю* (уст.) *Дождь капает / каплет*. ‘Csepereg az eső.’ A variáns alakok meglétét jelzi a nyolc évvel később, 1981-ben megjelent négykötetes értelmező szótár is. Bár példái a múlt századból valók, azért idézzük fel őket. Яд *каплет* сквозь его кору. (Пушкин). ‘A mérge áthatol / átcspeg a kérgén/héján. И *капают* горькие слёзы / Из глаз на холодный песок. (Лерм.) ‘Keserű könnyek hullanak (cseperegnek) a hideg homokra. Nézzünk mai példákat is: На них *капает* дождь. (Степной) ‘Csepeg rájuk az eső.’ Потолок *каплет*. Csepeg / beázik a mennyezet. Ez utóbbi példát a Graudina–Ickovics–Katlinszkaja szerkesztette Грамматическая правильность русской речи (1976) c. szótár régiesnek tartja.

A *капать*¹ ige ‘csepeg, csepereg’ jelentésben önálló lexémává válik. Paradigmasora kiegészül az improduktív töből képzett alakokkal: Вода *капает* из крана. ‘Csöpög a víz a csapból.’ Над нами не *каплет*. ‘Nem hajt a tatár.’ (Ткр. Nem csepeg a tető felettünk.) Az improduktív alakok azonban már régiesek, az itt említett példa frazeológiailag kötött. A *капать*² igei homoni-

mához a 'csepegtet' jelentés kapcsolódik, és már csak a produktív *капаю*, *капаешь* alakokból alkotható meg az igei paradigma. Он *капает* лекарство. 'Orvosságot csepegtet.' A 3. 'csepegtet' jelentésben a produktív alakok a normatívák. Ты *капаешь* себе колени [...] 'Lecsepegteted a térdedet.' (Горький) Az Орфоэпический словарь русского языка már homonimaként jelzi az igéket. A 2. csoportba az általam vizsgált igék közül 6 tartozik: брызгать¹ > двигать¹⁻² > метать¹⁻² > капать¹⁻² > клепать¹⁻² > пыхать¹⁻². A vizsgált mintegy 40 ige esetében azok nagy részében a variációs sor tagjai között polyszemantikus jelentésükben mutatkozik megoszlás. Ilyen igék pl.: полоскать, плескать, сыпать, хныкать stb. Ezek vizsgálatával egy másik dolgozatomban foglalkozom. Felvetődik a kérdés, vajon a dolgozatom elején az alakváltozatokra megállapítottak szerint igazi variánsnak hány ige tartható a mai orosz nyelvben?

Kosztromarov (1994: 95) moszkvai nyelvész a tömegkommunikációs eszközök hatására bekövetkezett nyelvi változásokat vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a mai orosz nyelvben a variánsok megléte már csak idő kérdése. A rendszerváltás utáni politikai, gazdasági változások következtében felgyorsultak a nyelvi változások is. A nyelvi norma változik, a korábban normatívnak tartott irodalmi nyelvi alakokra a beszélt nyelvi alakok olyan mértékben hatnak, hogy átértékelődik magának a normának a fogalma is. Vizsgált igéink esetében ez azt jelenti, hogy a читать típusú igék analógiájára egyre inkább a produktív variánsok terjednek el az eddig a legtöbb ige esetében normatívnak tartott improduktív alakok helyett. Természetesen a nyelvi változásokban szociokulturális tényezők is közrejátszanak. Az iskolázottak nyelvhasználatában még jó ideig tovább élnek az improduktív alakok is a produktívak mellett. A kevésbé iskolázottak eddig sem voltak

tisztában a variáns alakok meglétével, illetve használati értékükkel. Hogy ez mennyire igaz, egy későbbi felméréssel is szeretném majd igazolni.

Irodalom

Deme László 1987. A beszéd és a nyelv. Tk, Bp.

Juhász József 1980. A szó portréjához. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szó-készlettana és jelentéstana köréből. Tk., Bp.

Аеманова О. С. 1957. Очерки по общей и русской лексикологии. Москва.

Виноградов В. В. 1944. О форме слова В сб. Известия ОЛЯ. т. 3. вып. 1. 40–41.

Горбачевич К. С. 1978. Вариантность слова и языковая норма. Москва.

Грамматическая правильность русской речи (1976). Под ред. Граудиной Л. К., Ицкович В. А., Катлинской Л. П. Москва.

Рогожникова Р. П. 1966. Варианты слов в русском языке. Москва.

Костомаров В. Г. 1994. Языковой вкус эпохи. Москва.

Русский язык по данным массового обследования (1974). Под ред. Крысина Л. П. Москва.

Орфоэпический словарь русского языка (1985). Под ред. Аванесова. Москва.

Словарь русского языка (1973). Под ред. Ожегова С. И. Москва.

Смирницкий А. И. 1955. Значение слова. ВЯ. 2. 85.

Трудности словоупотребления и варианты норм русского литературного языка (1973). Под ред. Горбачевича К. С. Ленинград.

Учебный словарь глагольных форм русского языка (1988). Под ред. Толмачева В. Д. и Кокорина С. И. Москва.

Филин Ф. П. 1963. О слове и вариантах слова. В кн. Морфологическая структура в языках различных типов. Москва.

Частотный словарь русского языка (1977). Под ред. Засориной Л. Н. Москва.

DOBÓNÉ BERENCSEI MARGIT

NAGY LÁSZLÓ MOTÍVUMAI (AZ ARANY)

Nagy László költészetének méltatói szinte a kezdetektől felfigyeltek motívumaira: a *lovak*¹ (Pomogáts 1975), a *tűz*² (Dobóné 1981) a *jég*, és a *szivárvány*³ (Görömbei 1992) stb. A sokféle motívumból összeálló, bonyolult motívumhálózat feltárásával azonban még mindig adós a – különben igen gazdag – Nagy László-szakirodalom. Meggyőződésem, hogy itt nem csupán bizonyos szavak előfordulási gyakoriságáról beszélhetünk, hanem sokkal mélyebb összefüggésekről. A fent említett szavak halmozása nem véletlen, hiszen Nagy Lászlónál jobban kevesen ismerhetik a szó hatását, erejét, szemantikai képességeit. Így természetes, hogy az ismétlődés nem koptatja meg a motívumokat, ugyanis jelentéskörük kibővítésével, különböző stiláris funkciókban való egyéni alkalmazásukkal olyan többletmondanivaló és nyelvi szépség bontakozik ki, amely csak Nagy László verseinek sajátja. A dolgot a rendszert alkotó motívumok feltérképezéséhez kíván adalékul szolgálni.

Tudjuk, hogy Nagy László erősen kötődött a természeti, anyagi világhoz. Szóképeinek jelentős része is ebben gyökerezik. Feltűnő, mennyire kedvelte a fémek, pontosabban három fém nevének használatát. Az *arany*, az *ezüst* és a *vas* szavak gyakran megjelennek verseiben. E három közül most csupán az *arany* motívummal szeretnék foglalkozni.

Vizsgálódásaimhoz Nagy László *Versek és versfordítások I.* Magvető, Budapest. 1975. és a *Jönnék a harangok értem* Magvető, Budapest. 1978. című köteteit használtam. Kigyűjtöttem az *arany* szót és alakváltozatait, megjelölve a forrásként használt verscímekeket is. A szógyűjtemény – bár kontextus nélküli – érdekes tanulságul szolgál. Az *arany* szó 115 alkalommal szerepel összetételekben, legtöbbször előtagként, 25-ször minőségjelzős szerkezetben, 8-szor jeles vagy ragos alakban és 7-szer képzett származékával is találkozhatunk. A minőségjelzős szerkezeteknek az alaptagját is kiírtam. Ennek azért láttam szükségességét, mert írásmódjukban némi következetlenséget tapasztaltam az egybe- és a különírás területén. Pl.: *aranytorkom*, *arany torkot*; *aranybetűk*, *arany betűket*; *aranyhajad*, *arany hajam* stb., másrészt a szó szerkezetben az *arany* szó többet elárul a jelentésről, s egyértelműbbé teszi a szófajt is: *arany szélcsendbe*, *arany mosolyomból*, *arany riadóban*, *arany méhe*.

Az ÉKsz. szerint az *arany* jelentései: 1. Sárga színű, nagy fajsúlyú, nagyon értékes nemesfém. 2. Aranypénz. 3. Aranyérem. 4. Aranyszál. 5. Aranyszínű. 6. Nagyon értékes. Szélsőségektől mentes magatartás: arany középút. 7. Becéző megszólításként: Aranyom. Természetesen címszóként is néhány összetételben szerepel még: aranyember, aranyér, aranyfa, aranyeső, aranyhal stb.

O. Nagy Gábor *Magyar szólások és közmondások* című gyűjteményében harminchétnek a vezérszava az *arany*, illetve ilyen előtagú összetett szó. Gyakoriságuknál azonban többet mondanak azok a változatos jelentéstartalmak, amelyeket hordoznak e proverbiumok. A magyar folklórban a népmesék motívumai között is gyakran találkozunk a szépséghez, gazdagsághoz, csodákhoz kapcsolódó *arany* szóval: *aranyhal*, *aranyalma*, *aranyhajú lány* vagy *tündér*, *aranyvessző* stb.

Ezt a fémet majdnem minden kultúra a Nappal hozza kapcsolatba. Az alkimisták jelmondata: „Aurum nostrum non est aurum vulgi.” (A mi aranyunk nem a tömeg aranya) arra enged következtetni, hogy az ő világukban a szellemi fejlődés legmagasabb fokát, a beavatottak tudását jelentette elsősorban. De az *arany* a mennyei világosság, a tökéletesség és az örökkévalóság szimbóluma is. A keresztény művészetben a középkori mozaikok, táblaképek arany háttere az égi fényt jelképezi. A gazdagság, a pompa hordozója volt minden időben. Sok régi kultúrában kizárólag szakrális tárgyak és uralkodói jelvények készítésére volt szabad felhasználni. Az ókorban arany szerszámokkal ásták ki a gyógynövényeket, hogy hatóerejük megmaradjon. Az aranyat a föld erőinek jelképeként fogták fel, magasabb hatalmakkal, istennel hozták kapcsolatba⁴ (Biedermann 1996: 29–30). Pl.: a bibliai aranyborjú, a zsidók bálványimádásának szimbóluma (II. Mózes 32. 1–5.), vagy a babilóniai Nabukonodzor által csináltatott arany állókép (Dániel 3. 1–6.). Nagy László természetesen jól ismerte és alkalmazta ezeket a jelentéseket, egyéni költői nyelvhasználatában pedig újakkal is gazdagította.

Korai költészetében elsősorban a hagyomány hasznosítását tapasztaljuk. Az *arany* leggyakrabban a megszokott jelentésekben funkcionál, a paraszti életformát, a falusi környezetet, annak atmoszféráját idézi: *Arany kis libáim zsibongtak; Egy arany virágszál vízben térdepel; a fácán aranyos farka úszik az égen; Arany szalmán térdepelj le inkább; színarany rigószárnyak; a búzák, rozsok ... aranybölcsők lesznek; a maláta pezsgett aranyhabot.* Itt még az *arany* jelentéskörének mozgása eléggé korlátozott, többnyire a legismertebb jelentésekben szerepel: a sárga színt és az értéket képviseli, s a költő a nyelvi megoldásokat tekintve is az egyszerűbb formákat követi. Minőségjelzős összetételekben, szó szerkezetekben alkalmazza, illetve a köznyelvihez közelálló metaforákban: a nap *lángszalagos aranykerék;* a napraforgó *arany-*

tányér; a kukoricatőnek drága aranybabája van; a búzalevél aranysás; a kazal a széncinkék aranyos háza.

Természetesen Nagy László korai verseiben is találkozhatunk egyéni költői megoldásokkal mind tartalmi, mind formai szempontból. Az *arany* jelentésköre már itt is állandóan gazdagodik, a versbeli absztrahálás foka egyre mérszebbé válik. Ehhez járul még a szövegkörnyezet értelemmódosító funkciója, a nyelvi megformálás sajátos szépsége: *Szerelem, arannyal befűjt hársfateknő, rengess minket; anyám aranylámpáját én viszem, sose lesz kioltva; asszonyok: arany-piros bárkák; Tél ordított a nyárba, elfűjta aranylángját.*

A szószerkezetekben és összetételekben az *arany* legtöbbször anyagnévi jelzőként szerepel. Ez nyilván a szó grammatikai és szemantikai természetéből adódik. Nagy László különben takarékosan bánik a jelzőkkel, elsősorban a gazdag magyar határozórendszert használja fel tömör képeinek felépítéséhez.

A szósort végignézve is sejthetjük, hogy tagjai nem csupán denotátumok, hanem sokféle konnotatív jelentést hordoznak. Szinte hihetetlen, hogy a több mint másfél százszori használatban mily keveset használja az *arany* szót azonos vagy hasonló jelentésben. Még akkor sem, ha a jól ismert összetételeket ismétli: az idő *Majd aranyóráim kerekeivel megöl; a számba ütött gyöngytyúk-tojások nyers aranyóráit lenyelem; Bácsim az ének aranyláncát veszi foga közé; ámulta a húsleves pénzes aranyláncait; Hát itt a tavasz, ... itt ragyog e páva, zöldje kitárul, hímes aranylángja átsüt a vízben; Apánk ... mellekosarában, zsebe éjjelében ... aranyláng van.*

Láthatjuk, az *arany* motívum a jelképteremtés, a metaforaalkotás fontos elemévé vált Nagy László költészetében. Ebből következik, hogy a vizsgált szavak többsége képként fordul elő. Alkalmi használatuk révén igen sokszor költői neologizmusok. Jellegzetesen egyéni képzetkombinációra épülnek, emiatt meglepőek, rendkívül szuggesztív erejűek, s csakis a versszövegben,

a kontextusban értelmezhetők. Íme néhány példa a költőnek a szüleiéről írott *Rege a tűzről és jácintról* című művéből: *Nyári arannyal, gyönggyel, vérrel / jajgatnak a szekerek; mosolyoddal, mint arany-csipesszel / fiad a porból egy csillagra tedd fel / te, anyám; Vérkörödből kitörtem, aranytálat öleltem én: a napot; Ó, a rémület örök hazád lett, abból kilépned / aranypecsétes vízum, anyám, nem adatott meg néked; apjáról írja: te, akit aranyoz folyton az asszony esedezése.*

Nagy László sokszor épít a távoli asszociációkra, ugyanakkor összekapcsolja az ismert nyelvi elemet, itt az *arany* szót, a magyar nyelvközség tudatában élő jelképekkel, kulturális hagyományokkal. A természeti és emberi szférákon belül mindig a szemantikai síkon megjelenő mozzanatok kerülnek előtérbe. Ezért hordoz egyetlen szó, illetve annak alakváltozata olyan jelentésbeli árnyalatokat, amelyek egyrészt meghökkentően szokatlanok, másrészt a közös nyelvhasználat, hagyomány és kulturális ismeret alapján megfejthetők. A költő mindig megtalálja azt a stilisztikai szituációt, amelyben a kérdéses motívum leginkább érvényesül: Bartók *Aranyalmánk dérverte Árgilusa; tők hirdette: ő az aranyalma nagyban; aranyalmafámhoz elérek; arany nullává züllik a mese; aranyalmává ikrásul álma.*

Nagy László gyakran fűzi az *arany* motívumot szóösszetételben vagy kontextusban valamelyik emberi testrészt jelölő szóhoz. Kifejezi vele az évezredes téma, a testi szerelem, örömet, áhítatát, intimitását: *kapcsold ki a szoknyád az aranycsípődön; aranypéznz-térdű szerető, muzsikás, lángsisakos; aranytested süti a tenyerem.* Az élet forrásának pusztulásáról, a múltó asszonyi szépségről vallanak a következők: *szerelmeim, a hosszú sörény, aranyfüggönye csipőtöknek pernyévé zsugorodik; kattog arany medencecsontod; aranylankáid barnával, késsel, vASFeketével vannak beírva.* Csontváyról: *keze a nagy korszakok lapjait forgatja kínba, Mona Lisa aranyméhe már*

villámló görcs és aszály. A költői gondokról, szerepvállalásról: aranytorkom porral van teli; én is nyitok arany torkot. Arany Jánosról: Aranyujját ha adná nekem ... a drága ereklyét; a napraforgók aranypofával bámulnak; a fecske untalanul tömi fiait, a pöttöm aranyszájú puttonyokat.

A gazdag jelentéskör és a nyelvi megoldások pontos felsorolása természetesen lehetetlen. Úgy gondolom azonban, hogy a kiemelt idézetek is meggyőzhettek bennünket arról, hogyan újította meg Nagy László ezt a több ezer éves (finnugor < iráni eredetű) szót, hogyan töltötte meg új tartalommal, s hogyan találta meg azt a képi megoldást és kontextust, amelyben felszabadulhattak az *arany* szóban rejlő szemantikai energiák. Meggyőződésem, ha a többi gyakran használt szót, motívumot megvizsgáljuk, hasonló eredményre jutunk. Ezek a motívumok látszólag szétszórtan jelentkeznek, mégis kapcsolatban vannak egymással, rendszert alkotnak. A rendszer persze nem merev, nem kimódolt konstrukció, hanem laza hálózat, amelynek tartalma, nyelvi-stiláris megjelenése képes tükrözni a szerző érzésvilágát, gondolkodás- és látásmódját, a keresztény és a népi kultúrához való kötődését, értékrendjét. Így válik a teljes költői szöveg egyedivé, sőt Nagy László kizárólagos sajátjává.

M E L L É K L E T

arany	(Aki szerelmes lett a halálba)
aranya	(Július nagy láng; Kormos és körei)
aranyába	(A Vallvadír)
aranyában	(A forró szál imádata)
aranyajkak	(Havon delelő szivárvány)
aranyalma	(Kísérőének fiának)
aranyalmafámhoz	(Aranyalmafám)
aranyalmák	(Aranyalmafám)

aranyalmánk	(Bartók)
aranyalmává	(Rege a tűzről és jácintról)
arany Álmos vezér	(Arany úr, az őszikék meg én)
aranyangyal	(Halállal élek, nem kenyérrrel)
aranyasszony	(Búcsúzik a lovacska)
aranyba	(Szárnyak zenéje)
aranybabája	(Tengeritörők)
aranyban	(A jó vitéz vesztesége)
arany babos	(Pásztorablók)
aranybérc	(Az elhunyt várakoztatása)
aranybetűk	(Menyegző)
arany betűket	(Ég és föld)
aranybojtos	(A szomorú ökrök)
arany borai	(Jönnek a harangok értem)
aranybölcsök	(Dunántúli béke)
arany-bután	(Ház)
arany-csipesszel	(Rege a tűzről és jácintról)
aranycsipődön	(Fagyok jönnek)
aranycsizmává	(Búcsúzik a lovacska)
aranycsordái	(Rege a tűzről és jácintról)
aranycsőrű	(Kórus)
arany-édes	(Októberi napló)
aranyégen	(Arany úr, az őszikék és én)
aranyfa	(A havazás árnyéka)
aranyfácánok	(Rege a tűzről és jácintról)
aranyfoltos	(Liliom-dal)
aranyfoggal	(A fekete pátriárka)
aranyfü	(Csodamalac)
aranyfüggönye	(A város címere)
aranyfüst	(Zápor után)
aranyfüstöt	(Mária jövendő Boldogasszonynak)
aranyhabot	(A vasárnap gyönyöre)
aranyhadjad	(Tündér-arcokkal dözsölő)
arany hajam	(A forró szél imádata)
aranyhaját	(Műtét anyánk szemén)
aranyhajú	(Életem a cigánykártyán; A fekete pátriárka)
aranyhalat	(A havazás árnyéka)
aranyharsonák	(A forró szél imádata)
aranyhatárban	(Csodamalac)
aranyhüllőket	(Rege a tűzről és jácintról)
aranyidőről	(Töredék Dani uraságnak)
aranying-lobogással	(A Zöld Angyal)
aranyírás	(A forró szél imádata)
arany Kamarilla	(Balassi Bálint lázbeszéde)
aranykannákkal	(Szederkirály)
aranykerék	(Pünkösdi hajnal)
aranykerekeken	(A fekete pátriárka)
aranykirály	(A meggyfa alatt)
arany kis libáim	(A balszerencse paripája)
aranykoronát	(Álmaim verőerekkel)

arany korongocskával	(Elvarázsolt kastély)
aranykorra	(A Zöld Angyal)
aranykoszorú	(Halállal élek, nem kenyérrel; Ereklýe)
arany középszer	(Szindbád)
aranyközpontú	(Vértanú arabs kanca)
aranykupolák	(Tünődés nagy szeretőkről, a kardcsókolókról)
arany-kupola	(Himnusz minden időben)
aranyládákat	(Három nap három éjjel)
aranylámpáját	(Agyara nőtt a vadkannak)
aranyláncát	(Magtalanok Jézuskája)
aranyláncait	(A fekete pátriarka)
aranyláng	(Madárijesztő)
aranylángja	(Álmok játéka)
aranylángját	(Gyöngyszoknya)
aranylankáid	(Rege a tűzről és jácinról)
aranylázás	(Havon delelő szivárvány)
arany-lázás	(Játék karácsonykor)
aranylibalábat	(Rege a tűzről és jácinról)
aranylúd	(Vihar)
aranymáringó	(A vasárnap gyönyöre)
arany medencecsontod	(Hegyi beszéd)
arany méhe	(Csontváry)
arany mosolyomból	(Búcsúzik a lovacska)
aranymuzsikával	(Vonítások)
arany nullává	(Hegyi beszéd)
arannyá	(A forró szél imádata; Aki szerelmes lett a halálba)
arannyal	(Rege a tűzről és jácinról)
aranyóljaiból	(Menyegző)
aranyórát	(A fekete pátriarka)
aranyóráit	(Búcsúzik a lovacska)
aranyóráim	(Észak felől)
aranyos	(Menyegző; Gyászom a Színészkirályért; Vadászok; Borzasan)
aranyoz	(Rege a tűzről és a jácinról)
aranyozott	(A Zöld Angyal)
aranyozza	(Szólitlak, hattyú)
aranypalástú	(Kéve-dobáló)
aranypántot	(Táncbeli tánc-szók)
aranypatkókat	(Elvarázsolt kastély)
aranypecsétet	(Rege a tűzről és jácinról)
aranypenzeket	(Temető vagy)
aranypénz-köppő	(Fölforgatott lombon)
aranypénz-térdű	(Aranypénz-térdű szerető)
aranypikkelyű	(Csodamalac)
arany-piros	(Havon delelő szivárvány)
aranyplakát	(Álmok játéka)
aranypofával	(Ház)
arany riadóban	(Menyegző)
aranyárgák	(Csodák csodája)
aranyárgán	(Virágok térdepelnek)
aranyás	(Csodamalac)

aransudár	(Poklok tinója)
aransugarak	(Elementek tejfogaim)
aransugarban	(Gereblyéző lányok)
aranszájú	(Ég és föld)
arany szalmán	(Ne rázd a fejed)
aranszárnyal	(Mária jövőendő Boldogasszonynak)
arany székecskén	(Műtét Anyánk szemén)
arany szélcsendbe	(Művem a tavasz)
aranszélű	(Magtalanok Jézuskája)
aranszemedtől	(Számadás egy pillanatról)
arany szemöldökfán	(Aki szerelmes lett a halálba)
aranszuronyok	(Őszi tarlón)
aranytál	(Egy kék lepke meg egy sárga)
aranytálat	(Rege a tűzről és jácinról)
aranytallért	(Testvérek fehérben)
aranytányérban	(Aszály)
arany temploma	(Dél)
aranytengeren	(Csodamalac)
aranytengerit	(Havon delelő szivárvány)
aranytested	(Októberi napló)
aranytőcsái	(Menyegző)
aranytorkom	(Félelmes alkonyat)
arany torkot	(Táncbeli tánc-szók)
aranytrombitám	(Virágtalan fejem)
arany tündérfülek	(Tálat a lélek)
arany tűzek	(Ég és föld)
aranyudvarú	(Az erdéli asszony keze)
aranyújját	(Arany úr, az őszikék meg én)
arany vihar	(Szentségtörő madonna)
arany világa	(Asszony-fejű felleg)
arany virágszál	(Elzengett zápor)
aranyvonalak	(Tűnődés nagy szeretökröl, a kardcsókolókról)
aranyzománcos	(Jönnek a harangok értem)
ARANY-ZÖLDEKET	(KERESZT AZ ELSŐ SZERELEMRE)
barnaarany	(Szederkirály)
bearanyozza	(Gyógyulj meg)
láng-arany	(Ég és föld; Arcomról minden csillagot)
lágyarany	(Arany úr, az őszikék meg én)
naparany	(Elhúllt bolondok nyomán)
piros-arany	(Tűzciterák)
sárarany	(Kórus)
színarany	(Elsuhogott, Bagolyasszonyka, A vasárnap gyönyöre)
színarany-pápaszemes	(Szederkirály)
vér-arany-ruhájúak	(A vérbükkök és a hold)

BIBLIOGRÁFIA

- Dobóné Berencsi Margit 1981. A „tűz” motívum Nagy László költészetében. MNy. 72–82.
- Görömbei András 1992. Nagy László költészete. Magvető Kiadó. Budapest.
- Hans Biedermann 1996. Szimbólumlexikon. Corvina Kiadó. Budapest.
- Pomogáts Béla 1975. Nagy László lovai. Egy motívum költészetében. Tiszatáj 62–65.

BOZSIK GABRIELLA

NAPJAINK ALAPÍTVÁNYNEVEINEK NYELVI JELLEMZŐI

1. A közelmúlt történelmében 1989 fontos évszám, hisz a rendszerváltozás következtében jelentősen átalakult többek között a gazdasági életünk és vele együtt egész intézményrendszerünk. Szembetűnő, hogy a jelentésükben és szerkezetükben is újszerű intézményneveken kívül gomba módra szaporodik egy korábban már meglévő tulajdonnévtípus, az alapítványnév. Évtizedekkel ezelőtt is léteztek alapítványok, de azok kevésbé váltak közzismertté, mint a mai köztudatban élők.

Az alapítvány nem a modern kor jogalkotóinak találmánya, hisz már a római jogban is ismerték ezt a jogintézményt. „Az ókori Római Birodalom posztklasszikus korszakának egyik jellegzetessége volt, hogy a tehetősebb polgárok az egyházra hagyták a vagyonukat, azzal a megkötéssel, hogy azt az egyház valamilyen nemes célra fordítsa. Ezeknek a vagyonoknak azonban nem volt önálló jogalanyiságuk, hiszen azokat egy testület kapta, és felettük az ecclesia feje, a püspök rendelkezett. Csak jóval később, az V-VI. században finomodott tovább a jogi megoldás. Ekkoriban a polgárok – rendszerint végrendeletben – már úgy rendelkeztek, hogy a vagyonukat meghatározott, kegyes célra – önálló belső igazgatási rend és szervezet megszabásával –

hagyják. A kegyes cél, a pia causa legtöbbször kórház vagy szegényház támogatását takarta. Ezeket az öngazgatással rendelkező vagyontömegeket azután személyekként kezelték. Bár a rómaiak nem így nevezték ezt az intézményt, az mégis nagyjából megfelelt napjaink alapítványának „(Sereg András: Pia causa, a római kezdet. Népszabadság, 1996. április 3. 25).

Magyarországon az államalapítással egy időben jelentek meg az egyházi alapítványok.

Püspökségeket alapítottak és tartottak fenn ilyen formában, de a törvények nem ismerték ezt a fogalmat. Az 1715-ben és az 1791-ben kiadott törvénycikkek közül több foglalkozott az ún. kegyes alapítványokkal.

Az 1800-as években megjelentek az egyházi alapítványok mellett a világi alapítványok is, melyeket már be kellett jelenteni, és a király gyakorolta a legfőbb felügyeleti jogot. Jogtörténetünkben 1931-ben rendelkezett első ízben jogszabály az alapítványokról (Ptk. Bp., 1931. XXII. törvénycikk).

1945 után az 1949. évi 2. tvr. „államosította a működő alapítványokat, megszüntette mint alapítványi formát, közérdekű kötelezettségvállalásnak minősítette és a vagyont állami tulajdonba vette” (Ptk. Bp., 1949). Az 1977. évi IV. törvény 597. szakasza pedig az alapítványt mint jogintézményt meg is szüntette.

1987-ben a 11. sz. tvr. – társadalmi igényre – ismét lehetővé tette, hogy magánszemélyek, illetőleg kisebb-nagyobb közösségek, cégek alapítványt hozhassanak létre, mellyel közhasznú célokat támogatnak. Ezt a rendeletet az 1990. évi I. törvény módosította. Ez utóbbiban fogalmazódik meg többek között az, hogy „a bíróságnak vizsgálnia kell, hogy az alapítvány által választott név megfelel-e a Ptk. 77. Paragrafus (3) bekezdésében foglalt, a jogi személyek nevével kapcsolatos rendelkezéseknek. E vonatkozásban a névazonosság, a névvalódiság és a névszabatosság követelményeit megfelelően

alkalmazni kell (Közigazgatási Kollégium I. sz. állásfoglalása), azzal azonban, hogy az alapítvány céljára figyelemmel kell megállapítani azt az »azonos területet«, melyben az alapítvány nevének más alapítványtól különböznie kell (Ptk. 77. paragrafusának (3) bekezdése).”

Az alapítványok neve amiatt, hogy az alapítványnak jogi képviselője, cégbíróági bejegyzése és kuratóriuma, valamint alapító okirata van, leginkább az intézménynevekhez hasonlítható.

2. Mi is az alapítvány? Ezt a fogalmat a következőképpen határozza meg a Magyar értelmező kéziszótár: „**alapítvány** *fn* vagyon, amelynek jövedelmét a kezelő szerv az alapítótól előírt (köz)célra köteles fordítani” (Akadémiai Kiadó, Bp. 1972. 23).

A Képes diákszótárban ez olvasható róla: „A kezdeményező által meghatározott közcélra fordítandó vagyon” (Akadémiai Kiadó, Bp. 1992. 26).

Az alapítvány fogalmát az Új magyar lexikonban is megtaláljuk: „**alapítvány**: önálló vagyon, melynek felhasználási célját az alapító határozza meg, kezelésére megfelelő szervezet rendel ki, s a vagyonból származó jövedelmet a kezelő szerv a cél szolgáltatásban köteles felhasználni. Ha az alapító kezelő szervezet nem jelölt meg, a felügyeleti hatóság intézkedik annak felállításáról” (Akadémiai Kiadó, Bp. 1960).

Ezen nevek újdonságát az is bizonyítja, hogy nyelvtanaink még nem foglalkoznak ezzel a névcsoporttal. Ebből következően a témának csak szerény szakirodalma ismeretes jelenleg.

A helyesírási szakkönyvek is csak kevés említést tesznek az alapítványnevekről. Az 1984-es 11. kiadású akadémiai szabályzat sem szabálypontban, sem a szótári részben nem mutat be egyetlen ilyen példát sem.

A Helyesírási kéziszótár az alapítvány címszóban feltünteti a *Kazinczy-alapítvány* példát (Bp. 1988. 25).

Az 1994-es 11. kiadású (példaanyagában átdolgozott) szabályzat viszont már többféle szerkezetű név bemutatásával állást foglal ebben a kérdésben: (... *Aerocaritas Alapítvány*, *Magyar Alkotóművészeti Alapítvány*, *A Szép Magyar Nyelvért Alapítvány*, *Batthyány Lajos Alapítvány* (Bp., 1994. 133).

A 187. pont pedig – mely az intézménynevek helyesírását taglalja – ugyanúgy előírja a nagy kezdőbetűt az alapítványnév valamennyi elemére, mint az intézménynevekére. Példasorában a *Batthyány Lajos Alapítvány* szerepel.

3. Ahogy egyre-másra születnek meg az új alapítványnevek, nyelvtani felépítésük szerint egyre bonyolultabbak és hosszabbak lesznek. Helyesírásukról sem mondható el, hogy az egységes, hisz ha az alapítvány tulajdonosa hibázik helyesírási vagy nyelvhelyességi szempontból, a bejegyzést végző jogász azt nemigen javítja ki. A cégbíróági bejegyzett névanyag épp emiatt elég változatos képet mutat. A következőkben szeretnénk röviden bemutatni azokat a fontosabb típusokat, amelyek már jól elhatárolhatók egymástól az elemek száma és a szintagmatikus kapcsolatok alapján.

Óltalom Alapítvány: Ez a nyelvtani szempontból legegyszerűbbnek tűnő név mindössze egy minőségjelzős szószerkezetből áll. A jelző gyakran valamilyen elvont fogalmat jelölő főnév. Mivel a név rövid, tömör, magáról az alapítványról nem sok tájékoztatást ad. Pl.: *Gyermekmosoly Alapítvány*; *Forrás Alapítvány*; *Támasz Alapítvány*; *Gondoskodás Alapítvány*; *Gondviselő Alapítvány*; *Emberbarát Alapítvány*. A 90-es évek elején jobbra ilyen felépítésű nevek keletkeztek.

Keleti Kapcsolatok Alapítvány: E névtípusban az elemek száma három vagy több köznév, emiatt valamivel többet tudunk meg az alapítvány céljáról, jellegéről. Például: *Humán Tőke Alapítvány*; *Vízparti Nyár Alapítvány* (üdültetéssel foglalkozik); *Muzsikus Céh Alapítvány*. Az intézménynevekhez

hasonlóan egyre több alapítványnév élén áll a *magyar* melléknév: *Magyar Ifjúsági Vállalkozásfejlesztési Alapítvány*, *Magyar Kultúra Alapítvány*, *Magyar Innovációs Alapítvány*.

Ghandi Közalapítvány: Új típust alkotnak azok az alapítványnevek, amelyek élén közismert személyiségek (írók, költők, politikusok, üzletemberek, művészek, orvosok stb.) egy- vagy kételemű neve található. Pl.: *Soros Alapítvány*; *Down Alapítvány*; *Vörösmarty Alapítvány*; *Pető András Közalapítvány*; *Max Weber Alapítvány*; *Baross Gábor Vállalkozási Alapítvány*; *Szent Gellért Templomépítési Alapítvány*.

Lakitelek Alapítvány: A tulajdonnevek közül nemcsak személynév, hanem földrajzi név, illetve földrajzi névi származék is egyre gyakrabban áll az alapítványnév élén identifikáló szerepben, pontosan lokalizál, az alapítvány helyhez kötöttségét jelzi.

a) *Ipolytölgyes Alapítvány*; *Békéscsaba Regionális Színművészeti Alapítvány*; *Dunakanyar Erdei Iskola Egyesület Alapítvány*.

b) *Egri Kulturális Alapítvány*; *Gyöngyösi Képzőművészeti Alapítvány*; *Gyöngyösi Magiszter Alapítvány*; *Gyöngyösi Gazdász Alapítvány*; *Mátrai Népművészeti Alapítvány*; *Átányi Kegyeleti Alapítvány*; *Hatvani Családsegítő Alapítvány*.

Hőseinkért, Mártírjainkért Alapítvány: A legismertebb, legnépszerűbb típusú alapítványnév volt már 1945 előtt is az olyan szerkezetű, melyben az *-ért* határozóragos névszó kifejezte, hogy valójában kiknek a gyámolítását szolgálta, kikért jött létre az alapítvány. Például: *Sütőipar a Nyugdíjasokért Alapítvány*; *Művészeti Nevelésért és Tevékenységért Alapítvány*; *A Nyugdíjas Bányászokért Alapítvány*; *A Kulturált Közlekedésért Alapítvány*; *A Keresztény Magyar Életért Alapítvány*; *A Szép Magyar Nyelvért Alapítvány*.

A helyesírását illetően nagyon lényeges – mert a bizonytalanság forrása lehet – a határozott névelő hovatarozása és főképp kis vagy nagy kezdőbetűs mivolta. A névhez tartozó (és leggyakrabban nyelvhelyességi szempontból is szükséges) névelőt nagy kezdőbetűvel kell írunk.

Időnként személy- vagy földrajzi névvel kombinálják a névadók az *-ért* ragos névszót: *A Szent Gellért Templomért Alapítvány; 1956 Szellemében Eger Városáért Alapítvány; A Győri Zsinagógáért Alapítvány; Mátrafüredért Természetvédelmi és Turisztikai Alapítvány; A Gulágokban Elpusztultak Emlékének Megőrzéséért Alapítvány.*

Alapítvány a Péntek Hetilap Javára: Ennek a névtípusnak olyan a szerkezete, hogy első elemként az *Alapítvány* szó áll az élen, és az utolsó elem valamiféle *-ra, -re* vagy *-ért* határozóragos névszó. Pl.: *Alapítvány az Arra Rászoruló Hivatásos Gépjárművezetők és Családtagjaik Megsegítésére; Alapítvány a Falvak Kultúrájáért; Alapítvány a Gerincbetegség Megelőzéséért.*

Segítő Kéz az Időskorúak Támogatására Alapítvány: Az eddigiektől eltérő szórendű és szerkezetű nevek jönnek létre újabban, amelyek hosszúak, néha szinte mondatértékűek. Vitathatatlan, hogy ezek mutatják be leginkább az alapítvány célját, és adnak meg több fontos információt. Pl.: *Az 1941–45. Évi II. Világháborús Áldozatok Emlékét Megőrző Alapítvány; Az Egri Ciszterci Rendház és Gimnázium Működésének Újraindítása Alapítvány; Keresztény és Demokratikus Eszmék a Társadalomtudományban Alapítvány; Zorobábel Egészség- és Lélegkondozó, Imaházépítő Alapítvány; Segítő Jobb Egészségügyi Humanitárius Alapítvány; Mozgáskorlátozott Együtt Könnyebb Iffjúsági Csoportjának Alapítványa; Ki Viszi Át a Szerelmet Alapítvány.*

Génius Iffjúsági Alapítvány: Az alapítványnevekbe is beépülnek – az intézménynevekhez hasonlóan, csak egyelőre jóval kisebb számban – idegen szavak. Ezek olykor találóak, de többször fölöslegesek, ugyanis van jó ma-

gyar megfelelők. Pl.: *Cantus Corvinus Alapítvány*; *Medicaris Alapítvány*; *S. O. S. Vox Humana Telefonszolgálat Alapítvány*; *Margaritis Alapítvány*; *Unicornis Alapítvány*; *Alma Mater Alapítvány*; *Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány*; *Autizmus Alapítvány*; *Drog Prevenációs Alapítvány*.

Dolgozatom témájául azért választottam az alapítványnevek vizsgálatát, mert naponta keletkeznek újabbnál újabb elnevezések, és ezek várhatóan egyre több helyesírási problémát vetnek föl. A téma kutatása ezen a ponton természetesen nem fejeződött be. Az 1989 utáni gazdag, igen változatos intézménynévanyag írásához hasonlóan az alapítványnevek jelölésében is várható az egységesülés. Ezt elsősorban a mindennapi írásgyakorlatban jól alkalmazható 187. szabálypont segíti elő. Ez esetben feleslegessé válnak a most még időnként fellelhető idézőjelek vagy a hosszabb, mondatértékű nevek kérdő vagy felkiáltójele.

BUDAI LÁSZLÓ

EGY INTEGRÁLT VALENCIAMODELL

Tanulmányomban fogalmazom meg azokat az általános alapelveket, amelyeknek a segítségével egy nyelv igéinek a valenciáját le lehet írni. Az elmélet kialakulását elsősorban az angol nyelv igei valenciaszótárának (Budai 1997) a megírása motiválta.

A valencia definíciója

A valenciát mint az elemzés számára hozzáférhető, objektíve jellemezhető nyelvi tulajdonságot alapvetően morfoszintaktikai és bizonyos mértékig morfofonológiai, azaz egyértelműen 'felszíni', egyszerű vagy komplex jelenségnek tekintem. A valenciajelenségeket megtestesítő nyelvi alakzatokhoz azonban, azokat motivációkként megelőzően vagy velük szimultán, általában ugyancsak azonosítható, ontológiai eredetű és/vagy nyelvspecifikus egyszerű vagy komplex jelentéselemek tapadnak, ami nem zárja ki sem a valenciatalajdonságot hordozó nyelvi alakzatok autonómiáját, sem az implicit, testet nem öltő jelentéselemek kikövetkeztethetőségét.

A valencia általános fogalmát, a nyelvi egységek kategóriáit figyelmen kívül hagyva, tehát általában a nyelvi egységekre (pl. akármelyik szófajra) vonatkoztatva a következőképpen határozom meg:

A valencia egy nyelvi egységnek más nyelvi egységekkel kapcsolatban megnyilvánuló általános vagy specifikus, variábilis, mennyiségileg és minőségileg jellemezhető és magát az adott nyelvi egységet is minősítő kapcsoló és kapcsolódó képessége, illetve e képességek hiánya.

A valencia általános fogalmából kiindulva, az ige valenciáját így határozom meg:

A valencia az ige azon általános és specifikus, variábilis kapcsoló és kapcsolódó képessége, amely lehetővé teszi, hogy az ige mennyiségileg és minőségileg jellemezhető és magát az igét is osztályozó nyelvi egységekkel változó erejű, általában kölcsönös függőségi kapcsolatokba lépjen.

A valencia terminust – a szakirodalomban elfogadott gyakorlatnak megfelelően – egyrészt egy-egy konkrét jelenségre (pl. a HECKLE ige valenciája) vagy egy-egy jelenségfajtára (pl. kvantitatív valencia) vonatkoztatva, másrészt viszont gyűjtőfogalomként használom. Szűkebb értelemben használva, jelzővel pontosítom.

Az ige definíciójának egyes kitételei bővebb magyarázatra szorulnak:

Általános és specifikus valencia

A valencia konkrét és egyben specifikus nyelvi jelek tulajdonsága. A nyelvi jelben egységben vannak formai és tartalmi jellemzők, amelyek meghatározzák egy adott nyelvi jelnek más egyszerű vagy komplex jelekkel való összeszerkeszthetőségét vagy annak korlátait. A kapcsolatok lehetőségeinek és korlátainak a szempontjából a formai és a tartalmi jellemzők nem egyforma erővel hatnak, sőt autonóm módon is viselkedhetnek, de autonómiájuk is egy nyelvi jel valamelyik aspektusának autonómiája. Teljesen azonban nem válhatnak el egymástól, nem alkothatnak önálló szinteket, amelyek között összekötő szálakat kellene keresni. A 'szint' terminus technicust csak akkor lehet elfogadni, ha az a fentebbi értelemben vett aspektus szinonimája

A valencia mint a nyelvi jelek specifikuma mind formailag, mind tartalmilag általánosítható jellemzőkkel is bír. A nyelvi jelek egy halmazának vagy részhalmazának vannak közös formai és/vagy tartalmi tulajdonságai, amelyeknek az elemzése a valenciakutatás részét képezi. A specifikus valencia a lexika, az általános valencia pedig a grammatika hatáskörébe tartozik. Ezért gyakori a valenciával foglalkozó szakirodalomban annak a megállapítása, hogy a valencia a lexika és a grammatika metszéspontjában helyezkedik el.

Vannak a valenciának a mindenkor beszédhelyezettől, a szövegtől függő, részben specifikus, részben általánosítható megnyilvánulási formái is, amelyekről a pragmatikai valencia keretén belül adhatunk számot.

Az ige kapcsoló képessége

Az ige kapcsoló képessége azt jelenti, hogy az ige inherens tulajdonságaitól és egyéb feltételektől függően meghatározott számú és minőségű nyelvi egységet képes magához kötni.

Bühler (1934) óta a szakirodalomban igen gyakori az a kijelentés, hogy az ige üres helyeket (Leerstellen) nyit maga mellett. Üres helyekről beszélni azonban helytelen, mert a valencia lényege éppen annak a ténynek a megállapítása, hogy az ige kiegészítésre szorul. Ez pedig azt jelenti, hogy az ige valamilyen szempontból hiányos szófaj. Nem egyértelmű a válasz arra a kérdésre, hogy mi az, ami hiányzik az igéből. Általános érvényű választ aligha lehet adni a kérdésre. Van, amikor az ige jelentése hiányos, és van, amikor a jelentése nagyon is tömör, de például a nyelv valamelyik morfoszintaktikai természetű kényszere gyakorol rá hatást, és e kényszer miatt igényelhet valamilyen bővítményt nyelvenként eléggé eltérő módon, mert a jelként testet öltő ige ugyanúgy, mint a vonzáskörébe kerülő nyelvi egységek alapvetően nyelvspecifikus természetűek. Az ige kapcsoló képességének az erősségét a mennyiségi valencia keretein belül szokás vizsgálni.

Az ige kapcsolódó képessége

Az ige kapcsolódó képessége egyrészt azt jelenti, hogy infinitum formát öltve, maga is egy másik ige vonzáskörébe kerülhet annak igényei szerint, másrészt pedig szemantikailag nézve, egy-egy konkrét esetben általában nem az ige a választó, hanem ő a választott. Az ige inkább csak a környezetének nagyobb halmazáival szemben támaszt jelentéstani igényeket.

Szólni kell itt néhány szót az igecentrikus szemlélettel, illetve a mondat dualista felfogásával kapcsolatos lényegében meddő vitákról is. Legtöbbször a nézőpontok tisztázása nélkül, féligazságokról folyik a vita. Természetes, hogy más és más lehet a státusa, a viselkedése az igei állítmány alanyának, sőt a tárgyának is attól függően, hogy szemantikailag vagy morfoszintaktikailag, vagy pragmatikailag vizsgáljuk-e őket. A valencia szempontjából az igecentrikus felfogás egyértelműen csak annyit jelent, hogy ha ismerem az ige jelentését, akkor a szükséges és lehetséges igei kategóriákat kifejező igealak pontosan meghatározza a mondat morfoszintaktikai alapstruktúráját. Különösen igaz ez a magyarra vonatkoztatva. Ha kimondom ezt az egyszerű ígét, hogy *ír*, akkor pontosan körül tudom rakni megfelelő esetben levő kérdő vagy határozatlan névmással: ki? mit? kinek? mivel? valaki, valamit, valakinek, valamivel.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy szemantikailag is mindig az ige gyakorol szelekciós hatást a környezetére: „semantic tailoring seems to proceed from noun to adjective, from noun to preposition [...], from verb to preposition and from noun to verb. Nouns seem to have the most fixed of meanings, and there seems to be a scale of precedence (or hierarchy) for semantic 'tailoring': Noun > Verb/Adjective > Preposition” (Allerton 1982:27).

Már Porzig (1934) is megfigyelte az alanyi, a tárgyi és a határozói funkcióban levő főnévnek az igével alkotott szorosabb jelentésbeli kapcsolatát, amit a dolgok lényegéből fakadónak tekintett (vö. Zsilka 1975).

Nagyon sokszor egy 'nem-ige' kerül a figyelem központjába vagy téma-pozícióba, és mondatot indítunk vele anélkül, hogy egy konkrét ige megjelenne a tudatunkban. Ilyenkor a mondatkezdő mondatrész(ek) szelektíve hat(nak) az igére. Hasonló mondanivaló esetében is más és más igét használhatunk, sőt sok esetben kénytelenek is vagyunk más és más igét választani, ha másképpen indítjuk a mondatot:

1. a) *Az elnök az eredményekkel kezdte a beszámolót.*

b) *Az elnöki beszámoló az eredményekkel kezdődött.*

c) *Az elnök az eredményekről számolt be először.*

d) *Az eredmények kerültek az elnöki beszámoló élére.*

e) *Az elnök először az eredményekről adott számot.*

f) *Az elnöki beszámoló eleje az eredményekről szólt.*

g) *Az elnöki beszámoló elejét az eredmények képezték.*

A g) mondat azt példázza, hogy a legnyakatekertebb mondatok is...

Leírtam eddig a mondatot, de nem tudtam folytatni, nem találtam megfelelő igét. Folytathattam volna a mondatot, de akkor éppen a 'nyakatekertség'-re adtam volna újabb példát. Lehetett volna a folytatás: *előállhatnak/megszülehetnek/létrejöhetnek/napvilágot láthatnak/elhagyhatják a szánkat* stb. Nekem egyik sem tetszik, ezért inkább újrakezdttem a mondatot: *A g) mondat azt példázza, hogy ilyenkor igen nyakatekert mondatokat is szerkesztünk.* Úgy tűnik, hogy az „igen nyakatekert mondatokat is” könnyebben folytatható, mint „a legnyakatekertebb mondatokat is”. Ki tudja, hány és hány kényszernek kell engedelmeskednünk, hogy elfogadhatóak legyenek meg-

nyilatkozásaink. Mindenesetre szóban nehezebben megy az újrafogalmazás a beszélőre ható, általában kedvezőtlen tényezők miatt.

Az ún. szabad határozók is valószínűsíthetők, hogy melyik igéről van szó. Ha csak annyit mondom, hogy *Andrea könyvet ...*, akkor az ige lehet *olvas*, *ír*, *vesz*, *vásárol* stb., de ha azt mondom, hogy *Andrea olcsón ... a könyvet*, akkor már nagy a valószínűsége, hogy a *vesz* vagy a *vásárol* ige valamelyik alakjára lesz szükség, míg a *hangosan* minden bizonnyal csak az *olvas* igével lesz összeegyeztethető.

Még tovább menve, azt is állíthatjuk, hogy az NP elemei is szelektíve hatnak az igére. Ha ilyesmit mondom, hogy *Az én kis Andreám minden féltve őrzött könyvem* ..., akkor nagyon valószínű, hogy valami negatív jelentésű ige következik.

A fentiekből azonban nem vonhatunk le ilyen következtetéseket: „It is argued [...] that verbal concepts do not originate in the mind of a human being except in connection with nominal concept or concepts which may 'mentally' exist on their own, and that the pivotal nature of verbs in sentences is a syntactic, not semantic phenomenon” (Konderski 1973: 70).

Az idézet utolsó tagmondata már közelebb áll a valósághoz, de ennyire határozottan ezt sem állíthatjuk. A 'szintaktikai' szó elé odakíváncskodnék az 'elsősorban'.

A főnévnek az igére gyakorolt szelekciós hatásával kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a BBI (1986), amelyet lényegében egyfajta valencia-szótárnak is tekinthetünk, a szerzők kifejezett szándéka szerint egyértelműen a főnévből indul ki. Egy-egy főnévi szócikkben megtalálhatjuk az alanyi vagy tárgyi pozícióba kerülő főnévre jellemző igéket is.

Mások is hoznak példákat a tárgyas igének a tárgytól, a tárgyatlan igének pedig az alanytól való függőségére: *strip the bed/tree/moose/girl/cupboard/*

engine, etc. (Smith 1980: 159, cit. Allerton 1982: 28); (his) child/fish/nose/ tap runs (Keenan 1978: 306–307, cit. Allerton 1982: 28).

Általában azonban érdekesebb kölcsönhatásokról beszélni. Ezt a véleményt támasztják alá Allerton sorai (1982: 29) is: „what seems uncontroversial is that semantic 'tailoring' applies to noun phrases only in particular functions, and in particular to the function most closely associated with the verb.”

A baj csupán az, hogy azt nem könnyű megállapítani, hogy melyek azok a funkciók, amelyek a legszorosabban kapcsolódnak az igehez. Konkrét példák esetén jóval könnyebb a dolgunk, de célunk olyan tulajdonságok feltárása, amelyek nemcsak egy konkrét igeire vonatkoztathatók, hanem az igeék többelemű halmazaira is.

Nem könnyű választ adni arra a kérdésre, hogy a következő példákban (Budai 1984: 72–73) a különböző jelentésű ige választja-e ki magának a megfelelő szemantikai jegyű társakat, vagy az igtől függő mondatrészekről kapja az ige a különböző jelentéseit:

2. a) *He didn't agree with me.*
b) *The food didn't agree with me.*
3. a) *The boys have gone out.*
b) *Waistcoats have gone out.*
4. a) *He pulled up a daisy on the lawn.*
b) *He pulled up at the traffic lights.*
5. a) *He stood out by reason of his ability.*
b) *He stood out against her demands for years.*
6. a) *She run up a huge bill at the grocer's.*
b) *She ran up a dress for her sister.*

Az alábbi mondatokban teljesen más az ige jelentése attól függően, hogy hol van a mondat vége:

7. *They had to climb down / in their demands.*

8. *She was cut up / by the bad news.*

9. *He ran after her / for years.*

10. *She cleared out / the attic.*

11. *She let him in / for a lot of trouble.*

A példákat hosszasan sorolhatnánk, de talán ennyi is elegendő annak bizonyítására, hogy egy igenek a jelentését mennyire a környezete határozza meg, és hogy mennyire nehéz – ha egyáltalán lehetséges – nemcsak szintaktikailag, hanem szemantikailag is elkülöníteni egymástól egyrészt a kötelező és a fakultatív bővítményeket, másrészt pedig a bővítményeket és a határozókat. A nehézségek csak fokozódnak, ha két vagy több nyelv hasonló jelentésű egységeit vetjük egybe, ami ismételten azt húzza alá, hogy a valenciaelemzés kiindulópontja csak a tényleges nyelvi és egyben nyelvspecifikus konstrukció lehet, és a logikának vagy a szemantikának csak ebből a konstrukcióból kiindulva, regresszíve lehet jelentősége a valencia leírásában.

Az ige mennyiségi valenciája

Az ige mennyiségi vagy kvantitatív valenciájának a problematikájához az igtől mint valenciahordozótól függő mondatrészek, a bővítmények számának a meghatározása, ezeken belül pedig a kötelező és a fakultatív bővítményeknek az elkülönítése tartozik (vö. Welke 1988: 15).

A mennyiségi valenciával kapcsolatban fontos kérdés, hogy milyen nyelvi egységeknek a száma adja meg az ige valenciájának a számát, azaz mi számít bővítménynek. Hagyományos szintaktikai funkcióneveket használva, bővítmény az alany, a tárgy, az angolban például bővítmény a magyar terminológiában ismeretlen alanyi kiegészítő (Subject Complement) és tárgyi

kiegészítő (Object Complement) is. A bővítményekhez tartozik a határozók egy része is. A felsorolt bővítmények a különböző feltételektől függően kötelezőek vagy fakultatívak.

Az ige vonzáskörén kívül eső nyelvi egységek egyrészt határozók, másrészt periferikus elemek (a megszólítás, a töltelékszó, a káromkodásszerű kifejezések), bár közvetett módon, az igének alárendelt szerkezeteken keresztül valamilyen jelentéstani kapcsolata ezeknek is lehet az igével.

Az ergatív ige alanyát akár káromolhatjuk is, mert önálló akaratot tulajdonítunk neki, akkor pedig már az igének alárendelt tag szemantikai jeggyel is jellemezhető tulajdonságáról van szó:

- 12. a) *The door won't lock.*
- b) *The engine just wouldn't start.*

Bizonyos határozók is lehetnek igespecifikusak (Quirk et al. 1972: 448):

- 13. a) *I entirely + agree*
- b) *I badly + need/want*
- c) *I completely + forget*
- d) *They greatly + admire/enjoy*

Van, amikor az igék szemantikai osztálya hat szelektíve a határozóra. A *greatly* például a 'kedvező' (favourable), míg az *utterly* a 'kedvezőtlen' (unfavourable) implikációjú igékkel fordul elő; a *deeply* határozószót viszont az érzelmet kifejező igék (Emotive Verbs) igénylik:

- 14. a) *They wounded him deeply* (emotional wounding).
- b) *They wounded him badly* (physical wounding).

Hogy a szelekció szabályai mégse legyenek olyan egyszerűek, mindig lehetnek kivételek. A *deeply* például jó a *hate*, a *dislike*, az *admire*, a *love* és a *value* mellett, de már nem egyeztethető össze a *like* igével.

Még az ige transzformációs lehetőségeit is befolyásolhatják a határozók. Alexander-Kunz (1964: 24) megállapítja például, hogy a 15. a)-nak mint szenvedő szerkezetnek jóval kisebb az előfordulási valószínűsége, mint a 15. b)-nek, amely egy, az ágenst is valószínűsítő határozót tartalmaz:

15. a) *It can be grasped that the problem is solvable.*

b) *It can be readily grasped that the problem is solvable.*

A határozók közül a valencia szempontjából főként azok a részhalmazok az érdekesek, amelyek bővítményként, azaz kötelező vagy fakultatív mondatrészként szerepelnek. Ezeket a határozókat kötelező, illetve fakultatív határozói bővítményeknek nevezem, míg a közelebbről meg nem jelölt 'határozó' terminus a mások által 'szabad határozó'-nak (Free Adjunct, freie Angabe) nevezett mondatrészt jelenti. Nem könnyű feladat a fakultatív határozónak a (szabad) határozótól való elkülönítése sem.

Érdekes, amit Schubert (1987: 61) a valenciával kapcsolatban a határozókról mond. Megállapítja, hogy az igének szófaji mivoltából fakadóan egyedül csak határozók lehetnek függő tagjai. Valenciatulajdonságainál fogva az ige csak a bővítmények fölött uralkodik, ezért a határozókat kizárja a valencia hatásköréből. Leszűkített valenciafogalmát így definiálja: 'Valency is subclass-specific government capacity.'

Jelző nélkül a mondat a fenti elemek bizonyos, a mondat szerkezet szempontjából szükséges néhány, illetve valamennyi elemét jelenti. Mondatkonfigurációnak nevezem az ige és a tőle függő mondatrészek, azaz a kötelező és a fakultatív bővítmények együttesét, míg csak a kötelező mondatrészekkel az ige a magmondatot alkotja.

A valencia számának a meghatározásakor számításba vehetjük mind a kötelező, mind a fakultatív bővítményeket. Amennyiben csak a kötelező bővítményeket vesszük figyelembe, a minimális valencia számát és ezzel

együtt a magmondatot határozzuk meg. A minimális valencia alapján az angol ige például vagy monovalens (Monovalent), vagy divalens (Divalent), vagy trivalens (Trivalent). Minthogy a valenciát elsősorban morfoszintaktikailag megragadható nyelvi jelenségnek tartom, avalens (Avalent) igéről nem beszélek. Ha a fakultatív bővítményeket is számba vesszük, akkor a maximális valenciaszámot és egyben a mondatkonfigurációt adjuk meg. Megadhatjuk azonban mind a két számjegyet is a valenciakutatásokban szokásos módon, azaz a kötelező valencia száma után a fakultatív valencia számát zárójelbe téve.

Ehnert (1974) nyomdokain járva a finn valenciakutatók például (Korhonen 1977, Seppänen 1981, Tarvainen 1981) egy alapvalenciából (Grundvalenz) indulnak ki, míg mások a maximális valenciából (Gerling-Orthen 1979, Eroms 1981, B. Wotjak 1982, G. Wotjak 1984, 1985, Wegener 1985 stb.) (vö. Welke 1988: 53–70). Ez utóbbiak közé sorolható Nilsen-Nilsen (1975) is, bár náluk nem valenciáról, hanem esetkeretéről van szó.

Néhány példa Nilsen-Nilsen (1975: 92) maximális eseteire vagy argumentumaira:

<i>kiss</i>	[----+A,O]
<i>give</i>	[----+A,E,O]
<i>make</i>	[----+A,O,(S),(I)]
<i>buy</i>	[----+A,O,(E),(S),(I)]
<i>transport</i>	[----+A,O,(S),(G),(P),(I)]

(A = Agent, O = Object, E = Experiencer, I = Instrument, S = Source, P = Path, G = Goal)

Megjegyzik, hogy azokat az eseteket, illetve argumentumokat tették kerek zárójelbe, amelyek az angol mondatstruktúrában prepozíciós szerkezetként jelennek meg. Ezek a prepozíciós szerkezetek ugyanis törölhetők az

angol mondatból anélkül, hogy megváltoznék a mondatstruktúra grammatikai minősége, bár szemantikailag kevésbé marad komplett a mondat. Hangsúlyozzák azonban, hogy ezeknek az argumentumoknak a mondatstruktúrából való törlése nem jelenti egyszersmind azt is, hogy a mélyszerkezetből is töröljük őket. (A valenciakutató számára különösen hasznos információkkal szolgálnak a fenti képletekben a kerek zárójelek, de ugyanakkor ellentétben vannak azzal a megállapítással, hogy a mélyszerkezetben mindig jelen kell, hogy legyenek a zárójelbe tett argumentumok is. Az esetkeretek által kifejezett mélyszerkezetben ugyanis, ha már feltételezzük, hogy van mélyszerkezet, nem lehet különbséget tenni kötelező és fakultatív argumentumok között.)

Nilsen-Nilsen (1975: 92–93) szerint ezek azok a mélyesetek (a fenti A, O, E, I, S, P, G, de említik még a Force-t is), amelyeket az ige kontrollál. Az idő-, hely- és módhatározók mint modális esetek (modal cases) azonban, amelyek az egész mondat modifikátorai, kívül esnek az ige hatáskörén.

Kiderül azonban, hogy az időhatározók és az ige viszonya sem ilyen egyszerű, ha szemügyre vesszük Mel'cuk példáját. Mel'cuk (1988: 63) a *rent* ('obtain temporary occupancy') igének öt aktánszt tulajdonít: 1. [who?] (*tenant*), 2. [what?] (*apartment*), 3. [from whom?] (*landlord*), 4. [for how much?] (*rent*), 5. [for how long?] (*period*). Az aktánsok között tehát időhatározó is szerepel. Egyébként itt is maximális valenciáról van szó.

Nilsen-Nilsen (1975: 92–93) alapján viszonylag könnyű lenne elhatárolni egymástól az ige kötelező és fakultatív kiegészítőit, illetve ezeket az ige vonzáskörén kívül eső nyelvi egységektől, ha pontosan tudnánk, hogy melyik mélyeset milyen szintaktikai funkcióként realizálódik. Reményeinket azonban maguk a szerzők oszlatják el: „there is only a loose relationship between deep cases and sentence function [...] in English it is possible for any deep

case to occur as the subject, as the direct object, or as the object of a preposition" (Nilsen-Nilsen 1975: 93).

Amennyiben ez így igaz, akkor viszont a zárójelek is értelmüket veszítik, hiszen nem tudhatom, hogy melyik mélyesetből lesz a felszínen prepozíciós szerkezet. A kötelező és a fakultatív bővítmények és határozók elkülönítésére tehát csak egy konkrét megnyilatkozás alapján van lehetőség, és a prototipikus valenciaképletek meghatározásának is formai kiindulásúnak kell lennie. Azok a valenciakutatók, akik a jelentésből indulnak ki, csak egy-egy vagy néhány szóosztályra korlátozzák vizsgálódásaikat. Ily módon látványos eredményeket érnek el, de arról a trükkről nem tesznek említést, amely a sikerük nyitja: Az ún. mélyeseteket vagy argumentumokat is a tényleges nyelvi szerkezetekből, leginkább azok prototípusaiból vonják ki, és vetik össze tényleges nyelvi szerkezetekkel. A logikám is azért diktál annyi argumentumot egy ige esetében, amennyit diktál, mert kötődik a nyelvhez, a nyelv pedig olyan prototipikus szerkezeteket is tud kreálni, amelyekben összhang van a logikai és a nyelvi egységek között. Végeredményben tehát a tartalmi kiindulású valencialeírás is formai kiindulású valenciaelemzés.

Az argumentumok számának a logikai-szemantikai – vagy mondjuk inkább úgy, hogy 'denotatív-ontológiai' (Welke 1988: 59) – alapon történő meghatározásába belejátszik a fantázia is, és nem lehet tudni, hogy mi a minimuma vagy a maximuma a maximális valenciának. B. Wotjak (1982) és G. Wotjak (1984, 1985) modelljükben (Aktantifizierungsmodell), a maximális valenciából kiindulva, a 'továbbmozgás'-t, 'továbbhaladás'-t (Fortbewegung) jelentő igék esetében öt argumentummal számolnak:

FORTBEWEGUNG (X, Y, LOC1, LOC2, LOC3).

A jeleket pontosítva: X (Agens), Y (Instrument), LOC1 (Herkunft), LOC2 (Weg), LOC3 (Richtung).

Ha példaként a *reisen* igét vesszük, valakinek az is fontos lehet, hogy mi az utazás célja (*Er reist zum Vergnügen. Er reist in die Ferien.*), hogyan utazik, mennyiért utazik stb., de ezeket a szempontokat B. és G. Wotjak már figyelmen kívül hagyja. A maximális valenciából kiindulva tehát ugyanolyan önkényes eredményekhez juthatunk, mint amit B. és G. Wotjak a Helbig-Schenkel (1969) szótárral kapcsolatban kifogásolt, hogy tudniillik következetlen és önkényes a fakultatív valencia számának a meghatározása.

A maximális valencia a kiindulópontja az Apreszjan-Páll (1982) szótárnak is. A szerzők az '*átszállít*' igéről ezt írják a 72. oldalon: „Az átszállítás szituációjának [...] hat résztvevője, aktánsa van: 1. az, aki átszállít (X, a szubjektum), 2. az, amit átszállítanak (Y, az objektum), 3. az, ahonnan átszállítanak (Z, a kiindulópont), 4. az, ahová átszállítanak (W, a végpont), 5. az, amin keresztül átszállítanak (P, az útvonal), 6. az, amin átszállítanak (Q, az eszköz és egyben hely).”

Nem igazán értem, miért kell az *át-* igekötő, de ez a kisebbik gondom. A 6. aktáns például kettéválhat járműre és a csomagolás módjára, és a szállításnál igen fontos az ellenszolgáltatás. Ha akarom tehát, akár nyolc 'aktáns' is lehet az (*át*)*szállít* ige mellett. Angolul is mondhatok ilyen tekervényes, de az anyanyelvi informáns által elfogadott, tehát grammatikailag helyes mondatot:

16. *An Austrian firm transports/exports/imports machines for agricultural products by train in containers from Vienna through Hungary to the Ukraine.*

Kapoor (1985:55-56) a *write* igével kapcsolatban például a következő kérdéseket tartja lehetségesnek:

1. Who is the addressee of the statement? (ADDRESSEE)
2. Who is the doer of the action? (DOER)

3. For whom is the action done? What purpose does the doer have in mind? (PURPOSE)

4. What is the motive of the doer in undertaking the action? (MOTIVE)

5. Whom does the doer have in mind as the destination/goal of his action? (GOAL)

6. What attitude does the doer bring to bear on the action? (ATTITUDE)

7. With what instrument does the doer perform the action? (INSTRUMENT)

8. With what medium does the doer operate the instrument? (MEDIUM)

9. At what time did the action take place? (TIME)

10. At what place did the action take place? (PLACE)

11. In what manner did the doer perform the action? (MANNER)

12. What is the result of the action? (RESULT)

Merészen összekapcsolva az ige szemantikai struktúráját a gondolatok struktúrájával, ezt állítja a fenti kérdésekkel kapcsolatban:

„These dimensions represent not only the structure of the verb-semantics but also the structure of thought. Our thoughts about events resolve themselves into such and similar dimensions i.e., we make sense of events in terms of these and other similar action-functions and, it is not possible to introduce many more co-ordinates besides these, to the 'structure of thoughts', which, in other words, is constrained by these possible dimensions. The following appears to be the MAXIMUM EXPANSION for verbs:

1. who ¹	6. what with	11. to whom/what/where
2. who ²	7. what in	12. from whom/what/where
3. why	8. whom	13. how
4. what	9. with whom	14. where

This seems to be one of the places where perception, linguistic expression, and concepts meet fairly directly. What we have here are 'filters in the transformation of thoughts into language' (Fink 1978: 180)" (Kapoor 1985: 56–57).

Nem szaporítom tovább az összhangról egyáltalán nem árulkodó, inkább egymásnak ellentmondó példák számát. Az értelmileg lehetséges vagy szükséges, kinél 'argumentumok', kinél 'aktánsok', kinél "expanziók" száma nem határozható meg még konkrét szövegösszefüggés alapján sem egyértelműen. Egyszer a bőbeszédűség, máskor a szűkszavúság, ideális esetekben a pontos fogalmazás miatt annyi az ige vonzaskörébe sorolható nyelvi egységeknek száma, amennyi, de bizonyára közrejátszanak pszichológiai tényezők is.

Arra én sem vállalkozhatom, hogy minden kétséget kizáróan megoldjam a mennyiségi valencia problematikáját, de választhatok a lehetőségek között. A minimális valencia, illetve a magmondat meghatározása tűnik a megbízhatóbb megoldásnak, legalábbis morfoszintaktikailag.

Az ige minőségi valenciája

Minőségi vagy kvalitatív valencián azt értjük, hogy az ige a neki alárendelt bővítményekkel szemben morfoszintaktikai, relációs és logikai-szemantikai ismérvekkel jellemezhető igényekkel lép fel többnyire a saját, ugyancsak jellemezhető inherens tulajdonságaival összhangban.

1. Az ige egy bizonyos szituációt (vö. Kiefer 1984: 130) leíró jelentésében meghatározza, hogy az általa igényelt mondatrészek milyen szintaktikai funkciót töltsenek be, milyen morfológiai esetben kerüljenek, és hogyan kapcsolódjanak egymáshoz, azaz meghatározza az egész mondat grammatikai vázát.

2. Az ige meghatározza függő tagjainak egymáshoz való viszonyát. Ezt a viszonyrendszert relációs jegyekkel (cause – effect, actor – receiver, controller – controlled, source – goal, etc. vö. Nilsen-Nilsen 1975: 77) jellemezhetjük.

Leírhatjuk a szituációban részt vevő szereplők egymáshoz való viszonyát az esetgrammatika eseteivel is, bár ezek az esetek általában mind a relációs, mind az inherens szemantikai jegyeket magukba foglalják. (Vö. Nilsen-Nilsen 1975: 91: 'Deep cases can be considered bundles of features.')

Az esetgrammatika eseteivel kapcsolatban megjegyzem, hogy a nyelvek általában közömbösek irántuk. Amennyiben monovalens az ige, a nyelv nem törődik azzal, hogy a szintaktikai alanyként funkcionáló mondatrészt Agent/Force/Affected/Patient/Experiencer/Dative stb. nevű esetként fogjuk-e fel. Amikor azt mondom, hogy mindezek iránt közömbös például az angol vagy a magyar nyelv, akkor azt állítom, hogy ezeknek a szemantikai eseteknek semmiféle morfoszintaktikai ismérve sincs a prototipikus monovalens igék alanyát illetően. A di- és a trivalens igék esetében már bizonyos relációs és/vagy inherens szemantikai jegyeket érdemes figyelembe venni, de még ezekben az esetekben is eltekinthetünk az esetgrammatikai esetek gyűjtőfogalmaitól.

3. Az ige meghatározhatja a vonzáskörébe fogott egységek inherens szemantikai jegyeit. Ezek a szemantikai jegyek a nyelv szókincsének változó elemű halmazait jellemezhetik.

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy az igrének alárendelt valamenynyire főnevet (N) egymást többé-kevésbé determináló négy szempont szerint jellemezhetünk az ige minőségi valenciájának keretében:

1. Relációs jegy

2. Inherens szemantikai jegy

3. Szintaktikai funkció

4. Morfoszintaktikai realizáció

Az ige valenciájának variabilitása, prototípus és deviancia

Egy ige prototipikus valenciaképletének a meghatározásakor kiindulhatunk mind a mondatkonfigurációból, mind a magmondatból a kutatómunka céljának megfelelően. A kiindulópont megválasztása tehát alapvetően módszertani kérdés. A valencialeírásnak az előbbi, a valenciaelemzésnek az utóbbi kiindulópont felel meg jobban.

Különösen célszerű a mondatkonfigurációból kiindulni akkor, ha a jelentésük alapján egymással kapcsolatba hozható igealmainak, illetve azok egyes elemeinek a hasonlóságait és különbözőségeit kívánjuk jellemezni akár egy nyelven belül, akár két vagy több nyelv viszonylatában, azaz kontrasztív alapon. A mondatkonfiguráció ugyanis a legágabb perspektívában mutatja be a tényállást, míg a magmondat csak a tényállás egy metszetének, egy szűkebb perspektívájú szituációnak a nyelvi kifejezése. (A tényállásnak mint nem nyelvi kategóriának, valamint az egy bizonyos tényállás egy metszetét kifejező szituációnak mint nyelvi kategóriának a bővebb kifejtését lásd Kiefer 1984: 129–130.)

A mondatkonfigurációban szereplő entitásokból – vagy ha úgy tetszik –, az argumentumokból, de mindenképpen nyelvileg is megnevezett egységek-ből kiindulva, megállapíthatjuk, hogy egy-egy ilyen egység realizálódik-e, illetve realizálódhat-e a mondatstruktúrában az összehasonlított, szűkebb vagy tágabb perspektívát kifejező igeik egyikének vagy másikának az esetében, de megvizsgálhatjuk azt is, hogy valamelyik entitásnév nem veszi-e át a verbum finitum szerepét.

A valencialeírásban a prototipikustól eltérő devians valenciaképletek a beszélő kommunikatív szándékától függően a valencia redukció és/vagy az

entitásokat kifejező nyelvi egységek szintaktikai funkciójának a megváltozása révén jutnak kifejezésre. Egy-egy konkrét ige esetében ilyenkor valenciánövekedésről nem beszélhetünk, mert a mondatkonfiguráció a fakultatív elemeket is tartalmazza, ezért egy megnövelt valenciaszám egy másik igei lexémát, például a kiinduló lexéma kauzatív származékát eredményezné.

A minimális valenciából, azaz a magmondatból kiindulva, a deviancia a valenciaredukción és/vagy a szintaktikai funkcióváltáson kívül valencianövekedést is jelenthet, mivelhogy a magmondatból hiányoznak a valencia szempontjából fakultatív mondatrészek. Az általam választott módszer alapján tehát a magmondatoknak mint prototipikus valenciaképleteknek a meghatározása, valamint az ezektől pozitív vagy negatív irányban eltérő valenciaszámú és/vagy szintaktikai funkcióváltást mutató deviáns képletek azonosítása és mindezek okainak a feltárása a megoldandó feladat.

A deviancia okai között minden bizonnyal a beszélő kommunikatív szándékát kell elsőként megneveznünk, de amint majd látni fogjuk, vannak a devianciának egyértelműen nyelvspecifikus, sőt idioszinkretikus okai is.

A valencia variabilitását, azaz a perspektívaátváltozások következtében előálló valenciacsökkenést vagy valencianövekedést, illetve szintaktikai funkcióváltást, másképpen mondva, a prototipikustól eltérő, tehát deviáns valenciaképleteket meghatározó tényezőket akkor tudjuk sorra szedni, ha megvizsgáljuk az ige teljes paradigmáját az igei kategóriák (diatézis, ige-mód, aspektus, igeidő, szám és személy) alapján, valamint a mondatokat fajaik, szerkezetük, a beszélő szándéka és logikai minősége szerint. E helyen csak a diatézis és a valencia kapcsolatára térünk ki:

A prototipikus és a deviáns valenciaképletek variációi a kommunikáció során a fókuszváltás, a fókusz tágítása, illetve szűkítése eredményeként állnak elő. A figyelem központja eltolódhat a tényállást kifejező prototipikus

valenciaképlet egyik eleméről a másikra, a fókusz tágítható vagy szűkíthető, miközben a tényállás más és más keresztmetszetét szemléljük, juttatjuk ki-fejezésre. A fókusz tágítása a prototipikus vagy deviáns szerkezetekbe plusz elemek bevezetésével (valencianövekedés), míg szűkítése a prototipikus vagy deviáns szerkezetek bizonyos kötelező elemének vagy elemeinek az elhagyásával (valenciaredukció) jár együtt. A két folyamat, azaz a valencianövekedés, valamint a valenciaredukció nem zárja ki egymást.

Különböző magyarázatokat adhatunk a prototipikus és a deviáns valenciaképletek összefüggéseire. Mondhatjuk, hogy a kisebb valenciájú ige a neki megfelelő nagyobb valenciájú igéből származik, vagy fordítva. Bizonyos igék például inherensen monovalensek, következésképpen divalens használatuk a prototipikus monovalens képletből származtatható, míg más igék inherensen divalensek vagy trivalensek, és valamennyi, a valenciaredukció folytán keletkező származékaik ezekből a prototipikus di- vagy trivalens valenciaképletekből eredeztethetőek. Minthogy igen nagy az eltérés az anyanyelvi informánsok között abban a tekintetben, hogy melyik szerkezet tekinthető elsődlegesnek, ezért azt a képletet tekintjük prototípusnak, amelyben a kötelező elemek a legnagyobb számban fordulnak elő, és a fókusz tágítása vagy szűkítése következtében keletkező deviáns képleteket ebből a prototípusból vezetjük le.

A diatézis (diathese: sens dans lequel l'action exprimée par un verbe s'exerce d'un actant vers un autre [Tesnière 1959: 667]) az igenek azt a képességét fejezi ki, hogy a perspektívaváltozásnak megfelelően képes a hatáskörébe vont elemeket saját tengelye körül forgatni, valamelyik elemet a nézőpontba helyezni, más eleme(ke)t pedig kevésbé fontossá változtatni vagy homályban hagyni, miközben önmaga alakilag vagy megváltozik, vagy sem. Az angolban a perspektívaaváltás eszközei közül csak a grammatikai

passzivizáció jár együtt az ige alakjának a megváltozásával. A magyarban viszont a gazdag igeképzőrendszer következtében a perspektívaváltás általában igeecserével jár együtt.

Az ige kvantitatív és kvalitatív valenciájának jellemzői alapján elkülöníthetjük egymástól a prototipikus és a deviáns, azaz a perspektívaváltás következményeképpen előálló valenciaképleteket, ami azonban nem mindig könnyű feladat a valenciakutató számára, főként azért, mert a deviancia sok esetben nem hagy nyomot az ige alakján.

A devianciát vizsgálva általában megállapíthatjuk, hogy egy és ugyanazon ige hasonló jelentéssel, azaz ugyanarra a tényállásra utalva, különböző képletekben fordulhat elő valenciahordozóként, bár igen nagy a száma azoknak az igeeknek is, amelyek a mennyiségi valenciát véve alapul csak egyetlenegy képletben szerepelhetnek.

Az angolban a perspektívaváltásnak nincsenek olyan gazdag lexikai és morfoszintaktikai eszközei, mint a magyarban, ezért az angolban a mondatrészeknek a prototipikus helyéről (primer alany, primer tárgy) való elmozdítása (szekunder alany- vagy tárgyválasztás) az ige alakjának változatlanul hagyásával vagy esetleges megváltoztatásával (szenvendő igealak) ki tudja fejezni a megváltozott perspektívát. Ez viszont szükségessé teszi, hogy az ugyanazon igei lexémát tartalmazó mondat valamelyik valenciaképletét prototípusként, a többit pedig annak deviáns változataként kezeljük. A monovalens igeek esetében természetesen nem beszélhetünk perspektívaváltásról, a perspektívaváltás kifejezésére csak divalens és trivalens igeek képesek.

A perspektívaváltás korlátairól már volt szó, amelyek kizárják a deviáns változat lehetőségét, de konkrét mondatokra vonatkoztatva a prototípus meghatározásáról még nem. Intuitíve általában könnyebb megállapítani,

hogy az ige melyik használata prototipikus, mint arra szabályt adni. A válasznak az ige valenciatulajdonságaiból, azaz a mennyiségi és a minőségi valenciából kell kiindulnia, amelyen nyomot hagy mind a perspektívaváltás, mind az ige bővítményei által kifejezett entitások körének a kiterjesztése.

A prototípus meghatározásához a következő támpontok adhatók:

1. A magmondat mennyiségi valenciájának csökkenése perspektívaszűkülés következménye, ezért a legmagasabb számú bővítményt tartalmazó, azaz a legtágabb perspektívát kifejező magmondat azonos lehet a prototípussal.

2. Egy igének azt a valenciaképletét tekinthetjük elsődlegesnek, azaz prototipikusnak egy másik képletével szemben, amely egy nem teljesen egyértelmű szituációban mint társalgást kezdeményező megnyilatkozás nem provokál pronominális kérdést.

3. Az azonos tényállások különböző metszeteit leíró mondatok közül az a prototípus, amelyiknek az alanya prominensebb (cause, controller, source; animate, human, concrete stb.), mint a másiké vagy a többié.

A perspektívaváltás nem minden eszköze tartozik a valenciakutatások hatáskörébe, mert a perspektívaváltásnak tisztán szintaktikai és fonológiai eszközei is vannak.

A z i d é z e t t m ű v e k b i b l i o g r á f i á j a

- Alexander, D.– W. J. Kunz 1964. Some classes of verbs in English: Linguistics Research Project, Indiana University; principal investigator: F. W. Householder. Bloomington, Ind. Reproduced by the Indiana University Linguistics Club.
- Allerton, D. J. 1982. Valency and the English Verb. London; New York: Academic Press.

- Apresjan, Ju. D. 1974. *Leksiceszkaja semantika*. Moscow: Nauka.
- Apreszjan, J. D.–Páll E. 1982. Orosz ige – magyar ige. Vonzatok és kapcsolódások 1–2. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Budai L. 1984. Az angol ige, melléknév és főnév valenciája: *Anglisztikai Napok '83. Tanulmányok az anglisztika tárgyköréből* 3. Szerk. Korponay B. 69–79.
- 1997. *A Morphosyntactic Valency Dictionary of English Verbs*. Veszprém: VEK.
- 1998. A valenciafogalom kialakulása, bővülése és a valenciakutatások problematikája.
- Bühler, K. 1934. *Sprachtheorie*. Jena.
- Ehnert, R. 1974. *Liste der Grundvalenz der häufigsten deutschen Verben*. Oulu.
- Eroms, H.-W. (1981): *Valenz Kasus und Präpositionen*. Heidelberg: Winter.
- Fink, S.R. (1978), Case grammar and valency theory at a stalemate? Their relevance for semantic theory: WERNER (ED.) (1978). 177–190.
- Gerling, M.– N. Orthen: *Deutsche Zustands- und Bewegungsverben*. Tübingen.
- Helbig, G.– W. Schenkel (1969): *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben*. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut.
- Kapoor, K. (1985): *Semantic Structure and the Verb: A Propositional Analysis*. New Delhi: Intellectual Publishing House.
- Keenan, E.L. (1978): The syntax of subject-final languages: LEHMANN (1978). 268–327.
- Kiefer F. (1984): A magyar aspektusrendszer vázlata: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 15. 127–149.
- Konderski, S. (1973), Some surface and deep aspects of case in Polish and English: FISIÁK (ED.) (1973). 65–76.
- Korhonen, J. (1977): *Studien zu Dependenz, Valenz und Satzmodell*. 1–2. Bern: Peter Lang.
- Lehmann, W.P. (ED.) (1978): *Syntactic Typology: Studies in the Phenomenology of Language*. Austin and London: University of Texas Press.
- Mel'cuk, I.A. (1988): *Dependency Syntax: Theory and Practice*. Albany: State University Press of New York.
- Nilsen, D.L.F. - A.P. Nilsen (1975): *Semantic Theory: A Linguistic Perspective*. Rowley, Mass.: Newsbury House.
- Porzig, W. (1934), Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 58. 70–97.
- Quirk, R.–S. Greenbaum - G. Leech - J. Svartvik (1972): *A Grammar of Contemporary English*. London: Longman.
- Schubert, K. (1987): *Metataxis. Contrastive Dependency Syntax for Machine Translation*. Dordrecht, Holland; Providence R.I., U.S.A.: Foris.
- Seppänen, L. (1981), Zur sogenannten quantitativen Valenz: *ZGL* 9. 34–54.
- Smith, N.V. (1980), Review of Lehmann (1978): *Journal of Linguistics* 16. 150–164.
- Tarvainen, K. (1981): *Einführung in die Dependenzgrammatik*. Tübingen: Niemeyer.
- Tesnière, L. (1959): *Éléments de syntaxe structurale*. Paris: Klincksieck.
- Wegener, H. (1985): *Der Dativ im heutigen Deutsch*. Tübingen.
- Weisberger, L. (1953–54): *Vom Weltbild der deutschen Sprache*. Düsseldorf.

- Welke, K.M. (1988): Einführung in die Valenz- und Kasus-theorie. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut.
- Werner, A. (ed.) (1978): Valence, Semantic Case and Grammatical Relations 1. Amsterdam: John Benjamins.
- Wotjak, B. (1982), Untersuchungen zur Inhalts- und Ausdrucksstruktur ausgewählter deutschen Verben des Beförderns: Linguistische Studien, Reihe A 103. Berlin.
- Wotjak, G. (1984), Zur Aktantifizierung von Argumenten ausgewählter deutscher Verben: Zeitschrift für Germanistik 5. 401–414.
- (1985), Zur Ver-textung von Argumenten ausgewählter deutscher Verben: Grammatik im Unterricht. HG. VON K. NYHOLM. ABO.
- Zsilka, J. (1975): A jelentés szerkezete (A jelentés-mozgás egysége). Budapest: Akadémiai Kiadó.

H. VARGA GYULA

GONDOLATOK A MAGYAR IGEKÖTŐK TERMÉSZETÉRŐL

Az igekötők állománya

A magyar igekötők nem képeznek olyan zárt rendszert, mint pl. a szláv nyelveké. (Ennek történeti okaira itt nem térhetünk ki.) Nyelvünk tág teret nyit az igekötők számbeli gyarapodásának. A szláv nyelvekkel ellentétben a magyarban folyamatos a határozószók igekötővé válása. Az 1980-as orosz akadémiai nyelvtan 27 elemet (köztük 4 improduktív, 3 pedig idegen) sorol a prisztavkák közé, az ÉKsz. és az AkH.¹¹ 55 elemet minősít igekötőnek. A határozószók ilyen funkcióváltásra való hajlama következtében gyakran még a szakembernek sem egyszerű megállapítania, hogy egy-egy nyelvi alakulat határozós összetétel-e vagy igekötős ige.

Nem könnyű feladat az igekötők definícióját megadni, illetve állományukat elkülöníteni. Nem is született minden szempontot kielégítő meghatározás mind a mai napig – és ez nem a kutatók felkészületlenségét mutatja, hanem az igekötő igen bonyolult természetét. Ezért követi aztán a „meghatározásokat” általában állományfelsorolás, ami éppen nem a szófajok, inkább az affixumok tárgyalására jellemző gyakorlat. (Arról nem is beszélve, hogy minden ilyen felsorolás különbözik a másiktól. Erről még később lesz szó.)

Annak a kérdéskörét, hogy a különböző időkben ki minek tartotta az igekötőt, és hogy ki mit tartott igekötőnek, Jakab István külön tanulmányban részletezi (Jakab 1982). A szerző az igekötő „szófajtörténetét” vázolja föl Sylvester Jánostól napjainkig. Eszerint kezdetben a latin nyelvtani szemléletnek megfelelően, később bizonyos alaki, helyzeti, funkcionális szempontokat is figyelembe véve, majd pedig történeti, jelentéstani, szófaji szempontból minősítették a magyar igekötőket.

Nyelvtanaink és kutatóink általában az igekötő módosító szerepét és átmeneti tulajdonságait hangsúlyozták. Pais Dezső a jelentésváltozást tartja perdöntőnek – alaki és hangalaki szempontok mellett (1959, 182). Felhívja a figyelmet nagy produktivitásukra: a határozós összetételektől eltérően „az igekötő szinte korlátlan vagy kevésbé korlátozott szabadsággal csatlakozik a legkülönbébb igékhez” (i. m. 183).

Az igekötőkről máig a legátfogóbb, legalaposabb munkát J. Soltész Katalin készítette (1959). Ő is az igekötő kettős természetéből indul ki, sőt úgy találja, hogy „Az igekötő önálló jelentéstartalmat hordozó és képzőszerű funkciója között szinte észrevehetetlen az átmenet” (Soltész 1959, 7). Kielégítő definíciót azonban ő sem ad: „az igekötő határozószószerű szó, amely rendszerint igék kíséretében fordul elő. Az igével való kapcsolata (...) alakilag szintagmaszerű: a két elem meghatározott esetekben szigorú törvényszerűséggel elszakad egymástól (*elme gy – nem me gy el – el is me gy*). Az igekötő és az ige jelentéstani kapcsolata összetételszerű (*beme gy*), (...) sokszor pedig az igekötő elveszíti önálló jelentését és a képzőkhöz hasonlóan az igefogalmat módosítja (*beteljesed ik*).” (I. m. 14.)

Hasonló összegzést ad a MMNyR. is: „Az igekötő tehát minden tekintetben átmeneti szófaj: egyrészt önálló szó (valódi határozószó) jellemű, másrészt csak jelentésmódosító szóelem (praefixum); illetőleg összetételi

előtag: s az egyik vagy a másik jelleg túlnyomó volta szavanként változik...” (i. m. I, 264).

Csak mellékesen jegyzem meg, hogy az *átmeneti szófaj* – itt nem túlságosan szerencsés – megnevezés nem azonos az *átmeneti szófaj* *isággal*. Ez utóbbinak ugyanis az igekötő nem tud eleget tenni. Sajnos a terminológiai összetéveszthetőség – még a szakirodalomban is – már félreértéshez is vezetett.

A meghatározás és az állománykijelölés kérdéseit Jakab István önálló tanulmányban taglalja. Statisztikai módszerű elemzéseinek a végén arra a következtetésre jut, hogy „a szótári megterheltség (kapcsolhatóság), szövegbeli (nyelvhasználati) megterheltség és a dinamikus, illetve statikus jelleg” eldöntheti a szófaji hovatartozás kérdését (Jakab 1976, 97). Így alakul ki meglehetősen bonyolult meghatározása: „Igekötőnek tekinthető az a lativusi árnyalatú határozószószerű elem, amely konkrét és átvitt jelentésben egyaránt járulhat nagyobb mennyiségű igei lexémához. Ez az igei lexéma lehet elemi, de lehet képzett is, sőt az igekötős alakulat is eleméül szolgálhat bármiféle további szóalkotásmóddal létrehozott újabb lexémának, és a nyelvhasználatban is gyakran előfordul” (i. m. 100). Az igekötős igét *összetételnek* minősíti, lévén az igekötő önálló szó (uo.).

Későbbi, már említett tanulmányában az igekötő „pályafutását” a magyar nyelvtudomány fejlődésének tükrében mutatja be (Jakab 1982). Nyelvtaníróink, kutatóink az idegen mintáktól szabadulva, egyre mélyebben ismerték meg nyelvünket – benne az igekötőt –, tárták föl sajátosságait. Az igekötő kutatásának a csúcsa – a szerző koncepciójának megfelelően – a történeti, funkcionális és szófaji tulajdonságok (tkp. a határozószóval való rokonság és elkülönülés) felismerésével az *önálló szófaj* *érték* megállapítása. Azt mondhatjuk, hogy nyelvtanaink ma – a hagyományosan elfogadott ál-

láspon szerint – az igekötőt önálló szófajnak, az igekötős igét pedig (határozós) összetett szónak minősítik.¹

Az újabb szakirodalomban azonban felbukkannak – s ma már egyre gyakoribbak – ettől eltérő nézetek is. Simon Györgyi a formaszók (segédszók) közé utalja: „A z i g e k ö t ő n e m l e h e t ö n á l l ó s z ó, mert nincs önálló fogalmi tartalma, csak az ige jelentését módosítja többféleképpen. Toldalékolni egyáltalán nem lehet. Mondatrészfelvevő képessége nincs, szószerkezetben determináns nem lehet. (...) Az igekötő csak formálisan szó, funkcionálisán nem az”. (Simon 1974, 54–55 – az én kiemelésem.) E súlyos érvek a szófaji értékét is kétségbe vonják: „Az igekötő az igével, a névutó az előtté álló névszóval azonos mondatrészszerű. V i t a t h a t ó m é g a z i s, h o g y s z ó f a j i k a t e g ó r i a - e a z i g e k ö t ő é s a n é v - u t ó. Hasonlóságuk toldalékszerűségükben keresendő: az igekötő képzőszerű, a névutó ragszerű” (i. m. 55.; – az én kiemelésem).

Hasonló véleményen lehet Deme László is: szófaji rendszerében nem tárgyalja az igekötőt (1976, 124–126). Felosztásából látszik, hogy másképp értékeli, de szintén nem szó értékű elemnek tartja Károly Sándor (1980, 125). Berrár Jolán az igekötő jellemzésére nem tér ki, de ige és elváló igekötő kapcsolatát morfológiai szerkezetnek tartja (1975, 39), szófaji rendszerzésében az igekötőt „szemantikai természetű” viszonyszók közé sorolja

¹ Gyakorlati megfontolásokból sajátosan jár el az ÉrtSz. Az igekötő fogalmát helyesírási értelemben használja: "ideérti mindazokat a határozókat, amelyeket a közvetlenül utánuk álló igével egybeírunk" (Elekfi 1966, 200, lábjegyzet).

(1983).² Ezt a besorolást veszi át Rácz Endre (1985) és Keszler Borbála (1992 és 1995).

A főtebb már jelzett minősítési lehetetlenség abból fakad, hogy az igekötő folyamatos tulajdonságú alakulat. Igekötőnek lenni a magyar nyelvben ugyanis nem állapot, hanem folyamat: az igekötő olyan nyelvi elem, mely önálló szóból, pontosabban összetételi előtagból a képzővé, pozíciója (alakítási helyzete) alapján előképzővé válás folyamatának – a nyelvléírás idején – egy adott pontján van, beleértve a végpontot is. Pontosabban nem arról van szó, hogy az igekötő határozószóvá válik, hanem a határozószóról „szakad le”, és függetlenedik tőle egy új funkció (delexikalizálódik). A folyamatot sietteti – az állományi kört folyton bővítve – igeképzőink aktivitásának és számának csökkenése, másfelől akadályozza az igekötők viszonylagos alaki önállósága.

Emiatt nem lehet az igekötőkről végleges listát sem adni. Szinte minden szakíró és minden nyelvten más állományt jelöl meg. A bizonytalanságot jól mutatja, hogy Jakab István az általa vizsgált 7 munkában összesen 75 igekötőnek tartott elemet talált, de közülük csupán 23 szerepelt mindegyikben. (L. Jakab 1976, 9–10.)

A magyar igékre és igei származékokra nem jellemző a szóösszetétel. Ha nyelvünk igei utótagú lexémáit áttekintjük, az ige-utótagok előtti morfémaikat – az előbb felvázolt funkciók, valamint produktivitásuk alapján – a következő csoportokba sorolhatjuk:

1. Nyelvi szerepüket és gyakoriságukat tekintve valódi igekötőknek tarthatók a következők: *agyon, alá, át, be, bele, egybe, el, elő,*

² Ebben az esetben a viszonyzó terminust újra kell értelmezni. (Feltéve, hogy a "szemantikai természetű viszonyzó" nem fogalomzavar.)

előre, fel (föl), félre, haza, hátra, hozzá, keresztül, ki, körül, le, meg, oda, össze, rá, szét, túl, utána, végig, vissza.

2. Az előtag szerű igekötőket az jellemzi, hogy igével vagy igenévvel társulva minden tekintetben igekötőként viselkednek. (Hogy miért nem minősíthetők teljes értékű igekötőknek, arról vö. Jakab 1976, 98–99.)

3. Az igekötő szerű előtagok bizonyos mértékben – főleg szintaktikai, szórendi tulajdonságaikban – hasonlítanak az igekötőkhöz, de alapvetően lexéma értékűek, így az igével összetett szót alkotnak (pl.: *cserbenhagy, egyetért, jólesik, síkraszáll* stb.).

4. Végül van néhány olyan összetett igénk, amelyben a tő előtt valódi előtag áll. Ezek szilárd szerkezetű lexémák, a többi összetett szóhoz hasonló módon viselkednek. Ilyenek pl. a következők: *mennydörög, pártfogol, számfejt* stb., továbbá a nyelvhelyességi szempontból vitás *műfordít, gépir, szakfelügyel* (sőt újabban: *kisvállalkozik*) stb.

Az igekötők funkciói

Az igekötőknek a magyar nyelvben betöltött funkcióit teljes alapossággal elsőként J. Soltész Katalin írta le. Szerinte az igekötőnek öt fő funkciója van:

1. a cselekvés irányának jelölése (pl.: *felmegy*)
2. az igei aspektus kifejezése (*kitakarít*)
3. az ige jelentésének módosítása (*meg-, el-, kiolvas*)
4. az ige szintaktikai szerepének megváltoztatása (*emlékezik vkire – megemlékezik vkiről*)
5. az igeképzés (*elfogul*).

Fontosnak tarthatjuk a felsorolást követő megjegyzést: „Ezek a típusok nem határolódnak el élesen egymástól, hanem egymásba olvadnak, ahogy

azt már az egyes igekötők tárgyalásában láttuk, sőt a két utóbbi funkciólehetőség keresztezi az előzőket” (J. Soltész 1959, 155). Eszerint a „Minden országot *bejártam*” mondat igekötős igéje nemcsak a cselekvés irányát jelöli, hanem az aspektusát is megváltoztatja (tárgyassá teszi). Vagy a *kiábrándul* igében „az igekötő kifejezi a kifelé irányulást, ugyanakkor része az igeképzésnek is, mert igekötő nélküli **ábrándul* ige nincs” (i. h.). Módszertani szempontból a funkcióknak az ilyen, hol egymást kizáró, hol – ráadásul esetlegesen – keresztező rendszerezése nem fogadható el. A keveredést itt két szempont összezsúszása okozza. A funkciók egymáshoz való viszonya attól függ, hogy a z i g e k ö t ő vagy külön-külön az e g y e s i g e k ö t ő k funkcióit nézzük-e. Ha az igekötők szerepét általánosságban véve tekintjük, akkor azt tapasztaljuk, hogy a f ő f u n k c i ó k nemhogy nem zárják ki egymást, ellenkezőleg: egyidejűleg érvényesek. Csak az al- vagy r é s z f u n k c i ó k képesek egymás kizárására. J. Soltész Katalinnál az első három kategória szemantikai³, a negyedik szintaktikai, az ötödik pedig morfológiai alapú.

J. Soltész Katalin mértékadó monográfiája óta az igekötőkről a legjobb szintézist D. Máta Mária adta (1989). A vizsgálat történeti szempontú ugyan – az ómagyar kor igekötőrendszerét vizsgálja –, ám korszerű szemlélete folytán a leíró elemzés számára is fontos eredményeket ad. Ez egyrészt abból fakad, hogy a kései ómagyar korban már 19 (!) igekötőt, ill. „igekötő-előzményt” mutat ki (i. m. 23), másrészt pedig abból, hogy a tanulmánynak több mint a felét a funkcionális elemzés teszi ki. Máta Mária szerint az igekötőknek már az ómagyar korban kialakult a k é t f ő f u n k c i ó j u k: a

³ Már amennyiben az aspektust nem morfológiai (vö. Maszlov 1983), hanem szemantikai – funkcionális-szemantikai (Bondarko 1971), temporális, illetve mondatsemantikai (Kiefer 1983) stb. – természetű kategóriának tekintjük.

jelentésmódosító és a szintaktikai szerep (i. m. 23–38). A funkciók részletezése:

A) Jelentésmódosító szerep:

I. A cselekvés irányának megjelölése

II. Aspektusképzés

1. perfektiválás

a) tiszta perfekció

b) az akcióminőség megváltoztatása

c) az ismétlődő cselekvés eredményes lezárulásának kifejezése

2. a cselekvés tartósságának nyomatékosítása

III. Jelentésspecializáló szerep

a) speciális jelentésárnyalat kifejezése

b) új jelentésű lexéma alkotása (szóképzés)

c) jelentéssűrítés (pregnans igék létrehozása)

B) Szintaktikai szerep:

1. Az alapige határozófajtájának megváltoztatása

2. Az alapige kötött bővítményei körének a leszűkítése

3. Az ige új vonzattal való bővítése

4. Valamely eredeti bővítmény elvesztése

5. A tárgyatlan alapige tranzitívra tétele

6. Határozatlan tárgy határozottá tétele.

Ne tévesszük szem elől: itt az ómagyar kor igekötőrendszeréről van szó! A rendszerezés fő erénye a módszertani elvek kidolgozottsága, egységes és következetes érvényesítése. Ez csak egyetlen ponton vitatható: a morfológiai

szerepnek (új lexéma alkotása) az egyik szemantikai alfunkcióba (jelentés-specializálás) történő besorolása.

Kiefer Ferenc az igekötőnek három funkciót tulajdonít:

1. **perfektiválás** (aspektusképzés): ha az alapige és az igekötőtlen ige között kizárólag aspektusbeli különbség van, pl.: *megszánt, elolvad, kialakul, leszerződik* stb.

2. **akcióminőség-képzés**, pl.: ingresszív (*elmosolyodik*), mozzanatos (*el-durran*); tartós (*eltöpreng*) stb. cselekvés kifejezése;

3. **szóképző funkcióban** az igekötő

a) megváltoztatja az alapige szintaktikai tulajdonságait (*rak vmit mire – megrak vmit vmivel*) és/vagy

b) az akcióminőség körébe nem tartozó jelentéselemet vezet be (*elbal-lag, -iszkol; -költ, -rejt*), vagy

c) amikor más szófajú szóból képez igét (*megsántul, -békül, -szabadít*).
(Kiefer 1993, 830.)

A rendszerezésből kitűnik, hogy a szerző az igekötő funkcióit az aspektusképzés oldaláról közelíti meg. Még ha elfogadnánk is, hogy az aspektus és az akcióminőség – ha nem is egymást kizáró, de – egymás mellett létező kategóriák, azzal már semmiképpen nem érthetünk egyet, hogy egymástól gyökeresen eltérő jelenségek egy funkció alá rendeződjenek. A 3. funkció-csoport egyben tartása tarthatatlan álláspont.

A rendszerezések áttekintése után felvetődnek a következő kérdések:

1. Érvényesül-e minden igekötős igében az igekötő irányjelentése? Erre mindegyik szerző nemleges választ ad. 2. Van-e minden igekötős igenek aspektusa. A válasz megint egyöntetű: nincs. 3. Van-e minden esetben az alapige és az igekötős ige között valamilyen jelentésbeli különbség? Válasz:

ha az aspektust szemantikai természetű kategóriának tartjuk, akkor minden esetben van jelentéskülönbség, ha nem, akkor nincs. 4. Megváltoztatja-e az igekötő minden esetben az ige szintaktikai jellemzőit? Erre egzakt választ nemigen kapunk, az eddigi kutatások azt sejtetik, hogy kisebb-nagyobb szintaktikai eltérés nemhogy a szimplex és az igekötős ige, de még egy-egy igekötős ige különböző jelentései között is gyakori.⁴ 5. Van-e olyan eset, amikor az alapige és az igekötős ige egyetlen lexémának minősül? (Ha például kizárólag aspektusban különböznek: *szánt – megszánt, olvasd – elolvasd*.) Nyilvánvaló, hogy az igekötőnek az igéhez kapcsolásával mindig önálló, új lexéma keletkezik.

Összefoglalva: az igekötő elsődleges funkciója a l e x é m a a l k o t t á s, vagyis új lexéma létrehozása. Ez természetszerűleg mindig a szimplex ige valamilyen j e l e n t é s m ó d o s u l á s á v a l jár együtt (speciális vagy irányjelentés, aspektualitás, cselekvésminőség stb. kifejezése). A jelentésszerkezetben történő változás többnyire kihat az ige valenciájára is, ami a v o n z a t k e r e t m e g v á l t o z á s á b a n nyilvánul meg.

Eszerint az igekötő fő funkciói:

1. morfológiai funkció;
2. szemantikai funkció;
3. szintaktikai funkció.

⁴ Tanulságosak ebből a szempontból H. Molnár Ilona (1969) megállapításai a vonzatstruktúra és a jelentés összefüggéseiről, valamint a Apreszjan–Páll Erna szerzőpáros vizsgálata az orosz és a magyar igék vonzatairól és kapcsolódásairól.

Az igekötő prefixumtermészete

A kutatók szinte kivétel nélkül hangsúlyozzák az igekötők irányjelölő szerepét. Ez ugyan rendszerszerű, de lexikális természetű sajátosság. Nem úgy az aspektus. Számunkra itt most nem is ez a lényeges, hanem az, hogy *milyen eszköz képes aspektusváltást előidézni*. Attól függetlenül, hogy az igének vagy a mondatnak van-e aspektusa, ezt a kategóriát leginkább az ige képes hordozni. (A szakírók általában nem azt kutatják, hogy mi fejezheti ki az aspektust, hanem azt, hogy az adott nyelvben van-e rá az ige kívül más kifejezőeszköz is.) Az igeaspektus megváltoztatásának alapvetően morfológiai eszközei vannak, ilyenek az igei prefixumok, továbbá bizonyos szuffixumok. Egy biztos: a szótő aspektusváltásra nem képes. Vagyis az *igekötő aspektusképző funkciója* tipikusan prefixumtermészetről árulkodik.

Még inkább igaz ez a szintaktikai szerepre. A szóösszetételeknek nem jellemzőjük, hogy az előtag (szótő, azaz lexéma értékű elem) megváltoztatja az alapszó szintaktikai tulajdonságait. A képzők esetében viszont ez eléggé gyakori, pl.:

mer: *víz*et *mer* a *vödör*be;

merül: a *vödör* a *vízbe merül*;

merít: *vízbe meríti* a *vödört*;

merítés: a *vödörnek* a *vízbe merítése*;

merített: *vala*kivel *víz*et *merített*;

stb.

Ebből pedig azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az *igekötő* szintaktikai módosító szerepe a képzőkkel rokonítja.

Nézzük meg: ha az igekötő alapvetően nem előtagként viselkedik, jellemzők-e rá a képzők tulajdonságai? Berrár Jolán már idézett tanulmányában (1974) a képzők funkcióját a következő szinteken vizsgálja, illetve javasolja vizsgálatukat:

1. morfológiai szinten;
2. szófaji szinten;
3. szintaktikai szinten;
4. szemantikai szinten. (I. m. 123.)

A képző morfológiai definícióját Berrár így adja meg: „új morfológiai szóegyetet hoz létre, amelynek saját paradigmája van.” (I. m. 121 – a szerző ritkítása.) A meghatározás sajnos az összetett szavakra is érvényes (a képzőt a többi toldalékfajtatól választja el, az összetételi utótagtól nem), így nem alkalmas az igekötőről eldönteni, hogy az előtag-e vagy előképző. Egy különbség kimutatására azonban mégis jó. Minden összetett szó önálló lexéma – önálló paradigmával. Az előtag azonban az utótagnak mint eredetileg önálló szótőnek a saját paradigmáját szerkezetében nem változtatja meg: az alapszó és az összetett szó paradigmája formailag egybeesik.

Pl.: *város* – városok, várost, várossal, várossá stb.

nagyváros – nagyvárosok, nagyvárost, nagyvárossal;

ill.: *pótol* – pótolom, pótoltam, pótolni fogom, pótoljam stb.

kárpótol – kárpótolom, kárpótoltam, kárpótolni fogom, kárpótoljam.

Más a helyzet az igekötős igével. Ennek a ragozási sora két ponton eltér az alapigéétől:

		talál	kitalál
Kijelentő mód	én	találni fogok	ki fogok találni
jövő idő	te	találni fogsz	ki fogsz találni
	ő	találni fog	ki fog találni
		stb.	stb.
Felszólító	én	találjak	találjak ki
mód	te	találj(ál)	találj(ál) ki
	ő	találjon	találjon ki

Szófaji tekintetben az összetett szavakat általában az jellemzi, hogy az előtagok névszótövekhez járulnak, igékhez nem. (Csak néhány összetett igénk van, lásd fentebb.) Az igekötők ezzel szemben csak igével kapcsolódhatnak, nem váltanak szófajt⁵, de nem is kötik meg az alapige szófaját (pl.: *le + dob: ledobhat, ledobni, ledobás*).⁶

Szintaktikai szempontból – erről már volt szó – megváltoztathatja, leggyakrabban meg is változtatja az ige bővítményi rendszerét. Erre az előtag nem képes. Jelentésváltoztató képességéről már volt szó.

Jakab István az igekötővé minősítés dolgában a legfontosabb kritériumnak a szótári és a szövegbeli megterheltséget (gyakoriságot) tartja. (Vö. Jakab 1976, 97.) Úgy tűnik, hogy közülük is a szótári gyakoriság kívánczik az első helyre. Ez ugyanis az egyes morféma-kapcsolódási képességét, a

⁵Ez a prefixumokra általában jellemző. A fr. *anti-* bizonyos szófajváltó szerepe (vö. Máté 1991, 344–49) kivételes.

⁶T. Somogyi Magda szerint a Quirk-féle angol nyelvtan az angolban prefixumokat szófajkötőknek, a szuffixumokat pedig szófajváltóknak tartja. (Somogyi 1992, 321.) Én azonban ilyen megállapítást nem találtam, meg ezt elképzelhetetlennek is tartom.

valentibilitását⁷ mutatja. Ez ugyanis egyrészt képet ad az adott morféma jelentésszerkezetéről, másrészt a szövegbeli gyakoriságnak is alapjául szolgál. (A kétfajta gyakoriság szoros összefüggéséről l. Jakab 1976, 61–63.)

Az elmondottak summázataként megállapíthatjuk, hogy az igekötő az igeképzés eszköze. Olyan – nem tö értéktű – morféma, amely az igető elé járulva új igei lexémát (pontosabban: annak elvonására alkalmas lexémát) hoz létre. Kisebb-nagyobb mértékben megváltoztatja az alapige jelentését, és módosítja a szintaktikai tulajdonságait is. Nem szófajváltó és nem szófajkötő elem, a (szuffixális) szóképzés lehetőségeit meghagyja.

I r o d a l o m

- Berrár Jolán 1974. Új szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. Tankönyvkiadó. 99–122.
- Berrár Jolán 1975. Morfológiai szerkezetek – szintaktikai szerkezetek. MNy. LXXI, 35–40.
- Berrár Jolán 1983. Próbák és problémák a Mai magyar nyelv c. tk. új kiadásához. NytudDolg. 33. Kézirat.
- Bondarko, A. V. 1971. Grammaticseszkaja kategorija i kontekszt. Leningrád.
- Deme László 1976. A beszéd és a nyelv. Tankönyvkiadó.
- Elekfi 1966.
- Jakab István 1982. A magyar igekötő szófajtani útja. NytudÉrt. 112. sz.
- Jakab István 1976. A magyar igekötők állományi vizsgálata. NytudÉrt. 91. sz.
- Károly Sándor 1980. Szavak, szerkezetek morfológiai tagoltságának változásai és a jelentés. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szóképzéstudományának és jelentéstudományának köréből. Tk., 1980, 121–156.
- Keszler Borbála 1992. A mai magyar nyelv szófaji rendszere. In: Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. 313–9.

⁷Maszlov *univalens*, *bivalens*, illetve *multivalens* vagy *polivalens* morfémákról beszél. (Vö. Maszlov 1975, 184–185.)

- Keszler Borbála 1995. A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái. Nyr. 119: 293–308.
- Kiefer Ferenc 1983. Az előfeltevések elmélete. Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc 1993. Az aspektus és a mondat szerkezete. In: Strukturális magyar nyelvtan. (Szerk.: Kiefer F.) I, 797–886. Akadémiai K.
- Maszlov, Ju. Sz. 1975. Vvegyenyije v jazikoznanyiju. Moszkva.
- Maszlov, Ju. Sz. 1983. Az igeszemlélet morfológiája a mai bolgár irodalmi nyelvben. In: Orosz és szovjet általános nyelvészet. (Szerk.: Dezső–Maszlov.) Tankönyvkiadó.
- D. Máta Mária 1989. Igekötőrendszerünk történetéből. MNy. LXXXV, 9–28, 151–171., ill. MNyTK. 187. sz.
- D. Máta Mária 1992. A határozórendszer fejlődésének fő jellemzői. In: Újabb fejezetek a leíró magyar nyelvtan köréből. (Szerk.: Keszler B.) Tankönyvkiadó.
- Máté Éva 1991. Funkcionális sajátosságok a francia *anti*- prefixum esetében. In: Első Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia. (Szerk.: Székely Gábor). Nyíregyháza, 699–703.
- H. Molnár Ilona 1969. Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra. ÁNyT. VI, 229–70.
- Pais Dezső 1959. Az igekötők mivoltához és keletkezéséhez. MNy. LV, 181–184.
- Simon Györgyi 1974. A szófaji felosztás problémái. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. (Szerk.: Rácz E. és Szathmári I.). Tankönyvkiadó.
- Rácz Endre 1985. A grammatika szerepe az anyanyelvi nevelésben. MNy. LXXXI, 258–66.
- J. Soltész Katalin 1959. Az ősi magyar igekötők. Akadémiai Kiadó.
- T. Somogyi Magda 1992. Toldalékaink. In: Újabb fejezetek a leíró magyar nyelvtan köréből. (Szerk.: Keszler B.) Tankönyvkiadó. 225–232.
- Wacha Balázs 1989. Aspektualitás a magyarban, különös tekintettel a folyamatosságra. In: Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből. (Szerk.: Rácz Endre.) Tankönyvkiadó.

FEKETE PÉTER PUBLIKÁCIÓI

Könyvek:

1. Eger és Felnémet földrajzi nevei. A külterület nevei. Eger, 1972. 145 l. (Társszerző Bakos József.)
2. Eger és Felnémet földrajzi nevei. A belterület nevei. Eger, 1973. 202 l. (Társszerző Bakos József.)
3. Heves megye földrajzi nevei a XVIII–XIX. században. Adattár és földrajzi köznevek. Eger, 1989. 255 l.

Szerkesztői tevékenység:

4. Az anyanyelv értékrendje és az iskola. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 189. sz. Bp. 1990. (Társszerkesztő V. Raisz Rózsa.)
5. A szöveg szerkesztése, megértése, kidolgozása és megszólaltatása. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 196. sz. Bp. 1993. (Társszerkesztő V. Raisz Rózsa.)

Tanulmányok:

6. A helyesírási norma kérdéseihez. Anyanyelvünk az iskolában. Bp., 1954. II. évf. 1 sz. 3–6.
7. Tiszaszőlős földrajzi nevei I. A Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei (a továbbiakban TK.) VII, 208–226. (1969)
8. Tiszaszőlős földrajzi nevei II. TK. VIII, 379–405. (1970)
9. Az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének kérdései. Társszerzők: Bakos József, Chikán Zoltánné, Pásztor Emil, Raisz Rózsa. In: Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért. Szerk. Szépe György. Bp. 1976. Tankönyvkiadó, 39–52.

10. Tiszaszőlős élő és történeti névanyaga. I. 1979. 220 l. Kézirat. Kossuth Lajos Tudományegyetem Nyelvtudományi Intézete. Adattár.
11. Tiszaszőlős földrajzi neveinek tipológiája, névélettani vizsgálata. 1979. 230 l. Kézirat. Kossuth Lajos Tudományegyetem Nyelvtudományi Intézete.
12. Falurésznevek és a közlekedést szolgáló helyek nevei Tiszaszőlősön. TK. XV, 151–160. (1979)
13. Az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének kérdései. Társ szerzők: Bakos József, Chikán Zoltánné, Pásztor Emil, Raisz Rózsa In: Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért. Szerk. Szépe György. Bp. 1979. 2. kiadás.
14. Csű (Szómagyarázat) MNy. LXXVI, 210–211. (1980)
15. Dunakunyhó (Szómagyarázat) MNy. LXXVII, 466–67. (1981)
16. Eger regionális köznyelvről. Kandidátusi témavázlat. Kézirat. 1980. 14 l. Bp. Tudományos Minősítő Bizottság.
17. A vízrajzi nevek változása Tiszaszőlősön a XVIII–XIX. századi adatok tanúsága alapján (*A tó, ér, fenék, fertő, lapos* alapelemű nevek.) Magyar Nyelvjárások. Debrecen, 1980. 35–52.
18. Földrajzi köznevek Tiszaszőlősön TK. XVI, 141–147. (1982).
19. Az í-zés használata Tiszaszőlősön (Jelenségmonográfia) Nyr. CVI: 182–190. (1983)
20. Gyöngyösi földrajzi nevek egy XIX. századi városi jegyzőkönyv alapján. TK. XVII, 149–165. (1984)
21. Tiszafüredi helynevek a XVIII–XIX. századból. Kézirat.
22. A zárt *ë* használata Tiszaszőlősön (Jelenségmonográfia). Magyar Nyelvjárások, Debrecen. 1984–85. 31–41.
23. Az 5. osztályos tanulók szókincsének vizsgálata. Társ szerzők: Dobóné Berencsi Margit, Okosné Bozsik Gabriella, Raisz Rózsa, Varga Gyula. Tankönyvkiadó, Bp. 1986. 413–431.
24. Tankönyvcsalád az oktatás szolgálatában. Az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének áramában. OPI, 1986. 145–153.
25. A szókincsfejlesztés szükségessége és lehetőségei az általános iskolában. Társ szerzők: Dobóné Berencsi Margit, Okosné Bozsik Gabriella, Raisz Rózsa, Varga Gyula Eger, TK. XVIII/3, 21–106. (1987)

26. Kis szójegyzék a katonai nyelvhasználatból. TK. XVIII/3, 3–19. (1987)
27. Tiszaszőlős nyelvjárásának néhány jellemző sajátossága. Nyr. 113: 76–83. (1989)
28. A földrajzi nevek változása Tiszaszőlősön. Névlettani vizsgálatok. TK. XIX, 13–29. (1989)
29. Anyanyelv a kisebbségben. Nyr. 1989. 508–510. A magyar nyelv hetének 1989-es országos megnyitója alkalmával szervezett tudományos ülés bevezető előadásának anyaga.
30. „...A nyelv annál tökéletesebb s elkészültebb, minél több mértékével bír a sokszínűségnek.” (Elnöki bevezető) A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 189. sz. 1990.
31. Földrajzi köznevek és földrajzi jellegű jelzők Tiszaszőlősön. Emlékkönyv Benkő Loránd 70. születésnapjára. 1991. 167–168.
32. Tiszaszőlős helyneveinek tipológiája I. TK. XX, 13–33. (1991)
33. Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárászsigetek TK. XX, 117–121. Könyvismertetés. (1991)
34. Tiszaszőlős helyneveinek tipológiája II. TK. XXI, 89–108. (1993)
35. Dr. Chikán Zoltánné 70 éves. TK. XXI, 5–8. (1993)
36. Szvorényi József. MNy. 173–180. (1993)
37. Köszönésformák a Nógrád megyei Mátranovákon. TK. XXII, 180–189. (1995)
38. Papp István az ember, a tudós és a tanár. TK. XXII, 1–6. (Előadás Egerben a Papp Istvánról elnevezett anyanyelvi napokon.) (1995)
39. A *kő* köznév Felsőtárkány földrajzi neveiben. Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. 89–95. (1996)
40. A *fok* vízrajzi köznév jellemzője és gazdasági szerepe a régi Heves megyében. In: Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai (Szerk.: B. Gergely Piroska és Hajdú Mihály) II, 442–448. MNyTK. 209. Budapest–Miskolc, 1997.

Folyóiratban, napilapban megjelent közlések, nyelv művelő cikkek:

41. Nép és emlékezet (Jobbágylevelek, boszorkányperek).
42. Zay Judit elégetése (Boszorkányperes iratok).
43. Szekeres János panaszlevele 1770-ből.
44. Az egri cipészek panaszlevele az 1870-es évek elejéről.
45. Heves megyei betyárlevelek a XVIII. századból.
46. Mindent a maga helyén!
47. Még mindig baj van az igekötőkkel.
48. Mutatkozik – mutatja magát (Melyik a helyes?)
49. Füre lépni tilos! (?)
50. „Egy kevés sót tett a levesbe” (A határozatlan névelő használatáról).
51. A nevek divatjáról.
52. Utcanév és történelem.

TARTALOM

Fekete Péter köszöntése	5
Kiss Jenő: Nyelvjárástan és dialektológia.....	8
Szabó József: Nyelvjárási szöveg Koppányszántóról	14
V. Raisz Rózsa: Népnyelv, nyelvjárás – és Mikszáth	24
B. Kovács Mária: A jogi szakszókincs latin elemei a nyelvjárásokban	38
Chikán Zoltánné: Jelentésváltozások a jogi nyelvben	44
Hajdú Mihály: Tulajdonnevek a nyelvi rendszerben	52
Nyirkos István: A tulajdonnevek szófaji besorolásának kérdéséhez.....	57
Sebestyén Árpád: A névutós helynevek kérdéséhez.....	66
Balásné Szalai Edit: A tulajdonnevek tárgyesete a mordvinban.....	89
Zimányi Árpád: A helynevek toldalékolásáról – egy felmérés tükrében.....	94
Mező András: Templomneveink a középkorban	113
B. Gergely Piroska: Protestáns felekezetek keresztnévhasználata a XVII. század első felében.....	136
Bíró Ferenc: Tulajdonnevek egy alföldi település XVIII–XIX. századi forrásaiban.....	156
Balásné Szalai Edit–Bíró Ferenc: Többelemű személynevek a XVIII. századi Tiszaszőlősen	185
N. Lőrincz Julianna: Nyelvi variativitás és alternáció	197
Dobóné Berencsi Margit: Nagy László motívumai (<i>Az arany</i>)	215
Bozsik Gabriella: Napjaink alapítványneveinek nyelvi jellemzői	225
Budai László: Egy integrált valenciamodell	232
H. Varga Gyula: Gondolatok a magyar igekötők természetéről	256
Fekete Péter publikációi	271

